

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena N. Božilović

**URBANO GRAĐANSTVO:
KONCEPT I PRAKSA**

Doktorska disertacija

Beograd, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena N. Božilović

**URBAN CITIZENSHIP:
CONCEPT AND PRACTICE**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2017

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentorka:

dr Mina Petrović, redovna profesorka

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Ilija Vujačić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

dr Vera Backović, docent

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane disertacije:

URBANO GRAĐANSTVO: KONCEPT I PRAKSA

Sažetak

Tema rada je sociološko određenje pojma urbanog građanstva. U tu svrhu, urbano građanstvo se prevashodno utemeljuje u dve ideje: pravo na grad i urbanitet, ali se analitički razmatra i kao jedan od novih koncepata građanstva. Osnovna tvrdnja na kojoj urbano građanstvo počiva jeste da je nacionalni koncept građanstva-državljanstva nedovoljno obuhvatan, jer univerzalizacijom i formalizacijom principa (po osnovu nacionalnosti) zapostavlja moralno-vrednosnu dimenziju građanstva i time nema odgovora na nejednakosti koje se prelivaju na ravan svakodnevnih praksi života u gradu. Stoga se urbano građanstvo pojavljuje kao vrsta dopune i etičkog korektiva postojećeg građanskog modela, zagovarajući ideju da prava i odgovornosti najpre treba realizovati na nivou grada, kao primarne čovekove društveno-političke zajednice.

Urbano građanstvo posebne kritike upućuje neoliberalnoj ideologiji za koju se smatra da takmičarskom atmosferom i afirmacijom prava kapitala narušava prava građana da samostalno odlučuju o korišćenju prostora, čime se potiskuje njegova upotrebna vrednost. Time se grad pretvara u prostor ispunjen komercijalnim sadržajima, a građani svode na konzumeristički orijentisane klijente, dok se aktivistička i kritička komponenta figure građanina pasivizuju. Stoga urbano građanstvo predstavlja i poziv na politizaciju građanina, i to primarno kroz aktivizam za ostvarivanje prava na grad.

Akteri urbanog građanstva su različite društvene grupe koje se na osoben način suočavaju sa barijerama i osećaju izopštenim iz prava na grad, ali takođe i uspevaju da se organizuju i kroz zajedničke napore probiju neke barijere zvanične politike. U radu se obrađuju rodna, homoseksualna, ekološka, imigrantska perspektiva prava na grad, kao i pravo na grad siromašnih, kao neke od najistaknutijih vrsta nejednakosti u prostoru. Iako se zahtevi datih grupa u osnovi svode na isti cilj – jačanje upotrebne vrednosti grada nasuprot komercijalnoj, pokazuje se da su akteri urbanog građanstva unutar sebe heterogeni i

fragmentisani, što njihove zahteve smešta u sferu depolitizovanog građanskog društva i otežava postizanje većih sistemskih promena.

Ključne reči: urbano građanstvo, grad, pravo na grad, građanstvo, državljanstvo, novi koncepti građanstva, nacionalna država, neoliberalizam, multikulturalizam.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija grada

UDK: 316.334.56

URBAN CITIZENSHIP: CONCEPT AND PRACTICE

Abstract

The topic of the dissertation is the sociological determination of the concept of urban citizenship. For that purpose, urban citizenship is primarily grounded in two ideas: the right to the city and urbanity, yet it is also analytically observed as one of the new concepts of citizenship. The basic premise upon which urban citizenship rests is that the national concept of citizenship is not sufficiently encompassing, since it neglects, through universalization and formalization of principles (on the nationality basis), the morality and values of citizenship, thus failing to provide an answer to inequalities that invade the sphere of everyday practices of city life. Therefore, urban citizenship appears as a form of supplement and ethical correction to the existing citizenship model, advocating the idea that rights and responsibilities should first be realized at the level of the city, as the primary human socio-political community.

Urban citizenship particularly criticizes the neoliberal ideology, which employs a competitive atmosphere and affirmation of the capital rights to undermine the right of the citizens to make independent decisions on the use of space, which further diminishes the usable value of the city. Thus, the city is transformed into a space filled with commercial contents, and the citizens are reduced to consumerism-oriented clients, while the activist and critical components of the citizen figure are rendered passive. Thus, urban citizenship also represents an invitation to the politicization of the citizen, primarily through the activism intended to assert one's rights to the city.

Urban citizenship actors are various social groups that face the specific barriers and feel excluded from the rights to the city in their own way, but that also manage to organize and put in joint effort to break down certain official policy barriers. The dissertation examines the gender, homosexual, environmental, immigrant perspective of the right to the city, as well as the right to the city of the poor, as

some of the most conspicuous forms of inequality in space. Even though the demands of these groups basically boil down to the same goal – the strengthening of the use value of the city as opposed to the commercial value, it is shown that these urban citizenship actors are heterogeneous and fragmented from within, which positions their demands in the sphere of a depoliticized civil society and hinders the introduction of greater systemic changes.

Key words: urban citizenship, right to the city, citizenship, nationality, new concepts of citizenship, city, nation state, neoliberalism, multiculturalism.

Scientific field: Sociology

Scientific subfield: Urban Sociology

UDC: 316.334.56

SADRŽAJ

I UVOD.....	10
II SOCIO-ISTORIJSKA GENEZA IDEJE GRAĐANSTVA I NACIONALNI KONCEPT GRAĐANSTVA.....	20
1. ANTIČKO DOBA I SREDNJI VEK.....	20
1.1. Antička Grčka.....	20
1.2. Antički Rim.....	24
1.3. Srednjovekovni gradovi-države.....	26
2. NOVOVEKOVNI DRUŠTVENI KONTEKST I MISAONI DOPRINOS RAZVIJANJU IDEJE GRAĐANSTVA I FIGURE GRAĐANINA.....	30
3. NACIONALNA DRŽAVA I NACIONALNI KONCEPT GRAĐANSTVA: GRAĐANSTVO KAO DRŽAVLJANSTVO.....	33
3.1. Društveni kontekst.....	33
3.2. Teorijski doprinos ideji nacionalnog građanstva.....	35
4. OSNOVNE TRADICIJE PROMIŠLJANJA GRAĐANSTVA: LIBERALIZAM, KOMUNITARIZAM, REPUBLIKANIZAM.....	37
4.1. Ljudska prava i građanstvo.....	41
III KONCEPTUALNA ANALIZA POJMA URBANO GRAĐANSTVO.....	44
1. SAVREMENI DRUŠTVENI PROCESI I FENOMENI BITNI ZA RAZUMEVANJE NASTANKA NOVIH KONCEPATA GRAĐANSTVA.....	45
1.1. Reskaliranje društvene moći.....	45
1.2. Globalni grad i srodni koncepti.....	51

1.3. Refleksija savremenih socijalni procesa i urbanih fenomena na građanstvo.....	57
1.4. Novi koncepti građanstva.....	59
2. URBANO GRAĐANSTVO KAO JEDAN OD NOVIH KONCEPATA GRAĐANSTVA.....	78
2.1. Lociranje urbanog građanstva u pojam građanstva i ideju urbaniteta....	78
2.2. Utemeljenje urbanog građanstva u pojam prava na grad: Lefevr i savremene konceptualne nadgradnje.....	85
2.3. Doprinos Harvijevog tumačenja prava na grad i Kastelsove analize umreženog društva razumevanju urbanog građanstva.....	101
2.4. Akteri i konflikti.....	120
IV KONTEKST I PRAKSE URBANOG GRAĐANSTVA: KLJUČNE KARAKTERISTIKE I DOMETI.....	124
1. DRUŠTVENI KONTEKST URBANOG GRAĐANSTVA: NEOLIBERALIZAM I MULTIKULTURALIZAM.....	125
1.1. Neoliberalizam i neoliberalni grad.....	125
1.2. Multikulturalizam.....	131
2. IMIGRANTI I PRAVO NA GRAD.....	135
3. RODNA PERSPEKTIVA PRAVA NA GRAD.....	147
4. HOMOSEKSUALNA PERSPEKTIVA PRAVA NA GRAD.....	163
5. SIROMAŠTVO I PRAVO NA GRAD.....	174
6. EKOLOŠKI ASPEKT PRAVA NA GRAD.....	187
V ZAKLJUČAK: POTENCIJALI I OGRANIČENJA URBANOG GRAĐANSTVA.....	201
VI LITERATURA I IZVORI.....	213

I UVOD

Urbano građanstvo predstavlja koncept koji nastaje kao odgovor na nedostatke građanstva zasnovanom na državljanstvu, i upravo je njegova pojava indikacija ponovnog interesovanja za tematiku građanstva, čije je proučavanje neko vreme bilo zapostavljeno.¹ Od osamdesetih godina XX veka, sve do danas, dolazi do obnove proučavanja građanstva unutar društvenih nauka, a smatra se da je tome doprineo složen društveni kontekst.

Jačanje neoliberalizma, pre svega na polju ekonomije krajem sedamdesetih godina minulog veka, potisnulo je ulogu države blagostanja (sferu socijalnih građanskih prava), što sa sobom povlači turbulencije u pogledu sigurnosti života, polarizaciju na siromašne i bogate, nove građanske buntove i zahteve za pravima. Istovremeno, nacionalna država počinje više nego ranije da otvara granice za kapital, ali i protok ljudi, što otvara vrata multikulturalizmu. Time se pokreće niz pitanja, poput onih kako je moguće živeti sa drugima, kulturno drugačijim od nas, kako usaglasiti pluralne vrednosti i identitete na istom prostoru, odnosno koja je formula održanja stabilnosti političke zajednice u uslovima mnogostrukih lojalnosti. Multikulturalnost je praćena paralelnim procesom krize nacionalne države, koja se ogleda u eroziji njenog neprikosnovenog suvereniteta koji se sada deli na druge teritorijalno-političke nivoe (poput nadnacionalnih političkih i ekonomskih institucija, kao i gradova i regiona). To opet povlači razmišljanja na temu kome neko kao građanin treba biti odgovoran i koja politička zajednica garantuje građanska prava.

Pored opisanih transformacija koje prevashodno pogađaju zemlje Zapada, jak uticaj na obnovu proučavanja građanstva, demokratije i civilnog društva imao je i krah komunističkih društava na Istoku, što je kod nekih autora, poput Frensis

¹ Diter Hajn (Hein) smatra da je marginalizaciji građanstva kao problemu istraživanja između ostalog doprinela činjenica da se u decenijama nakon Drugog svetskog rata građanstvo utopilo u manje-više nivelisano društvo srednje klase, čemu su doprineli urbanizacija, mešanje stanovništva i dostupnost kulture i obrazovanja (Hajn 2010: 172).

Fukujame (Fukuyama) stvorilo nadu da je istorija doživela kraj koji se ogleda u trijumfu liberalno-demokratske države (Fukujama, 2002). To, iz iste prizme, znači i da budućnost leži u jakom civilnom društvu baziranom na figuri građanina, umesto na autoritarnoj, jednonacionalnoj, centralizovanoj državi koja od građana stvara podanike. Upravo činjenica da takva aktivistička komponenta građanstva dobija na značaju, zajedno sa opisanim društvenim promenama na globalnom nivou, čini da se u teoriji dogodi obnova interesovanja za studije građanstva i da se njegovo značenje nanovo promišlja.

U svakom slučaju, pojmovi građanin i građanstvo danas spadaju u one koji izazivaju konfuziju, budući da su višeznačni, kako istorijski, tako i teorijski, zbog čega se u uvodnom delu ovog rada pravi pojmovno razgraničenje. U osnovi, moglo bi se reći da se pod građaninom najčešće podrazumevaju tri značenja: najpre, građanin je stanovnik grada, onaj koji živi u gradu (urbanit), zatim, građanin je stanovnik određene države pod čijom je vlašću (državljanin), i u trećem značenju se neretko građanin poima kao klasna kategorija, pa se njime označava pripadnik građanske klase ili buržoazije (Stevanović 2008: 66). Takođe, ponekad se pojam građanstva izjednačava sa pojmom *građanizma*, u smislu aktivnosti, odnosno aktivnog zalaganja za ostvarivanje ideala građanske države (Mimica 2007: 168). Iako svako od pomenutih značenja jeste tačno, ono je istovremeno preusko i nedovoljno obuhvatno. Razlog za ovako raznoliko razumevanje jednim delom jesu istorijske transformacije samog pojma, ali i to što se danas građanstvo kao koncept upotrebljava onda kada se izučavaju njegove *posebne* dimenzije. Tu se misli pre svega na građanska prava, formalnu pripadnost, odnosno (građanski/državljanski) status, participaciju u društveno-političkom životu ili građanski aktivizam i angažman, građansku neposlušnost, glasačke navike, građanski identitet. Zbog očigledne hipertrofije značenja koja prati pojam građanstva, neki autori predlažu drugačije nazive, poput *građanskosti*. Aljoša Mimica građanskost određuje kao složen skup „svojtava, različitih statusa, pomičnih identiteta, raznovrsnih prava i obaveza, pa i manje ili više opravdanih očekivanja i težnji građanina u modernoj 'građanskoj' državi“, kao i slobodno raspolaganje manjinskim, kulturnim, rodnim, socijalnim, sindikalnim, humanitarnim i drugim pravima i obavezama (Mimica 2007: 168). Autor se opredeljuje za ovakav naziv smatrajući da je građanstvo

isuviše izrabljeno značenjem koje naglašava shvatanje građanstva kao stanovništva određenog grada ili države. Uvažavajući Mimičino razložno objašnjenje i prihvatajući suštinu pojma koju autor daje u definiciji, mi se ipak opredeljujemo za termin građanstvo, smatrajući ga podesnijim, pre svega zato što više korespondira sa duhom našeg jezika.

Celokupna složenost upotrebe pojma zapravo nam govori koliko je on istorijski i sadržajno bogat i istovremeno u kojoj meri je njegova struktura u interferenciji sa drugim (sociološkim) pojmovima. Međutim, najveća konfuzija u domaćoj literaturi tiče se preklapanja pojma građanstva sa državljanstvom, jer se oni, kako u svakodnevici tako i u teoriji, često koriste kao sinonimi. Razlog za ovu situaciju jeste istorijska činjenica da se nakon mnogostrukih transformacija kroz vreme, građanstvo krajem novog veka, a naročito u XX veku, počelo preklapati sa teritorijom nacionalne države, odnosno u identitetskom smislu sa idejom nacije i nacionalnosti. Od toga vremena, građanin istovremeno jeste svaki pojedinac koji je državljanin određene zemlje i koji je statusno, a time i zakonski za nju vezan. To znači da se od mnogih prisutnih dimenzija, u građanstvu počela akcentovati ona pravno-formalna, dok su ostale (koje načelno možemo grupisati pod aktivističku i moralno-vrednosnu dimenziju) počinju postiskivati ili stavljati u drugi plan. Time građanstvo shvaćeno kao državljanstvo postaje osiromašeno za čitavu lepezu značenja. Međutim, fiksiranost građanstva za državu i naciju postajala je labava usled krupnih društvenih promena, od kojih najznačajnija jeste globalizacija shvaćena u najširem smislu (kao ekonomski, ali i politički, kulturni, migracijski i identitetski proces). Od tog vremena (kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina prošlog veka) do danas u proučavanju građanstva akcent se počinje stavljati na one njegove dimenzije koje su bile zapostavljene, s tim što se i formalno-pravna i dalje smatra relevantnom. Da bismo preciznije razdvojili građanstvo od državljanstva, na ovom mestu daćemo određenja oba pojma.

Pojam *državljanstva* tiče se pravno-formalnog pripadanja određenoj političkoj zajednici i predstavlja uslov za sticanje svih drugih prava u okviru date zajednice. Državljanin je, dakle, onaj koji je u pravnom odnosu sa državom, kao njen član, i koji po tom osnovu prema državi ispunjava određene obaveze, a zauzvrat dobija od nje određena prava (Molnar 2007: 105). Pojam *građanstva*

dinamičan je filozofski, društveni i politički koncept koji „implicira uslove zamišljanja zajednice (ko su njeni članovi, ko *treba* da budu članovi), ali i aktivno sudelovanje u njoj“ (Vasiljević 2011: 64). Načelno bi se moglo reći da je državljanstvo više formalna i statična kategorija, dok je građanstvo multidimenzionalni konstrukt, čija svaka dimenzija u sebi nosi aktivitet, što čini da i građanstvo u celini bude ispunjeno dinamikom. Upravo zbog toga, a gledano iz sociološkog ugla, građanstvo razumemo pre svega kao praksu ili *socijalni proces*, koji se tokom istorije ispoljavao kroz borbu za ostvarivanje, odnosno uvažavanje i prepoznavanje određenih vrednosti. Na taj način naglašavamo aktivističku, participativnu dimenziju građanstva, koja je jako važna, pogotovu za demokratska i civilna društva. Pored ovoga, treba potcrtati još jednu liniju razdeobe građanstva i državljanstva: državljanstvo se prevashodno tiče odnosa pojedinca i državne zajednice, dok se u okvirima građanstva locira i relacija između samih pojedinaca kao društvenih i političkih subjekata koji između sebe stupaju u odnose interakcije, kroz asocijacije i mreže, ali i kroz odnose sukoba. Stoga treba naglasiti da predmet proučavanja nauka koje u fokusu interesovanja imaju građanstvo, a naročito sociologije, jeste celokupnost svih odnosa pojedinaca sa političkom zajednicom, ali i unutar nje.²

Struktura pojma građanstva u teoriji se sagledava raznoliko, ali se u osnovi može čitati na nivou formalno-pravne i moralno-vrednosne dimenzije. Engin Isin (Isin) ovaj pojam strukturno razdvaja na dva domena: pravno-politički (statični) i socijalni (moralno-vrednosni aspekt) (Isin 2007: 218), dok ga Kristijan Jopke (Joppke) analitički sagledava kroz tri dimenzije: status, prava i identitet (Joppke 2008: 37). I mnogi drugi autori skloni su da, kao Jopke, građanstvo vide kao trijadu različitih elemenata, od kojih se najčešće pojavljuju status ili formalna pripadnost, zatim prava, osećaj pripadnosti ili identitet, praksa, participacija i drugo. U ovom radu koji se bavi urbanim građanstvom, polazimo od toga da je pored *statusa*,

² Analogno pojmu građanstva kod nas, u anglosaksonskoj tradiciji u upotrebi je termin *citizenship*, koji podrazumeva kako pravni, tako i društveno-politički aspekt ovog pojma, odnosno obuhvata i državljanstvo i građanstvo. *Citizenship* je, dakle, pojam koji se odnosi i na zakonsku sferu, ali i na dinamiku ostvarivanja prava u društvu koja je izvan zakona i tiče se sfere morala i vrednosti; ono je *status*, ali i *praksa*. Sa druge strane, termin *nationality* označava ono što bi se kod nas podrazumevalo pod državljanstvom (formalnom priradnošću po osnovu nacionalnosti).

prava i odgovornosti, identiteta i vredosti, pojmu građanstva potrebno pridružiti još jedan element, a to je *teritorijalni nivo* (eng. *scale*) kao prostor unutar kojeg se odvija dinamika građanstva. Radi se o društveno konstruisanoj hijerarhiji ograničenih teritorija i prostora različitih veličina, kao što su lokalno, regionalno, nacionalno ili globalno. Ovi prostori nisu fiksirana datost, već fleksibilna politička i društvena konstrukcija koja se istorijski i periodično transformiše (Guarnizo 2012: 18). Analiza koncepta građanstva duboko je sa njom povezana jer se građanstvo uvek odnosi i važi u određenom teritorijalno omeđenom političkom prostoru, a na važnost ove dimenzije ukazivali su veliki filozofi još od antike, uključujući u svoja razmatranja idealnu veličinu zemlje (grada, države) i odgovarajući broj stanovnika.

Istorijski gledano, načelno bi se moglo govoriti o pet krupnih i značajnih transformacija koncepta građanstva i figure građanina. Otkrivajući ove transformacije, mi istovremeno rasvetljavamo i istorijski odnos grada i građanstva, njihovo jedinstvo, ali i razdvajanje.³ *Prvi period* koji označava same početke rođenja građanina i građanstva dešava se sa nastankom polisa (okvirno VII vek p.n.e.), koji je kao grad-država isticao političku dimenziju građanstva, odnosno shvatanje građanina kao nekoga ko zahvaljujući vrlinama rukovodi zajednicom i brine o njenom opštem dobru. Nakon toga nastupa *druga epoha* koja je obeležena razlazom političkog i građanskog u antičkom Rimu, kada se građanin najpre počinje ostvarivati kao nosilac prava koje država zakonom treba da štiti. Osim toga, ova epoha je značajna jer dolazi do kraha polisa, a time i do razdvajanja građanstva od grada i formiranja imperije kao novog teritorijalnog okvira važenja građanstva. Oživljavanje gradova u drugoj polovini srednjeg veka *treća je transformacija*, čime se nanovo uspostavlja veza građanstva i grada, ali ono što ovu relaciju sada prevashodno definiše jeste ekonomska dimenzija, a ne politička, pa se na tom

³ O jedinstvu grada i građanstva pisao je Maks Veber (Weber), navodeći da je ono vidljivo u ranom srednjem veku u etimologiji pojma evropskih jezika. Francuski termin *bourgeois* (eng. *Borghess*, nem. *Burger*, ital. *Borghesse*) upućuje na stanovnika grada, na onoga koji ima ekonomsku moć, koji ostvaruje svoja privatna prava i koji čini poseban stalež unutar društva. Termin *citoyen* (engl. *Citizen*, nem. *Staatsburger*, ital. *Cittadino*) takođe upućuje na vezu sa gradom, ali poprima drugačije značenje i tiče se prevashodno političkog članstva u gradu-državi, koje će kasnije, kada se budu formirale nacionalne države, dobiti značenje državljanstva.

nivou srednjovekovni grad-država razlikuje od antičkog polisa. Međutim, kako je ekonomski jačalo, srednjovekovno građanstvo osnaživalo se i u pogledu zahteva za političkim uključenjem u zajednicu, pa će burni novi vek biti obeležen borbama za političko prepoznavanje građanstva. Paralelno sa tim, značaj gradova slabiće u formalnom smislu kao okvir važenja građanstva, a primat će početi da uzima nacionalna država. Kulminacija u tom pogledu dogodiće se nastankom koncepta državljanstva, kada u XX veku građanin postaje sasvim izjednačen sa državljaninom, po osnovu nacionalnosti. Ovo poslednje je *četvrta transformacija* u istoriji razvoja građanstva, ali ne i poslednja. Kontekst savremene globalizacije četrdesetak godina unazad ukazuje na brojne turbulencije u društvu koje se reflektuju na princip građanstva. Iako država ostaje primarni okvir garantovanja prava, isplivavaju i druge prostorne arene koje dinamizuju figuru građanina: kako u sferi građanskih prava, tako i u pogledu participacije i identiteta. To nas vodi ka savremenoj, *petoj transformaciji*, koja otvara nova pitanja za značenje građanstva, poput toga da li je za posedovanje građanskih prava neophodno biti ekonomski moćan akter (firma ili pojedinac), da li je građanin pre svega uživatelj prava (klijent) ili je to angažovani pojedinac koji aktualizuje političko značenje građanstva u smislu brige za opšti interes (interes zajednice, ili na planu grada afirmisanje upotrebne vrednosti grada nasuprot privatnoj) a ne samo sopstveni, kao i koji su to (teritorijalno-politički) okviri u kojima se ispoljavamo kao građani (bilo kao uživaoci prava ili kao politički akteri).

Opisane promene otvorile su polje za nove ideje i moguća rešenja, pa se kao jedna vrsta odgovora na popunjavanje savremenih društvenih protivrečnosti javljaju *novi koncepti građanstva*. Jedan od prvih jeste *feminističko građanstvo*, koje je nastalo kao izraz bunta protiv istorijske činjenice o isključenosti žena iz raznih društvenih sfera. Slično tome, javili su se zahtevi koji se tiču sfere privatnosti i intimnosti, uokvireni pod koncepte *seksualnog, intimnog građanstva* i drugih. Pored ovih, nastaju i drugi koncepti koji su izraz aktuelnih društveno-političkih tokova, poput *evropskog i kosmopolitskog građanstva*, a Džon Ari (Urry) navodi još neke konceptualizacije, poput *mobilnog, manjinskog, kulturnog, ekološkog* i drugih (Urry 2000: 63). Ma koliko sadržajno različiti, svima je zajedničko to što pokušavaju da koncept građanstva učine kompatibilnim sa savremenim

globalizovanim svetom. Kao glavna zamerka novim konceptima građanstva javlja se prigovor da su doprineli velikom rastezanju samog pojma i vezali ga uz kvazipolitičke zajednice (Vasiljević 2013: 151). No uprkos tome, smatra se da je njihov dorinos pre svega u tome što su pokazali da je građanstvo ne samo moguće, nego i neophodno misliti na drugačije načine.

Za ovaj rad, centralni koncept u okviru potrage za novim tipovima građanstva je urbano građanstvo. Ono reflektuje činjenicu da u svetu koji se stalno transformiše i postaje policentričan, nacionalna država prestaje da bude dovoljan i održivi okvir koji određuje različite društvene procese, pa i koncept građanstva. Otuda se urbano građanstvo vidi kao skup prava i obaveza zasnovanih prema gradu kao mestu boravka, koji bi, bez obzira na nacionalnu pripadnost i poreklo, mogao biti važna dopuna drugim konceptima građanstva koji se izvode iz ostalih centara i nivoa odlučivanja. Urbano građanstvo pretpostavlja da je najneposrednija veza koju pojedinac uspostavlja sa društvenom zajednicom, veza pojedinca i grada. Iz toga sledi teza da građanska prava treba da izvire *najpre* iz grada, ali i da svoj puni kapacitet ostvaruju ukrštanjem sa ostalim teritorijalnim nivoima i političkim zajednicama.

Pojmovno gledano, sve nedoumice i konfuzije koje prate pojam građanstva, reflektuju se i na urbano građanstvo. Jedna od takvih nedoumica tiče se pitanja da li je urbano građanstvo model građanstva koji se preporučuje kao zamena/dopuna postojećem konceptu, ili se zapravo radi o udruženoj građanskoj participaciji i aktivizmu za ostvarivanje prava na grad. Može se reći da urbano građanstvo jeste i jedno i drugo, upravo onako kako to jeste i pojam građanstva po sebi. Kao što se i građanstvo nekada obrađuje *normativno*, onda kada se traga za njegovom idelanom formulom, a nekada *praktično*, to jest onako kako operiše u svakodnevnom životu, tako se i urbano građanstvo u teoriji obrađuje na dva načina: preskriptivno i deskriptivno.⁴ Prvi, normativni ili *preskriptivni* pristup urbano građanstvo vidi kao model građanstva koji bi bio korektiv građanstvu-državljanstvu, na taj način što bi se prava na grad uokvirila zakonskim

⁴ Aristotel, na primer, kombinuje oba pristupa. On daje ideje *ko* treba da bude građanin, ali istovremeno se bavi i analizom realnog stanja stvari, odnosno time kako figura građanina varira od konteksta do konteksta, odnosno zavisi od oblika državnog uređenja.

procedurama i važila za sve koji nastanjuju grad, bez obzira na državljanstvo. U okviru takvih proučavanja zagovaraju se negde već postojeće mogućnosti stranaca da glasaju na lokalni i da se na taj način politički ostvaruju mimo državljanstva, ali takođe i sve druge ideje koje gradovima kao teritorijalno-političkim celinama daju veću samostalnost u odnosu na državu. Takođe, normativni pristupi proučavaju i *vrline* urbanog građanstva (*urban virtues*), naglašavajući kakve bi etičke obrise figura građanina, kao nekoga ko živi u gradu globalizacije i multikulturalnosti, danas *trebalo* da poseduje. Drugi, praktični ili *deskriptivni* nivo proučavanja prisutniji je u društvenim istraživanjima i tiče se različitih studija slučaja o pokretima, organizacijama i inicijativama za pravo na grad u određenom društvenom i urbanom kontekstu. U tom pogledu se obrađuju brojni identiteti (rasni, klasni, rodni, religijski itd.) i njihove teškoće da se izbore za to da sa više prava participiraju u životu grada, kroz pravo na upotrebu prostora i donošenje odluka o istom.

Takođe, kao što je već naglašeno, građanstvo u sebi nosi dve dimenzije: pravno-formalnu (državljanstvo) i moralno-vrednosnu. Novi koncepti građanstva, pa i urbano građanstvo, prevashodno se odnosi na moralno-vrednosnu dimenziju, pa se i pojavljuje najpre kao *etički korektiv* postojećeg modela građanstva, koji svoje utemeljenje nalazi u idejama prava na grad i urbaniteta. U fokusu disertacije je upravo ovaj aspekt pojma urbanog građanstva, a njegova povezanost sa formalno-pravnom dimenzijom obrađuje se samo u meri u kojoj se zahtevi za urbanim građanstvom generišu iz percepcije nedostataka formalno-pravnog koncepta.

Iako se ponekad proučava kroz zahteve za veću pravno-političku autonomiju gradova, ipak je važno naglasiti da se urbano građanstvo i drugi novi koncepti ne vide kao *jedine* moguće forme/modeli građanstva koji bi u potpunosti trebalo da preuzmu regulativu u društvu, već se percipiraju kao dopuna koja bi mogla popraviti nedostatke postojećeg koncepta. Urbano građanstvo u tom smislu prepliće se i ukršta sa ostalim prostornim nivoima na kojima se koncentriše društvena moć; ono interferira sa državom, ali i nadnacionalnim nivoima.⁵ Ova

⁵ O takvim interferencijama nadležnosti više u Lowndes 1995: 161.

međudelovanja ukazuju na to da je teritorijalno-politička struktura na globalnom planu usled savremenih procesa danas življa nego što je bila u periodu stabilnosti i moći nacionalne države, i na to da je koncept građanstva potrebno misliti u novom ključu.

Cilj ovog rada da pokaže da je pojam građanstva – državljanstva postao preuzak za ispoljavanje diverzifikovanih identiteta – potreba i prava društvenih aktera. Da bi se to postiglo, na konceptualnom nivou analize urbano građanstvo će se u ovom radu povezivati sa ekološkim, multikulturnim, kosmopolitskim i još nekim drugim novim idejama građanstva. U konceptualnom određivanju urbanog građanstva, cilj je da se pokaže kako se ovaj pojam povezuje sa idejom prava na grad, što se na praktičnom nivou proverava proučavanjem zahteva društvenih aktera koji su prepoznaju kao njegovi ključni nosioci.

Tako postavljen cilj rada vodi pretpostavka da je državljanstvo, s jedne strane, univerzalizovalo razna prava, a s druge strane potisnulo moralno-vrednosnu dimenziju građanstva, usled čega se koncept urbanog građanstva pojavljuje kao ponovno susretanje ovih dimenzija građanstva. Potom, Lefevrov pojam prava na grad smatra se okosnicom koncepta urbanog građanstva jer, s jedne strane, afirmiše moralno-vrednosnu dimenziju pojma građanstva, ali, s druge strane, ostavlja prostor i da se ona na novi način poveže sa formalno-pravnim aspektom ovog pojma. U skladu sa tim analizu vodi i *pretpostavka* da urbano građanstvo zahteva politizaciju prava na grad, jer se u savremenom neoliberalnom kontekstu sistemski ograničavaju praktični efekti pokreta okupljenih oko urbanog građanstva čiji su ključni akteri heterogeni i fragmentirani (za razliku od homogenih zahteva pojedinih klasa – bužoazije ili radničke klase, u periodima konstituisanja savremenog formalno-pravnog pojma građanstva-državljanstva), što njihove zahteve (prakse) locira u sferu depolitizovanog građanskog društva.

Tekst koji sledi oslanja se na uporedno-istorijski metod, odnosno teorijsku genezu pojma građanstva, promenu u njegovim značenjima na planu različitih dimenzija tokom vremena, kao i vezu koju grad i građanstvo imaju od samog nastanka ovog fenomena. Pored toga, pažnja je usmerena na analizu savremenog konteksta koja ima za cilj da razjasni društvene procese koji predstavljaju okvir afirmacije urbanog građanstva. Na osnovu sekundarnih izvora podataka, odnosno

istraživanja raznih pokreta i organizacija u gradovima SAD i Evrope, analizira se praktično iskustvo u domenu savremenih zahteva na pravo na grad. Uz to, biće učinjen osvrt i na predloge iznete u okviru dokumenata UN HABITAT-a, kao i razne povelje o pravu na grad.

Sadržaj rada je izložen tako da otpočinje sa odeljkom koji pruža uvid u socio-istorijsku genezu ideje građanstva, potom razmatra koncept građanstva kao državljanstva i prelazi na transformaciju ovog pojma uvodeći u analizu nove koncepte građanstva. Naredno poglavlje se usmerava na konceptualna uporišta pojma urbanog građanstva, kao što su reskaliranje društvene moći, pravo na grad, neoliberalizam, multikulturalizam, da bi se u sledećem segmentu rada težište analize prebacilo na ravan društvenih praksi. Tu se ukazuje na činjenicu da u savremenom globalizovanom društvu grad postaje okvir svakodnevnih relacija kroz koje se različiti akteri suočavaju sa ograničenjem koncepta građanstva-državljanstva i profilišu zahteve za njegovom rekonceptualizacijom. Analiza se prevashodno usmerava na gradove Zapada, jer su u njima protivrečnosti globalizacije, neoliberalizma i multikulturalnosti najizraženije, ali je ovde takođe prisutan i demokratski kontekst kao neophodan okvir građanskog aktivizma. Ipak, kako nisu samo gradovi Zapada pod udarom globalizacije, analizom su obuhvaćeni i neki od gradova van zapadnog konteksta. U zaključnom odeljku biće učinjen kraći osvrt na i na postsocijalistički kontekst građanstva i prava na grad, uključujući i specifičnosti relevantne za promišljanje urbanog građanstva u Srbiji.

II SOCIO-ISTORIJSKA GENEZA IDEJE GRAĐANSTVA I NACIONALNI KONCEPT GRAĐANSTVA

U istorijskom odeljku rada prikazaćemo osnovne modifikacije pojma građanina i građanskog koncepta kroz vreme. Takve transformacije uokvirene su u složene i promenljive teritorijalno-političke okvire koji otkrivaju spajanje, ali i razdvajanje grada i građanstva, odnosno vezivanje građanstva uz druge političke zajednice, sve do stvaranja nacionalne države. Zato bi ova analiza trebalo da ukaže na značaj razmatranja teritorijalnog nivoa u pojmu građanstva. Osim kontekstualnog nivoa razmatranja, biće prikazano i teorijsko promišljanje građanstva, i to onih autora čija se viđenja smatraju najreprezentativnijim za epohu u kojoj su živeli. Tu pre svega mislimo na Aristotelovo shvatanje građanstva antičke Grčke, ali i Maršalovu (Marshall) viziju nacionalnog koncepta građanstva oblikovanu u XX veku. Međutim, ne manje važna dimenzija istorijskog razmatranja je i odnos građanstva i državljanstva, odnosno sticanje uvida u formalno pravnu i etičku dimenziju koje su (dimenzije) neraskidivi deo celine građanstva. Građanski *ethos*, odnosno korpus vrlina koje se integrišu u figuru građanina, menjao se kroz vreme, pa se različite struje razmatranja građanstva sudaraju upravo na planu njihovog tumačenja. U te svrhe, u ovom odeljku ćemo u kraćim crtama prikazati i osnovne misaone formule građanstva.

1. ANTIČKO DOBA I SREDNJI VEK

1.1. Antička Grčka

Antičko-grčki model građanstva imao je svoje specifičnosti koje su proizlazile ne samo iz dominantnih društvenih vrednosti, već i iz forme teritorijalno-političke organizacije. Osnovna forma antičke organizacije društva bio

je polis, ili grad-država. Dragoljub Mićunović smatra da polis zapravo nije bio grad, a ni država onako kako je danas razumemo, ali da svakako jeste i grad i država u posebnom značenju (Mićunović 1988: 9). Polisi su zapravo bile male zajednice u proseku od nekoliko hiljada ljudi (među najmanjima je bila Mikena, koja je u jednom trenutku svoje istorije imala nekoliko stotina stanovnika). Ove zajednice obuhvatale su teritoriju gradskog jezgra sa okolnim selima. Broj stanovnika i građana u polisu bio je važan iz ekonomskih i političkih razloga. Aristotel u sedmoj glavi *Politike* posebno apostrofira to da broj stanovnika ne sme biti premali, baš zbog ekonomske samodovoljnosti (*autarkia*), ali takođe ni preveliki. Ako se zbog veličine ljudi u njemu ne bi međusobno poznavali, tvrdi ovaj filozof, moglo bi se desiti da se i stranci potkradu u politiku i donošenje odluka. Osim toga, samo ljudi koji se poznaju mogu graditi poverenje kao temelj političke zajednice (Aristotel 2003: 229).

U društvenom smislu, polis je bio pre svega *zajednica (koinonia)*, ekonomska ali i kulturno-religijska, koja je negovala umetnost i kultove koji su bili značajan deo društvenog života i kohezivni faktor. Međutim, polis je bio i zajednica jednakih ljudi (građana), koji su kao takvi kroz debatu na agori usmeravali društveno-politički život, smatrajući to svojom građanskom obavezom i najvišim moralnim činom. Opšte dobro kao ono dobro koje stoji nad svakim pojedinačnim interesom isticano je kao jedna od vrhovnih vrednosti antičke Grčke, pa je starogrčka ideja građanina produkt ovakvog shvatanja. Kako istoričar Tukidid prenosi u jednom od svojih poznatijih govora, Perikle (za koga se vezuje zlatno doba demokratije u Atini) obraćajući se svojim građanima tvrdi da je od većeg značaja da polis bude u blagostanju nego njegovi pojedinačni članovi, jer se uz opštu stabilnost može popraviti i nesreća pojedinca, ali ne i obrnuto (Mićunović 1997: 17). Iz ovoga je sledilo da se zakoni glorifikuju kao jedan vid ostvarivanja kolektivne mudrosti i etičnosti, dok se nepostojanje zakona smatralo anarhijom, to jest najomraženijim društvenim stanjem. Pored anarhije, takođe se prezire i tiranija u kojoj vladar nema na umu dobrobit građana (opšte dobro), već samo ličnu korist.

Klasa građana podrazumevala je pojedince koji su *slobodni*, što je zapravo značilo da su oni oslobođeni sfere materijalne produkcije, čime imaju pravo, ali i

odgovornost da učestvuju u političkom životu zajednice. Svakako, ovako shvaćena sloboda nije istovetna liberalnoj doktrini novovekovnih mislilaca, već se, naprotiv, ticala kolektiva, područja javne sfere i politike i samim tim obuhvatala bavljenje pitanjima od najvećeg društvenog značaja. Stoga su građani odlučivali o sklapanju rata i mira, savezništvu sa drugim državama, izboru zakona i magistrata, trgovini sa drugim gradovima itd. Nasuprot tome, na privatnu sferu, a naročito na fizički rad, gledalo se podrugljivo. Rad je tretiran slično kao i seksualnost, nešto što ljudi dele sa životinjama i što pripada sferi nužnosti, a ne sferi slobode. Zato Aristotel govori da radnicima u dobroj državi ne bi trebalo dati građanska prava (iako je praksa pokazivala da su ih oni u nekim državnim uređenjima, poput oligarhija, imali).

Još jedna važna karakteristika antičkog shvatanja građanstva koja ishodi iz specifičnosti organizacije polisa stare Grčke jeste dominacija zajednice nad pojedincem, iz čega sledi da ni individualizma, onako kako ga proklamuje novovekovni liberalizam, zapravo nije bilo. Veber tvrdi da je polis bio apsolutno suverena militaristička zajednica. Ukoliko se građanin ne bi ponašao odgovorno kao domaćin prema svojoj imovini, ukoliko bi se procenilo da je rasipnik, loš suprug, ako bi pogrešno vaspitavao sina ili se loše odnosio prema svojim roditeljima, smatralo se da ga treba sankcionisati jer ugrožava građanski poredak i vrlinu. Stoga, u Atini se nije moglo živeti po sopstvenim pravilima, a imovina je lako mogla biti oduzeta kao kazna za dugovanje, pri čemu bi i ličnost pojedinca mogla biti otuđena sa imovinom (čime bi se padalo u ropstvo) (Veber 1976: 415).

Aristotelova teorija o građaninu koju iznosi u trećoj knjizi *Politike* značajna je za razumevanje antičkog građanskog koncepta, jer u velikoj meri oslikava shvatanja tadašnjeg društva, kao i praksu građanstva. Po ovom znamenitom filozofu, građanin je onaj koji sledi princip vladanja i pokoravanja, dakle to je *muškarac* koji, da bi mogao da vlada, prethodno mora naučiti i da se pokorava. Njegova osnovna uloga ogleda se u dužnosti obavljanja javnih poslova, odnosno savetodavne i sudske vlasti (Aristotel 2003: 72). Ovim Aristotel sledi Platonovo shvatanje da svako postoji (najpre) radi države, a ne radi sebe samog. Sem toga, podvlači Aristotel, da bi pojedinac postao građanin, on mora *imati vlast i upravljati nad domaćinstvom* u kome rad robova i žena zadovoljava njegove bazične ljudske

potrebe, i ostavlja ga slobodnim da se politički angažuje sa ostalim građanima sa kojima je jednak (Vidi Pocock 1995: 31-2). Ta jednakost odnosila se na tri stvari: jednakost pred zakonom (*isonomia*), jednakost mogućnosti govora (*isagoria*) i pravo na jednaku nadnicu za rad u javnim ustanovama (*isotimia*) (Podunavac 2001: 24). Pored nabrojanog, važna odlika građanina je i to da on mora biti neko kome se zna loza, odnosno *poreklo*.⁶

Ono što po Aristotelu razlikuje građanina od stanovnika polisa koji to nije, tiče se takođe intelektualnog kapaciteta, racionalnih sposobnosti i vrlina koje mu omogućavaju da pravilno rasuđuje i donosi najbolje odluke u korist čitave zajednice. Stoga su stari Grci iz građanskih prava isključivali veliku većinu stanovništva za koju su smatrali da po *prirodi* ne mogu dostići vrlinu. To su pre svega bili robovi, a zatim žene i maloletni muškarci, a Aristotel čak preispituje i ulogu strarih ljudi (muškaraca) (Aristotel 2003: 71). Kako pravo građanstva nisu imali ni stranci, može se zaključiti da je antički koncept građanstva bio vrlo ekskluzivistički, o čemu svedoči i činjenica da je u Atini, primera radi, od ukupnog broja stanovnika, svega jedna petina imala status građanina (Milosavljević 2012: 46).

Aristotelovo shvatanje građanstva u velikoj meri se podudaralo sa praksom građanstva u polisima. Ipak, važno je povući crtu i napraviti razliku između pojmova državljanin i građanin. U antičkoj Grčkoj pod građaninom se nije podrazumevao samo stanovnik grada ili pripadnik državne zajednice (polisa), već je građanin i onaj koji poseduje vrlinu, odnosno određeni građanski *ethos*. Upravo ova poslednja karakteristika ga i razdvaja od državljanina koji se iscrpljuje u pravno-formalnom domenu.

Državljanin su uživali imovinska i nasledna prava (u privrednom pogledu tu se misli na sticanje kuće i poseda), a pored toga uživali su pravo na sklapanje braka, učestvovanje u sudskim procesima i slično. Neke od najvažnijih dužnosti bile su služenje vojne obaveze i plaćanje poreza. Međutim, nisu svi državljanin među sobom bili pravno i politički jednaki. U zavisnosti od toga koliko su finansijski

⁶ Iako je status građanin nasledivan od roditelja istog porekla, on se mogao i steći u određenim slučajevima, pa se dešavalo da država strance "nagradi" građanskim pravima onda kada bi učinili nešto značajno za dobrobit čitavog polisa (Hajn 2010: 157).

doprinosili blagajni polisa (poreska snaga), tolike su bile i njihove političke privilegije.⁷ Pored bogatstva, drugi izvor nejednakosti državljana bila je vojna uloga. Polis je nastao kao zajednica ratnika, pa je i klasna podela bila vezana uz ovaj princip. Ovo je bilo naročito značajno u Sparti, ali je važno i u drugde, gde su potomci ratnika-osnivača polisa imali najviše političke privilegije. U odnosu na ova dva kriterijuma (bogatstvo i vojno poreklo), najveći broj polisa delio je državljanima na *aktivne* i *pasivne*, prema čemu se određivalo da li mogu da učestvuju u obavljanju poslova u državnim službama (Molnar 2004: 12-13).

Za razliku od državljanina, pojam građanina podrazumevao je i moralno vaspitanje, odnosno vrlinu za prepoznavanje i angažovanje pojedinca u korist *opšteg dobra*. Stoga se rukovođenje principima jednakosti i pravde u interesu svih smatralo osnovnim odlikama građanina (Molnar 2004: 15-16). Na planu figure građanina bilo je moguće ono čemu su Grci težili: sjedinjenje sfera morala i politike.⁸ Inače, obavljanje nijedne javne funkcije nije moglo trajati više od dve godine. Svaki posao u državi bio je rotirajući i privremen, čime se sprečavala mogućnost formiranja klase profesionalnih političara (Vasiljević 2016: 30).

1.2. Antički Rim

Rimska država drugačije je funkcionisala od grčkih polisa i gradila se na osobenim vrednostima i institucijama. Kao imperatorska država, Rim je prevashodno težio regulisanju praktičnih potreba ljudi, pa se taj sistem utkao i u građanstvo, dok su moralne vrednosti ostale po strani. Građanin je prevashodno *pater familias*, koji građanski status stiče rođenjem, usvojenjem ili dodeljivanjem takvog prava od strane države. Pred kraj republike, odnosno pred sam kraj stare ere, figura rimskog građanina podrazumeva pojedinca koji ima pravo da stiče

⁷ Kao što se može videti, prihodi, odnosno materijalni status pojedinca oduvek je bio od značaja za građanstvo, a to je svakako izraženo i danas, pogotovu na primerima tzv. *delimičnog građanstva*, kao pojave nepriznavanja punih građanskih prava, pre svega siromašnim imigrantskim zajednicama radnika u gradovima Zapada (Salazar Parreñas, 2013).

⁸ U Sparti je kao vrlina od najvišeg značaja slavljen patriotizam pojedinca i sa njom povezana hrabrost za ratovanje za otadžbinu, a ove osobine su se usađivale vaspitanjem od malena. U Atini su takođe negovani patriotizam i vojna hrabrost, ali su ispred njih stavljane mudrost i razboritost, pre svega pravda i umerenost u svakom aspektu pojedinačnog i kolektivnog života.

imovinu, stupa u brak sa ženama iz građanskih rimskih porodica, trguje, biva zaštićen zakonom za svoje delatnosti i takođe ima pravo da mu se sudi po rimskim zakonima i u rimskom sudu (Vasiljević 2016: 31).

Dok je u klasičnom aristotelovskom shvatanju građanstva građanin shvaćen kao pojedinac koji je po prirodi društveno biće koje svoje potencijale ostvaruje kroz politički angažman (*kata phusin zoon politikon*), dotle je u Rimu građanin vezan za pravni, ne i za moralni sistem (što doprinosi da na najopštijem nivou možemo uspostaviti paralelu sa današnjim konceptom građanstva-državljanstva, koji formalizacijom potiskuje moralno-vrednosnu dimenziju). Sticanje bogatstva i materijalnih poseda bilo je u fokusu ljudskih aktivnosti, pa je pravni sistem pratio i normama pokrivaio takve međuljudske interakcije. Građanin se posmatra pre svega kao neko ko poseduje stvari, a ne neko ko je politički aktivan, shodno čemu se i građanstvo odnosi na sistem zakonske zaštite privatnih interesa. Može se reći da je građanin u Rimu bio kombinacija ekonomske moći i prava, odnosno da se shvatanje građanstva pomerilo sa *zoon politikon*-a ka *legalis hommo*: „*Civis* (...) prestaje da bude (poput aristotelosvkog *zoon politikona*) tvorac političke zajednice i prerasta u privatno lice, čiju bezobzirnu potragu za realizacijom sopstvenih interesa treba da reguliše država“ (Molnar 2004: 20).

Kako se Rimski teritorija širila, tako je i dodela građanskog statusa postajala jednostavnija, a građanstvo se otvara ka svim kategorijama, pa je čak dostupno i robovima. Posebno važan događaj je zakonik iz 212. godine nove ere, poznat kao *Constitutio Antoniniana* (Karakalin edikt) kada državljanstvo stiču svi podanici osvojenih teritorija, odnosno nekada stranci (*peregrini*). Razlog za širenje državljanstva leži u težnji da se prikupi što više novca od poreza, kao i da se uveća vojska (plaćanje poreza i vojna služba bile su dve osnovne dužnosti svakog državljanina Rima). Uz ova prava i obaveze ne ide i paket političkih prava, jer to i dalje ostaje oblast delovanja aristokratskih krugova.⁹ Zato se državljanstvo novim

⁹ Građanstvo u punom smislu podrazumevalo je i pravo na učestvovanje u politici, ali ono nije bilo na nivou obaveze. Smatralo se *časnim* uzeti se državničkih poslova, ali pojedinci su to činili tek nakon zadovoljenja materijalnih potreba i sticanja bogatstva, koje je ostalo na prvom mestu: „Bavljenje državnim poslovima i rukovođenje vrlinama pravde i jednakosti više nije bila stvar nesebičnog altruizma, nego racionalnog interesa, koji je u ekonomskoj sferi uglavnom postigao ono

kategorijama dodeljuje kao državljanstvo bez prava glasa, kao i bez prava na učešće u javnim državnim funkcijama.

Rim je (pogotovu imajući u vidu savremene transformacije koncepta građanstva i Evropske Unije) značajan i sa stanovišta analize pojave dvojnog državljanstva, jer je kao imperija u sebi obuhvatao različite države i narode. Pokoreni građani imali su pravo da, pored pripadnosti svojoj državi, formalizuju i pripadnost Rimskoj državi, što su neki filozofi kritikovali smatrajući da je multiplikovana lojalnost koja bi se odnosila na više država nemoguća i da pojedinac može biti odan samo jednoj državi (Vasiljević 2016: 33). U svakom slučaju, ono što je ostalo isto kao i u prethodnim epohama jeste da se građanstvo tiče samo muškaraca. Ono važi kako u gradu, tako i na selu.

1.3. Srednjovekovni gradovi-države

Tokom ranog srednjeg veka, društveni život oblikovale su hrišćanske vrednosti čije barijere građanski duh nije mogao probiti i izboriti se za veću samostalnost, pa se u ranom srednjem veku pod građaninom podrazumevao onaj koji nastanjuje određeni utvrđeni grad.¹⁰ Zato se treća krupnija i značajnija transformacija figure građanina vezuje tek za srednjovekovne gradove države XI i XII veka. Tada se pojavljuju obrisi nove građanske figure koja se teritorijalno usidрила u gradovima pre svega Italije, ali i severoistočne Španije i južne Francuske. Ono što ove gradove karakteriše i time predstavlja novinu u odnosu na prethodne epohe jeste uvećavanje slojeva stanovništva koji se bave trgovinom i zanatstvom.¹¹ Po osnovu svoje profesije, ovi stanovnici gradova se udružuju u esnafe i gilde,

što je mogao (bogatstvo) i sada potrebuje novu sferu (čast) u kojoj bi našao zadovoljenje“ (Molnar 2004: 18).

¹⁰ Inače, srednjovekovni gradovi nastajali su na temeljima antičkih, ali su menjali oblik i funkciju. Dok je vojna i odbrambena uloga bila temelj antičkog grada, u drugoj polovini srednjeg veka primat imaju ekonomija, potrošnja, trgovina i univerziteti, pa se i funkcije grada oblikuju shodno ovim strukturama. Prosečan srednjovekovni grad broji između 10 i 20 000 stanovnika, a najnaseljeniji je u ovo vreme bio Pariz sa čak oko 200 000 stanovnika.

¹¹ U ranom srednjem veku staleška struktura još uvek se sastojala od ratnika (*bellatores*), sveštenika (*oratores*) i radnika (*laboratores*). U radnike se, pored seljaka, svrstavaju i stanovnici gradova čineći zajedno *treći stalež*. Tek vekovima kasnije oni će uspeti da se emancipuju iz trećeg staleža kao posebna grupa, odnosno građanski stalež (Molnar 2004: 25).

profesionalna udruženja koja imaju zasebna pravila funkcionisanja, ekonomsku moć, a sve više i političku.¹² Shodno tome, moglo bi se reći da je tipična figura građanina u srednjem veku građanin-trgovac.

Socijalna osnova srednjovekovnih gradova bila je raznolika. Na samom vrhu stajali su kraljevi službenici, ali su u više društvene slojeve spadali i imućni trgovci i zanatlije. Niže slojeve bez građanskih prava činili su doseljenici, najamni radnici, sluge, zanatlije koje nisu članovi esnafa i prosjaci (Hajn 2010: 160). Trgovci i zanatlije u samom početku nisu bili jednaki po društveno-političkoj moći, u smislu da su samo trgovci zajedno sa patricijima imali političke privilegije i pravo učestvovanja u radu gradskog veća. Tek od XIV i XV veka zanatlije kroz svoje borbe ostvaruju veća prava. Inače, novina od XIII veka je da gradovi imaju svoje gradonačelnike, većnike i zakletnike, odnosno vršioce upravne vlasti koji su na ta mesta dolazili izborom građana (Đorđević 2012: 49).

Građanske zajednice srednjovekovlja stvarane su zakletvom po ugledu na privredna udruženja, zbog čega su nalikovali bratstvima ili korporacijama. Odatle se može videti da je u svojoj biti osnivanje grada bilo podstaknuto ekonomskim interesima, a ne vojnim, kao što je to bilo u slučaju antičkog grada. Čak iako su postojali vojni motivi, u srednjovekovnom gradu oni su bili sasvim u pozadini:

„Politička situacija u kojoj se nalazio srednjovekovni građanin, upućivala ga je da ide putem ka homo oeconomicusu, dok je polis u antičko doba, u vreme svog procvata, sačuvao svoj karakter kao tehnički najrazvijenija vojna grupa: Antički građanin je bio homo politicus“ (Veber 1976: 409).

Najveću originalnost gradova na Zapadu Veber vidi u postojanju opštine, koja je imala utvrđenje, tržište, sud i samostalnu upravu. Autonomna uprava je ključna karakteristika grada na Zapadu, a ona podrazumeva postojanje grupe građana koji dele zajednički interes i pravno su jednaki. U tom smislu, Veber grad na Zapadu opisuje kao korporacijski organizovano društvo u čijem centru stoji

¹² Pored ovih, postojala su i druga udruženja verske ili profesionalne prirode, što je ojačavalo slobodu udruživanja kao začetak građanskog društva.

urbano građanstvo pravno jednakih građana¹³. Osim toga, ovaj kontekstualni period je značajan jer se ovde istorijski prvi put javlja pojam urbanog građanstva, koji se shvata kao status koji pojedinci dobijaju po osnovu *življenja* u gradu.

U vezi sa ovim elementima grada stoje i neka od osnovnih prava građana. Ona su se ticala prava na suđenje isključivo u njihovom gradu, pravo na sticanje i uvećanje imovine, kao i pravo na slobodno kretanje. Ovo poslednje pravo predstavlja posebno važnu stavku kada je urbano građanstvo srednjeg veka u pitanju, jer je njime garantovana sloboda ljudima koji su nekada bili podanici gospodara. Nakon provedenog određenog vremena života u gradu (uglavnom godinu i jedan dan), podaništvo je prestajalo da važi, pa otud potiče poslovice da gradski vazduh oslobađa (Veber 1976: 319).¹⁴ Sem ovih osnovnih, postojao je i onaj set prava koji se ticao političke uprave nad gradom, ali ove privilegije nisu bile dostupne svima i uživao ih je samo uži krug građana. Što se obaveza tiče, one su se, kao uostalom i u ranijim epophama, odnosile na obavezu služenja vojske, plaćanje poreza, ali takođe i obavljanje stražarske službe (Hajn 2010: 159). Međutim, da bi se građanin ostvario kao građanin u punom potencijalu, bile su neophodne i određene vrline koje u ovo doba istorije podrazumevaju lojalnost cehovskim udruženjima, angažman u korist korporativnih interesa, što sa sobom povlači i unapređenje *opšteg dobra* čitavog grada. Time se stiče *moralni kvalitet*, kao važna nadogradnja pravno-formalne dimenzije građanstva. Etički obrisi mogu se pronaći i u međusobnoj lojalnosti i pružanju pomoći građana svojim članovima i njihovim porodicama, onda kada se nađu u ekonomskoj neprilici ili u nekoj vrsti sukoba. Sporovi među članovima iste organizacije su takođe rešavani unutar grupe mirnim putem (Veber 1976: 335), a cela pojava zapravo ukazuje na neku vrstu ponovnog susretanja moralnih i političkih dimenzija.

Značaj urbanog građanstva srednjovekovnih gradova treba tražiti u podizanju političke kulture na novi nivo. Uspešno bavljenje profesijom, i po tom

¹³ Za razliku od Evrope, u Japanu, Kini, Indiji i na Istoku uopšte, pojam građanina, kao ni pojam opštine nije figurirao kao takav, jer su jaka kastinska stuktura i srodnička pripadnost nadjačavali interesno udruživanje (Veber 1976: 322).

¹⁴ Važno je napomenuti da se građanska prava nisu automatski dodeljivala svakome koga „gradski vazduh oslobodi“, već su to morali biti oni koji pored toga što uživaju slobodu, plaćaju i porez i u gradu poseduju imovinu.

osnovu slobodno udruživanje zarad ostvarivanja grupnih interesa, neka je vrsta preteče civilne kulture. Ništa manje značajan nije ni kulturni doprinos, pre svega italijanskih gradova država u srednjem veku. U poređenju sa gradovima slične veličine toga doba (Londonom ili Parizom), gradovi Italije bili su u većoj meri modernizacijski nastrojani, urbanistički sređeniji i čistiji. Karel Turza pored ovih elemenata, kao značajnu crtu kulture italijanskih gradova, navodi i *toleranciju*, što je posebno važna karakteristika kulture *urbaniteta*.¹⁵ Na ljude sa sela i pridošlice nije se gledalo sa visine nego kao na one koji naprosto žive drugačijim načinom života, što je izazivalo radoznalost i želju za upoznavanjem. Ovi ljudi ne tretiraju se kao teret koji pravi gužvu u gradu, nego im se pristupa racionalno sa idejama kako graditi nove kuće za nove stanovnike. Građanski i kosmpolitski duh srednjovekovnih italijanskih gradova sa jedne strane može se tumačiti kao posledica prodora trgovačkog duha koji sam po sebi podrazumeva susrete i upoznavanja sa raznolikim kulturama. Međutim, kosmopolitizam se ne iscpirljuje samo u trgovačkom mentalitetu, već i u drugim postulatima modernosti poput racionalnosti, individualizma, privatnog vlasništva i mentalnog sklopa koji je otvoren za raznolikost, a sve to jeste bilo prisutno u tipičnom srednjovekovnom gradu na jugu Evrope (Turza 1996. 89).¹⁶

¹⁵ Tome u prilog govori i osnivanje Pokreta za toleranciju, koji je u XIII veku izdejstvovao ozakonjenje prostitucije, pod uslovom da je osoba koja se njome bavi siromašna i da nema mogućnost da na drugačiji način stekne prihode. Bavljenje prostitucijom radi užitka i dalje je karakterisano kao nemoralno (Le Gof 2010: 137).

¹⁶ Treba ipak naglasiti da ovo nije bila univerzalna odlika srednjovekovlja, a još manje svih evropskih srednjovekovnih gradova. Turza ističe da se, na primer, London i Pariz ne mogu svrstati u preterano otvorene gradove u ovo doba, kao ni nemački gradovi poput Augzburga (Vidi Turza 1996: 86). Takvo svedočenje prenosi i Žak Le Gof (Le Goff), opisujući kulturne tenzije na relaciji selo-grad, odnosno konflikt između „civilizovanog“ grada prema „nekultivisanom“ selu, gde su seljaci bili zavisni i nazivani prostacima (Le Gof 2010: 129).

2. NOVOVEKOVNI DRUŠTVENI KONTEKST I MISAONI DOPRINOS RAZVIJANJU IDEJE GRAĐANSTVA I FIGURE GRAĐANINA

Rani novi vek još uvek se smatra periodom uspona gradova i njihove privredne snage. Pored sve bogatijih trgovaca, sada se i plemstvo (pogotovu njihovi sinovi, odnosno druga generacija) počinje baviti poslovnim i finansijskim delatnostima, što smanjuje jaz između plemstva i građanstva kreirajući ambijent poststaleškog društva (Hajn 2010: 162). Ipak, sam početak novog veka donosi teritorijalne promene i jačanje suverenih država, pri čemu gradovi bivaju progutani i potčinjeni njihovoj birokratiji. Vestfalski sporazum je akt iz 1648. godine kojim započinje nova epoha u istoriji evropskih država, kada one stiču nezavisnost, autonomiju i suverenitet. Počinje se formirati novi međunarodni poredak sa centrom moći u nezavisnim i suverenim nacionalnim državama. Na planu građanstva to je značilo promenu prostornog nivoa njegovog važenja, odnosno slabljenje uloge gradova kao baze građanstva, a jačanje države kao šireg prostornog okvira primene ovog principa, dok je na planu emotivno-identitetske dimenzije značilo lojalnost naciji. Iako sada formalno ograničeni državom kao instancom koja ih ujedinjuje i natkriljuje, gradovi i dalje u praktičnom pogledu ostaju centri dinamike, komunikacije i ekonomskog progressa, ali i generatori društvenih promena.

Jačanje individualizma kao vrednosti od posebnog je značaja za dalje transformacije koncepta građanstva. Individualizam je produkt ne samo uspeha i emancipacije srednjovekovnog građanstva kao grupe, već i daljeg raslojavanja unutar nje same, jer su vremenom neki trgovci bivali uspešniji i bogatiji od drugih. U pozadini ovih dešavanja stoji i duh reformacije koji pospešuje etiku rada i profita, preduzetništvo i individualizam što će se odraziti i na građanstvo i utkati u novi *građanski ethos*, koji se formira kao suprotnost *ethosu plemstva* čije se vrline baziraju na hrabrosti, pobožnosti, srčanosti i herojstvu (Molnar 2004: 26). Osim toga, individualizam je produkt i *nominalizma*, odnosno nominalističke filozofije s kraja srednjeg veka. Njene osnovne crte sastoje se u ideji da univerzalnosti nisu realno postojeće, pa zajednica i na njoj utemeljeno opšte dobro počinju gubiti na

značaju, a nasuprot tome jača shvatanje po kome je *individua* glavna referenca u odnosu na koju i država dobija svoj smisao. Država, naime, postoji radi pojedinca, njegovog dobra i treba da štiti njegove interese, a ovo kulminira u *privatizaciji moralnosti* (Vujačić 2002: 275). Opisane novonastale promene u društvenom životu značajno će se odraziti i na društvenu misao. Ona će svojim novim (emancipatorskim) idejama biti motor daljih društvenih transformacija koje će vrhunac dostići u brojnim novovekovnim revolucijama.

Pre nego što će početi sa laganim otvaranjem puta ka demokratiji, Evropa je bila obeležena rastom apsolutističkih monarhija, a društvena misao pratila je takve tendencije. Tomas Hobs (Hobbes) jedan je od autora koji zagovara apsolutnog, suverenog vladara čija je funkcija da štiti one koji su ga izabrali. Međutim, u Hobsovoj teoriji pojedinac ne figurira kao aktivni građanin, već najpre kao podanik države i apsolutnog monarha, a prava koja mu suveren garantuje su pravo na život u miru, pravo na stvari koje život čine udobnim i pravo da te stvari stekne radom (Hobs 2006: 94-95). Dakle, u razmatranju odnosa pojedinca i države, pojedinac se vidi kao subjekt koji je određen pokoravanjem i dužnostima, a tek onda i izvesnim pravima. Sa druge strane, ono što se takođe jasno pojavljuje kao važna dimenzija poimanja građanina kod Hobsa jeste to da u jedno od tri osnovna prava ovaj autor svrstava i pravo na *rad i sticanje radom*, čime se ojačava upravo ona dimenzija građanstva koja će podupirati kapitalizam i građanina shvaćenog kao buržuja. Duh trgovine i sticanje vrednuje i Monteskje (Montesquieu). U čuvenom delu *O duhu zakona*, razmatrajući demokratiju, ovaj autor kaže da duh trgovine „povlači za sobom duh skromnosti, štedljivosti, umerenosti, radišnosti, razboritosti, spokoja, reda i pravila“ (Monteskje 2011: 45).

Na ovakvo utemeljivanje vrednosti, ipak, najveći uticaj imaće liberalna ideologija, koja se već jasno može uočiti najpre u teoriji Džona Loka (Locke). Ovaj filozof u tri osnovna *prirodna prava* čoveka svrstava pravo na život, slobodu i imovinu, što zapravo znači da je privatna svojina deo prirodnog stanja (Lok 1978: 23). Time želi da podvuče da je sticanje prirodno i najviše pravo čoveka, a da država kao takvo treba da ga obezbedi, garantuje i čuva. Na ovim misaonim temeljima gradiće se tradicija liberalne misli kroz naredne vekove, kao jedna od dominantnih matrica uređenja kapitalističkih društava zasnovanih na nacionalno-

državnom okviru, ali i dominantna jednačina uređenja koncepta građanstva-državljanstva. Osim toga i deklaracije iz XVIII veka temeljiće se na stavovima koje su iznosili teoretičari društvenog ugovora.¹⁷

Druga polovina novog veka obeležena je težnjama građanstva u usponu, da pored ekonomske moći zadobije i politička prava unutar formiranih nacionalnih država i njihovih skupština. Ove borbe i osvajanje prava odigravaće se kroz revolucije, od kojih su neke prošle relativno mirno (kao u Holandiji i Engleskoj), dok su druge bile burnije i krvavije. Zahteve za politička prava *treći stalež* u Francuskoj baziraće na radu i na temelju rada zasnovanom doprinosu društvu, što je najbolje argumentovano u delu Opata Sjejesa (Sieyès) pod nazivom „Šta je treći stalež“ (objavljeno 1789).¹⁸ Francuskom revolucijom 1789. bivaju ukinute sve staleške razlike, a princip građanstva počinje se tumačiti u okvirima nacije i države. Važan doprinos revolucijama i emancipaciji građanstva dao je prosvetiteljski pokret, afirmišući načela razuma i racionalan način privređivanja, obrazovanje, kao i antiapsolutističku političku kulturu. Okupljajući se u salonima i drugim uporištima onoga što Habermas naziva javnom sferom, kroz XVIII vek širio se emancipatorski duh koji je sekao temelje razumevanju građanina kao podanika crkve, države ili apsolutističkog vladara. Kantov (Kant) spis „Šta je prosvetiteljstvo“¹⁹ manifest je ovakvog racionalnog svetonazora.

Društveni razvoj bio je brz i praćen ekonomskim i političkim turbulencijama. Sa tim u vezi i XIX vek nosi sa sobom neke specifičnosti koje se tiču građanstva. Industrijalizacija i sa njom povezana urbanizacija transformisale su društvenu strukturu, jačajući na jednoj strani prvu industrijsku elitu koja se razvila od uspešnih zanatlijskih slojeva, dok je sa druge strane stajala klasa radnika koju su činili seljaci doseljeni u gradove, kao i one zanatlije koje su izgubile ekonomsku samostalnost i time ispale iz redova nekadašnjeg građanstva. Ovime se pojam građanina puni novim značenjem: građanin sada postaje klasna kategorija, koja podrazumeva elite poseda i obrazovanja (Hajn 2010: 169).

¹⁷ U „Deklaraciji prava čoveka i građanina“, u članu 2, postulira se da je svojina, pored slobode, sigurnosti i prava na otpor ugnjetavanju jedno od osnovnih prava čoveka (Deklaracija prava čoveka i građanina 2011:314).

¹⁸ Više o tome u Mimica, 2001.

¹⁹ Vidi Kant, 1974: 41.

Generalno gledano, kroz XIX vek (nakon revolucija), građanstvo postaje sve inkluzivnije, što se može pratiti i kroz donešene deklaracije.²⁰ No, bez obzira na to, ono je i dalje opterećeno nejednakostima razne vrste koje variraju od zemlje do zemlje. U SAD, recimo, problem rase i ropstva ostaje dominantan, dok su drugde Jevreji i žene i dalje bili na margini u pogledu građanskih prava. Bez obzira na ove okrnjenosti, dinamika oko ostvarivanja prava građanstva kroz XIX vek ne jenjava, pa će turbulentnim nizom događaja i kroz XX vek borbe za priznanje uključenje u zajednicu (bez obzira na partikularne identitete) biti nastavljene. To će značiti da se građanstvo sve više gradi pod okriljem ideje nacije kao ujedinjujućeg faktora koji u zagrada stavlja grupne razlike.

3. NACIONALNA DRŽAVA I NACIONALNI KONCEPT GRAĐANSTVA: GRAĐANSTVO KAO DRŽAVLJANSTVO

3.1. Društveni kontekst

Od devetnaestog veka pa kroz veći deo dvadesetog, nacionalna država se etablira kao struktura koja reguliše i integriše ekonomske, političke i kulturne tokove. Osim toga, ona postaje i sila koja dominantno određuje koncept građanstva vezujući ga za svoje teritorijalne granice, sa jedne strane, i lojalnost naciji, sa druge. Država i nacija stoga postaju udružene sile koje usmeravaju razvoj društva. Naročito se prva polovina XX veka izdvaja kao vreme uspona države, a osnovne društvene sfere na koje se naslanja jesu porodica, rad i vojska. Kroz ove tri oblasti svaki građanin je svojim doprinosom iskazivao lojalnost državi i time se ostvarivao kao dobar građanin. Stoga su se najpre sklapanje braka i reprodukcija smatrale

²⁰ Zanimljivo je, recimo, ono što ističe Vasiljević, a to je činjenica da je građanstvo svoju demokratizaciju osvajalo na onim teritorijama koje nisu bile centar, već pre periferija Zapadne civilizacije. Pravo glasa za žene, na primer, prvi put je uvedeno na Novom Zelandu, dok je Danska ukinula ropstvo pre Engleske. Takođe, Švajcarci su prvi ukinuli imovinski cenzus kao osnovu prava glasa (mada će i uprkos tome ostati poznati kao zemlja koja je poslednja uvela pravo glasa za žene) (Vasiljević 2016: 39). Inače, brojne su Deklaracije kojima se prati osvajanje građanstva, a jedna od prvih svakako je Velika povelja slobode u Engleskoj iz 1215. godine.

vrstom patriotizma jer se ovim doprinosilo porastu nacije, dok je država sa svoje strane kroz socijalni, zdravstveni i obrazovni sistem podupirala politiku povećanja nataliteta. Ekonomski gledano, učešćem u sferi rada (produkcijom dobara i usluga) davan je doprinos ekonomskom jačanju zemlje, dok je odbrana zemlje kao treća vrsta lojalnosti građana realizovana kroz vojni sistem. Ovim obavezama i dužnostima odgovaraju tri osnovne vrste identiteta građanina: roditelj-građanin, radnik-građanin i vojnik-građanin.²¹

Što se nacije tiče, paralelno sa procesom emancipacije društva od teološke doktrine, kao i sa izgradnjom države, ova ideja jača kao kohezivni faktor ujedinjavanja građana. To se jasno može spoznati i u društvenim teorijama, gde autori poput Bendžamina Frenklina (Franklin), Denija Didroa (Diderot), Žana Žaka Rusoa (Rousseau) i drugih tvrde da je zadatak države da proizvede dobrog građanina i to na način što će kroz pedagoški sistem (odnosno porodično vaspitanje i kasnije sistem obrazovanja) osigurati da dete usvoji ljubav prema domovini. Ruso govori o ideji građanina iz prizme *građanske religije* kao duhovne i kulturne podloge koja je neophodna za političko jedinstvo nacionalne države. Umesto crkve, treba postulirati svetost društvenog ugovora i zakona, a patriotizam i ljubav prema naciji moraju biti osnovne vrline svakog dobrog građanina (Ruso, 1993). Nacija počinje na taj način da se sakralizuje, a kroz romantičarski period u XIX veku ovaj proces obožavanja vrhuniće u idejama filozofa poput Herdera (Herder), s tim što će zamajac imati i u književnosti (Više o sakralizaciji politike u Gentile, 2009).

Od ovog vremena pa nadalje država i nacija sve više srastaju u nerazdvojnu celinu. Čak, može se reći da država biva zaposednuta nacijom. Ovaj proces odigrava se na više nivoa, između ostalog i tako što nacionalni jezik postaje zvanični, nacionalna kultura i sa njom povezani simboli i praznici postaju zvanični državni simboli i praznici, a istorijsko nasleđe postaje državna tradicija (Kiš prema Podunavac 2001: 65). Nacija je na taj način utkana u formalne dimenzije države, a

²¹ Maršal smatra da su ove tri figure bile osnova strukture nacionalnog građanskog društva, međutim Turner dodaje i četvrti tip, a to je građanin-intelektualac. Pisci, pesnici, lingvisti, filozofi i drugi učeni ljudi svojim angažovanjem često su doprinosili očuvanju jezika, mitova i nacionalne kulture uopšte (Turner 2000: 138).

samim tim i građanstva-državljanstva, postajući deo njegovih osnovnih strukturnih dimenzija: statusa i identiteta.

U svakom slučaju, ono što je bitno odredilo građanstvo kroz XX vek, osim nacionaliteta, jeste i klasa kao osnovna linija podele građana u kapitalističkom društvu. Iako svi dobijaju pravo državljanstva, ovaj status ne garantuje jednakost, pa je bitna odrednica nečije društvene moći vlasništvo. U odnosu na to ljudi se dele na buržuje i proletere, a država svojim mehanizmina služi ostvarivanju interesa prvih (Molnar 2004: 31), čime se pravo državljanstva na neki način obesmišljava. Glavni period koji je preloman za transformaciju građanstva je Prvi svetski rat jer se, otprilike, tih godina građanin već definitivno može izjednačiti sa državljaninom, a od tog vremena pa nadalje dalji tok razvoja društva, pa i građanstva različito se odvija. Sa jedne strane, nacionalsocijalizam i fašizam totalitarnom indoktrinacijom građane svode na podanike ubijajući svaku kritičku misao obećanjima o jakoj državi, naciji i socijalnom spasu. Sa druge strane, jačanje komunističke ideologije na istoku Evrope, od građana istim sredstvima takođe pravi podanike, redukujući civilna i politička prava i razvijajući socijalna. Zapadni kontekst nakon Drugog svetskog rata ide svojim tokom, koji društveni razvoj usmerava ka državi blagostanja, a time i jačanju socijalne komponente građanstva. Razvija se sektor usluga, čime se umnožava broj službenika i činovnika, nasuprot radništvu. Ova tendencija praćena je sistemom socijalne sigurnosti, čime se donekle nivelišu socijalne, klasne razlike, a osim toga i u kulturnom smislu dolazi do približavanja između različitih društvenih grupa. Urbanizacija i urbani način života obuhvatili su različite slojeve pod svoje okrilje, a obrazovanje i informisanost postaju sve dostupniji, što za posledicu ima jačanje srednjeg sloja (Hajn 2010: 172). U ovom posleratnom duhu nastaju i nove idejne struje koje promišljaju građanstvo sa stanovišta nacionalne države i klase.

3.2. Teorijski doprinos ideji nacionalnog građanstva

Jedna od najobuhvatnijih teorija građanstva XX veka, koja nastaje kao rezultat težnje autora da na određeni način reši problem klasne rascepljenosti društva, jeste teorija napred pomenutog engleskog sociologa Tomasa Hemfrija

Maršala. U ogledu „Građanstvo i društvena klasa“ („Citizenship and social class“), prvi put objavljenom 1950. godine, autor kroz strukturnu trijadu daje historijski prikaz razvoja građanstva, počev od XVIII veka. Kao što se i u samom nazivu dela može videti, osnovna ideja Maršala jeste u tome da pomiri kapitalističku državu (odnosno kapitalistički razvoj) i socijalnu jednakost, koje su do tada bile suprotstavljene i zajedno neodržive. Stoga se ovo delo može smatrati sintezom liberalističke ideologije i premisa socijalne države, odnosno, kako Podunavac tvrdi, socijalnom verzijom individualističkih ideja engleskog liberalizma (Podunavac 2001: 41).

Razvoj građanstva Maršal vidi kao napredak koji kreće od vremena XVIII veka, kada borbe za *civilna prava* (sloboda ličnosti, govora, mišljenja, verovanja, prava na svojinu, ugovore i prava na pravdu) počinju da daju rezultate, a institucija koja ih garantuje je sudstvo. XIX vek obeležen je borbom za osvajanje *političkih prava* (pravo na učestvovanje u političkom životu, i širim političkim ustanovama, poput parlamenta i lokalnih organa vlasti, pravo na udruživanje i tajno glasanje) i težnjom da ona postanu dostupna širim građanskim slojevima. *Socijalna prava* (pravo na ekonomsko blagostanje i sigurnost, institucionalizovano u obrazovanju, zdravstvu i socijalnim ustanovama) čine treći segment trijade građanstva i ona su produkt XX veka, ali po Maršalu i kraj istorije građanstva, jer se, razvojem institucija koje obezbeđuju ovaj korpus prava, suzbijaju socijalne nejednakosti unutar države, čime građanstvo ispunjava svoju (istorijsku) misiju (Maršal 1950: 10-11). Maršal, inače, uviđa i to da su ovi korpusi prava povezani i da zavise jedni od drugih, odnosno da se civilna ili politička prava ne mogu potpuno realizovati ukoliko se socijalnim pravima nižim klasama ne obezbede resursi i omogući im se da se uključe u društveni život. Izlažući svoju ideju kao rešenje za razjedinjeno klasno društvo, Maršal zapravo stvara idejnu podlogu za jačanje države blagostanja u posleratnom periodu u zemljama Zapada.

Ipak, Maršalova ideja dosta je kritikovana. Pre svega, linearnost koju autor postulira u razvoju građanskih prava vrlo je upitna, s obzirom da se, primera radi, u nekim zemljama, davanjem upravo socijalnih prava strateški onemogućavalo učešće u političkom životu, odnosno u političkim pravima (na primer u Bizmarkovoj Nemačkoj u XIX veku). Osim toga, iako je širenje civilnih prava

započeto u XVIII veku, borbe za ove slobode nastavljaju se i kroz XX vek, a poznata je i činjenica da se borbe za ekstenziju političkih prava (poput prava glasa žena) produžavaju duboko u devetnaesti vek, pa se ne mogu striktno svrstati u dvadeseti. Još je ovakvih primera koji se mogu navoditi u pravcu opovrgavanja Maršalovog evolucionizma, ali tu su i brojne druge kritike. Navodi se, na primer, i to da se Maršal bavio teorijom građanstva koja se može posmatrati na primeru Engleske i njene istorije, ali ova teorija nije univerzalna, čak ni za Zapadno društvo (Više o tome u Podunavac 2001: 48-57). I na kraju, vezivanje građanstva za nacionalitet (odnosno nacionalni identitet kao krovni identitet) koji kroz formulisanu jednačinu građanstva treba da obezbedi stabilnost nacionane države, danas je veoma upitno. Ova vrsta zamerki predstavlja osnovno polazište svih novih koncepata građanstva, koji njegovu reformulaciju sagledavaju u kontekstu desuverenizacije države, erozije nacionaliteta kao vrhovnog građanskog identiteta i globalizacije kao vodeće društvene sile.

4. OSNOVNE TRADICIJE PROMIŠLJANJA GRAĐANSTVA: LIBERALIZAM, KOMUNITARIZAM, REPUBLIKANIZAM

Pre nego što je promišljanje građanstva u novim okvirima i teorijskim mogućnostima postalo aktuelno krajem XX veka, ova tema uglavnom se razmatrala unutar dve osnovne teorijske tradicije: komunitarne i liberalne. One ni danas nisu prevaziđene, ali se nanovo valorizuju i dopunjuju novim konceptualnim okvirima. Komunitarna tradicija ima korene u antičko-grčkom razumevanju odnosa građanina i političke zajednice, dok se liberalna koncepcija najviše izgradila tokom novoga veka, unutar teorija prirodnog prava i društvenog ugovora i teorije liberalizma.²² U svakom slučaju, razlike u shvatanjima figure građanina potiču iz složenosti samog pojma i različitih aspekata koje ova figura unutar sebe nosi (prava, dužnosti, status, članstvo, participacija, lojalnost, identitet), pa otud i

²² Osnovni obrisi poimanja građanina kao nosioca prava javljaju još u antičkom Rimu, ali kako liberalna tradicija teorijsku punoću doživljava u novom veku, nju je ispravnije smestiti u ove istorijske okvire.

inherentnih napetosti koje se potom reflektuju i na teoriju. Sažeto bi se moglo reći da komunitarna tradicija akcent stavlja na članstvo u političkoj zajednici i na temelju toga sledi učestvovanje u političkom životu koju vidi kao suštinu slobode, dok liberalna misao građanina vidi najpre kao nosioca prava koje država treba da štiti, kao i da garantuje svim građanima jednak tretman.

Kao što je prikazano u istorijskom segmentu rada, antičko-grčki *polites* svoju slobodu demonstrira upravo učestvovanjem u političkom životu zajednice, koja se smatra najvišom od svih zajednica unutar kojih čovek egzistira kao društveno biće. Građanin je, dakle, onaj ko je *slobodan* da se politički ispolji i time doprinese *opštem dobru*. Stoga se opšte dobro smatra jednim od centralnih mesta komunitarističkog shvatanja zajednice i građanstva. Na taj način, u osnovi komunitarističke koncepcije stoji onaj pojedinac koji nije samo *privatna ličnost* (buržuj) koja ostvaruje prava unutar države, već je bivajući građaninom on i *političko biće* koje aktivno participira u društvenom životu. Okvir takvog delovanja je politička zajednica, koja može biti država, ali i grad, pa i opština. U ovom segmentu republikanizam se poklapa sa komunitarizmom, jer obe struje imaju u vidu značaj političke zajednice, kao i javnih dužnosti. Jedna od najznačajnijih autorki koja zastupa shvatanje građanina kao delatnog pojedinca jeste Hana Arendt (Arendt). Ona, kao i Ruso, istinsku demokratiju vidi kao direktnu, jer jedino ova forma pruža mogućnosti za demonstraciju svih potencijala i vrlina građanske ličnosti. Participacija, debata, rasprava i opšte dobro mogući su samo unutar javnog prostora direktne demokratije. Reprezentativna demokratija ubija političko u građaninu, a građanina nema ukoliko se ne ostvaruje kao političko biće. Ukoliko se ta klica u njemu potisne, ostaje depolitizovani pojedinac vođen sopstvenim interesima, udaljen, kako od ideala opšteg dobra, tako i od sopstvene slobode. Stoga sloboda i političko delovanje čine jedinstveno jezgro građanina (Arendt, 1998).

Liberalizam kao druga osnovna tradicija razmatranja građanstva, takođe ima nesumnjivi doprinos u njegovoj izgradnji. Ideja (negativne) *slobode* koja je u srži ovog shvatanja bila je izgubljena stvar u prošlim epohama, ali je upravo zahvaljujući liberalnim koncepcijama kroz novi vek uspela da postane jedna od osnovnih vrednosti na kojima se gradilo buduće društvo. U srži je liberalnog

koncepta građanstva ideja da je pojedinac kao građanin onaj koji poseduje *status* na osnovu koga uživa određena *prava*. Politički okvir koji ta prava obezbeđuje je država, a njeni osnovni mehanizmi ogledaju se u reprezentativnoj demokratiji i sistemu vladavine prava, odnosno određenih pravila i procedura pred kojima su svi građani jednaki. Stoga se može reći da je i *jednakost* jedno od načela koje provejava u liberalnoj doktrini. Dakle, građanski identitet ovde nije prevashodno shvaćen politički, već pravno-formalno; građanstvo je manje kolektivno-politički mehanizam, a više individualno-ekonomska aktivnost koju obezbeđuje minimalna država (Podunavac 2001: 100). Bilo bi, međutim, pogrešno liberalnu doktrinu shvatiti vulgarizovano kao ideologiju koja naglašava isključivo privatne interese i ne mari za zajednicu. Naprotiv, liberalni mislioci upravo naglašavaju da je zajednica neophodna i da je ta zajednica država (u tome se i razlikuju od anarhista), i stoga oni pojedinca ne vide kao izolovano egoistično biće koje sledi samo sopstvene interese. Suprotno tome, individua postoji i deluje unutar kolektiva, ali se naglašava da individualni identitet mora biti odvojen i autonoman u odnosu na kolektivni i da ova autonomija mora biti pravno zaštićena. Liberalizam takođe ne negira ni participaciju, ali ne sagledava čoveka kao totalno političko biće.²³

Iako je republikanska tradicija bliža komunitarističkoj kada je građanstvo u pitanju, ona ima dodirnih tačaka i sa liberalizmom. Obe tradicije, naime, naglašavaju važnost privatne sfere i slobode izbora koju država mora da omogući zakonima. Ipak, za razliku od liberalizma, republikanističko shvatanje smatra da je okvir zaštite negativnih sloboda upravo koncepcija opšteg dobra, one vrednosti koju liberalizam kritikuje, smatrajući je neminovno suprotstavljenom pluralizmu interesa koji u društvu mora biti zaštićen. Republikanizam tvrdi da, ukoliko ne

²³ Nekada se razlika na liniji liberalizam-komunitarizam objašnjava preko dva različita shvatanja slobode: pozitivne i negativne. Pozitivna sloboda (sloboda „za“) u ovom smislu predstavlja antički i aristotelovski ideal participacije u političkoj zajednici, odnosno slobodu za učestvovanje u obavljanju poslova kojima se ostvaruje opšte dobro. Negativna sloboda (sloboda „od“), je pak ona koja je bliža rimskom, a potom i ugovornom i liberalnom shvatanju odnosa pojedinca i države, koji se sastoji u minimalnoj državi i pojedincu koji slobodno dela shodno svojim vrednostima i interesima unutar nje. Biti slobodan u ovom pogledu znači odsustvo prepreka za delovanje (Više o tome u Berlin, 1992).

postoji osećaj za zajednicu, a time i za opšte dobro, građani postaju pasivni i nezainteresovani za poredak, što otvara mogućnosti za *urušavanje individualne slobode* i manipulaciju od strane političke klase. Stoga se po republikanizmu privatna sloboda štiti upravo osećajem za zajednicu od strane pojedinaca koji je čine (Sládeček 2001-2002: 183). Po liberalima, međutim, u društvu postoji više koncepcija opšteg dobra, a država ne sme nametati jednu od njih. Institucije vlasti ne smeju biti naklonjene bilo kojoj partikularnoj ideji i moraju ostati neutralne. Na pojedincima je da sami odrede svoje opšte dobro, a takvo pravo na izbor treba da štite zakoni države. Oni moraju biti negativni, odnosno određivati šta je zabranjeno i na taj način otvarati slobodno polje izbora pojedincima o tome kakvim će vrednostima i interesima biti privrženi (Vujačić 2002: 281).

Svojevrсна dopuna liberalizma i republikanizma su ideje *radikanog pluralizma* Šantal Muf (Mouffe), kao i *ustavni patriotizam* Jirgena Habermasa. Mufova pokušava da prevaziđe nedostatke obe koncepcije, ali istovremeno i da od obe uzme ono što smatra validnim i primenljivim za savremeno društvo. Na taj način ona građanstvo ne postulira samo kao jedan od mogućih identiteta (što čini liberalizam), niti ga vidi predominantnim u odnosu na druge (kao što to naglašava građanski republikanizam). Ovde radikalni pluralizam jeste formula koja se prilagođava savremenom pluralističkom društvu, videći građanstvo kao okvir koji sa jedne strane omogućava da pojedinci slede različite koncepcije slobode i opšteg dobra, ali uz postojanje uslova za komunikaciju i upućenost jednih na druge (što u ovoj koncepciji predstavlja svojevrsno *opšte dobro*) (Podunavac 2001: 153). Sinteza republikanizma i liberalizma uz naglašavanje komunikacije pristutna je i kod Habermasa, koji uvažavanje individualne slobode vidi kao osnovnu pretpostavku demokratije, ali takođe ističe i neohodnost postojanja jedne nadnacionalne građanske kulture koja bi bila garant njenog važenja. Civilno društvo u teoriji *komunikativnog delovanja* postaje osnovni socijalni prostor komunikacije, raspravljanja politički i moralno jednako vrednih subjekata, a proceduralna pravila ovog političkog procesa (reciprocitet, publicitet, odgovornost) garantuju legitimnost donesenih odluka.²⁴

²⁴ Više o primeni principa ustavnog patriotizma na evropsku zajednicu u Habermas 1995: 255-283.

Na kraju treba reći da, iako različite, svaka opisana tradicija jeste na svoj način relevantna kao okvir tumačenja urbanog građanstva, predstavljajući izvor iz kojih ovaj koncept preko prava na grad crpe svoje ideale i vrednosti na kojima se izgrađuje. O ovome će biti više reči u segmentu rada u kome se obrađuje ideja prava na grad.

4.1. Ljudska prava i građanstvo

Na kraju ovog poglavlja učinićemo i kraći osvrt na ideju ljudskih prava koja je, pored nacionalno koncipiranih građanskih prava, takođe obeležila minuli vek. Paralelno sa transformacijama građanstva kroz XX vek, počinju se promišljati i ljudska prava, što je podstaknuto strahotama Drugog svetskog rata. Prvi zvanični dokument ljudskih prava je *Deklaracija o ljudskim pravima*, usvojena 10. decembra 1948. godine u Generalnoj skupštini UN-a. Kroz trideset članova ove deklaracije nastoji se zaštititi ljudsko dostojanstvo, pre svega navođenjem socijalnih, ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih prava koje svaki pojedinac na svetu mora da uživa samim tim što je *čovjek*. U članovima 13. i 14. postulira se kao jedno od osnovnih prava i *pravo na traženje azila*, odnosno emigriranje, i ističe se da svako ima pravo da od proganjanja zatraži utočište u drugoj zemlji, a zatim i da *svako ima pravo na državljanstvo*. Ovu deklaraciju sledi i obimnija *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* iz 1950. godine kojom se takođe postuliraju osnovne ljudske slobode, bez obzira na razlike u poreklu i identitetu.

Međutim, pitanje ljudskih prava, iako nastalo sa najboljom namerom, ima i neke nedostatke, pogotovu ako se razmatra u odnosu na građanska prava. Razdvajanje ljudskih i građanskih prava i njihov različit razvojni put potiču iz razlike u shvatanju korena ovih prava. Ljudska prava postuliraju se kao *prirodna prava*, upravo ona prava koja su kao osnovna afirmisali teoretičari prirodnog prava i društvenog ugovora. Stoga ova prava stoje *pre* države i prevazilaze svaku državu, odnosno političku zajednicu. Nasuprot tome, građanska prava kroz XX vek etabliraju se kao *nacionalna prava* koja uvek važe u određenoj političkoj zajednici i štite se statusom državljanstva. Dok su prva šira i počivaju na etičkim principima,

druga su uža, ekskluzivistička, uvek omeđena određenim istorijskim, nacionalnim, kulturnim i političkim vrednostima i važe na ograničenoj teritoriji. Upravo ova konceptualna različitost čini da se ova dva korpusa prava mimoilaze i na praktičnoj ravni, odnosno u svakodnevnom životu. Budući da države uvek u određenom smislu ograničavaju ljudska prava, odnosno boje ih onim vrednostima na kojima počivaju njihove nacije i kulture, do poklapanja ljudskih i građanskih prava ne može sasvim doći. Zbog toga se postavlja pitanje čemu ljudska prava, ako se ne primenjuju ili selektivno primenjuju u okvirima državnih zajednica kao onih zajednica koje svojim načelima i zakonima primarno determinišu život svakog građanina.²⁵

„Krivicu“ za ovo nepoklapanje neki vide u apstraktnosti ljudskih prava, kao i osnovnih postulata na kojima ona počivaju. Želeći da naglase njihov značaj i veličinu, autori koji ih smeštaju u pretpolitičko polje, čine ih, na neki način, sporednim i marginalnim. Svrstavanjem u zamagljeno polje preddržavnog stanja, ona tu i ostaju, što znači da ne postoji dominantna pravno-politička institucija koja ih garantuje. Političke zajednice i države su okviri unutar kojih pojedinci žive i ostvaruju svoja prava i obaveze, pa ukoliko neko ostane bez države (na primer kao migrant ostane bez matične zemlje), taj pada u polje beznađa, jer osim apstraktnih ljudskih prava i etičkih principa iza njega ne stoji nikakva državna sila koja ga ponovo može učiniti građaninom. O ovom paradoksalnom odnosu ljudskih i građanskih prava piše Hana Arent u delu *Izvori totalitarizma*, navodeći da je najviši domet ljudskih prava upravo u tome da se ima građanski status, odnosno *pravo da se imaju prava* (Arent 1998: 274-313). Dakle, postojanje političke zajednice (države, grada) koja će štiti ljudska prava je neophodno, jer ona jedino na taj način mogu zaživeti. Ukoliko se ne uokvire u građanska prava, ljudska prava ostaju u maglovitom području koje još ne doseže politički domen i važenje: „Ideja da ljudska prava štite sve i pripadaju svima, te da su primarna u odnosu na sva druga politička prava, jer počivaju na univerzalnoj ljudskosti, uzdrmana je uvidom da,

²⁵ U kontekstu Evrope posmatrano, postoji *Evropski sud za ljudska prava*, kao nadnacionalna institucija sa kojom građani mogu da komuniciraju nezavisno od države ako svoja prava smatraju ugroženim, ali čak i tada svaki građanin je primarno građanin svoje državne zajednice i njena načela su ona koja ga najviše dotiču i određuju mu život.

naprotiv, ljudi kada su lišeni svojih političkih prava i pripadnosti, bivaju lišeni i svoje ljudskosti; izvan građanstva, izvan političkih prava zajednice kojoj pripadamo – kada smo svedeni samo na svoju „ljudskost“ – zapravo postajemo ne-sasvim ljudi“ (Vasiljević 2016: 135). Baš zbog težnje da se ovi konflikti prevaziđu, izrastaju neke ideje o kosmopolitskom, univerzalnom građanstvu ili o obaveznoj kosmopolitskoj solidarnosti koja bi bila integrisana u nacionalne institucije i time obavezujuća (Morris 212: 43).

III KONCEPTUALNA ANALIZA POJMA URBANO GRAĐANSTVO

Kako urbano građanstvo analitički deriviramo iz korpusa novih koncepata građanstva, sa jedne strane, i teorijskog poimanja prava na grad, sa druge, tako se i segment koji sledi sastoji iz dva centralna dela. Prvi, koceptualni segment tiče se određenja osnovnih procesa i fenomena koji čine okvir za nastanak novih koncepata građanstva. To najpre podrazumeva objašnjenje procesa reskaliranja društvene moći (čijom posledicom se reafirmiše uloga gradova kao društvenih aktera), a potom i različite pristupe u objašnjenju savremenog grada, kao i socijalnih procesa koji se u njemu odvijaju, a koji su u velikoj meri odraz socijalnih relacija globalnog društva. Nakon toga, fokus se pomera na nove koncepte građanstva, koji nastaju sa idejom da isprave nedostatke nacionalnog koncepta koji smatraju uskim i nedovoljnim za integraciju svih novih vrsta građana, čije je prisustvo u gradovima Zapada posledica migracija sa jedne strane, ali i usložnjavanja kulturnih identiteta, sa druge.

Drugi deo poglavlja odnosi se na predstavljanje najznačajnijih teorija o pravu na grad, gde se polazi od utemeljivača ovog koncepta, Anrija Lefevra, preko dvojice drugih urbanih sociologa koji doprinose razvijanju ideje i njenoj primeni na gradove u neoliberalizmu: Dejvida Harvija i Manuela Kastelsa. Svaki od autora značajan je za urbano građanstvo jer govori o pravu na grad, i to iz etičke perspektive, odnosno mogućnosti uspostavljanja veće društvene pravde i eliminisanja prostornih nejednakosti. Međutim nijedan od autora se ne zaustavlja na dimenziji analize koja razmatra uticaje kapitalističkog društva na gradove, već svako od njih pravo na grad sagledava dijalektički, sa pitanjem kako gradovi mogu promeniti društvo. Dok su Lefevr i Harvi svojim teorijama prilično uklopljeni u marksističku matricu, dotle Kastels pridavanjem većeg značaja ekološkim, feminističkim i drugim identitetima, kombinuje neomraksizam sa kulturnim teorijskim fundamentima, što ga razdvaja od prethodnih autora. Teorijska analiza takođe će dati smernice u uočavanju strukturnih nedostataka važećeg koncepta

građanstva, ali i akterskih ograničenja, koja se ogledaju u razjedinjenosti urbanih aktera i njihovih zahteva, što se smatra jednom od osnovnih prepreka za postizanje značajnijih promena.

1. SAVREMENI DRUŠTVENI PROCESI I FENOMENI BITNI ZA RAZUMEVANJE NASTANKA NOVIH KONCEPATA GRAĐANSTVA

1.1. Reskaliranje društvene moći

Teritorijalnost društva je promenljiva. Tokom vekova smenjivale su se njene forme od grada-države, preko imperija i carstava, sve do stvaranja nacionalne države (proces koji započinje Vestfalskim sporazumom u XVII veku, a kulminira krajem XVIII i u XIX veku, sa nastankom nacije). Na kraju XX i početkom XXI veka na delu je još jedna vrsta transformacije teritorijalnosti društva uzrokovana procesom globalizacije. Naime, suverenitet nacionalne države danas se redefiniše, što među naučnicima izaziva dileme i pokreće debate o tome kakva je budućnost države, to jest kakva je njena perspektiva.²⁶ Teza na koju se ovde naslanjamo potiče od regulacione teorije, a glasi da faza akumulacije kapitala u tzv. postfordističkoj eri (kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina XX veka).²⁷

²⁶ Ovakva vrsta rasprave najčešće se vodi u okviru debata o globalizaciji, gde se autori polarizuju na tri grupe. Prema Heldovoj (Held) tipologiji, većina autora koja pripada grupi *skeptika* tvrdi da država ne slabi, a još manje nestaje. Oni smatraju da je to ideološka priča krupnih kapitalista, odnosno transnacionalne ekonomske elite kojoj odgovara razbijanje državnih granica zarad širenja kapitala. Druga grupa autora koja zagovara suprotno stanovište (*hiperglobalisti*) navodi da nacionalna država kao takva erodira i da je budućnost svetskog poretka u nadnacionalnim institucijama i kosmopolitskoj formaciji, neminovnosti koju je još Kant sistematično razvio i predviđao. *Transformacionisti* kao treća struja, koja je na sredini između dve pomenute, jeste ona koja ne ide u daleka predviđanja, ali ni ne zatvara oči pred evidentnim promenama u moći na globalnom društvenom planu (Held, 2003); (Više o odnosu globalizacije i nacionalne države u Vuletić, 2009).

²⁷ *Fordizam* je vrsta ili faza kapitalizma za koju je bila karakteristična masovna, standardizovana proizvodnja za masovno tržište, što je za sobom povlačilo i masovnu zaposlenost radnika u fabrikama, kao i ulogu države koja posreduje između rada i kapitala. Ovaj model kapitalizma biva prevaziđen njegovom novom razvojnom fazom početkom sedamdesetih godina prošlog veka, koja se naziva *postfordizam*, gde se proizvodnja sve više „individualizuje“ i prilagođava posebnim

stvara novu konfiguraciju društvenog prostora, što za ishod ima formiranje mreže više centara moći na različim prostornim nivoima, odnosno proces reskaliranja moći. Reskaliranje, dakle, predstavlja proces promene u teritorijalnoj raspodeli moći (koja je ranije bila koncentrisana na nivou nacionalne države), a tiče se odlučivanja o raznim društvenim, ekonomskim i političkim pitanjima, kako na unutarpolitičkom i društvenom planu, tako i na spoljnom.²⁸ Nadnacionalne institucije i organizacije, kao i regioni i gradovi u XXI veku postaju važni akteri u vođenju politike i donošenju značajnih odluka, pa samim tim bivaju novi centri društvene regulative i novi nosioci suvereniteta koji je sada policentričan. Sve to utiče i na koncept nacionalnog građanstva i zahteva drugačije regulisanje građanskih prava. Ipak, treba naglasiti i to da se, bez obzira na navedene promene i izazove, ne bi smelo olako zaključivati da nacionalna država nestaje, kao i da u potpunosti gubi moć. Za temu ovog rada važno je da se ukaže na promene u državocentričnom modelu regulacije društvenih procesa, kao i na nove socio-prostorne arene koje se (pored države) ispostavljaju kao poluge moći u svetu oblikovanom globalizacijom.

Nacionalna država je istorijsko delo Zapadne Evrope i Severne Amerike, ali se kao forma tokom XX veka proširila na čitav svet. Negde je taj proces završen ranije, dok su neke države u izgradnji znatno „kasnile“ jer im je trebalo vremena da se oslobode kolonijalnih sila. U svakom slučaju, tokom proteklog veka država je postala dominantna forma organizacije društva, a državocentrični model regulacije ekonomskih, političkih i kulturnih procesa okvirno je imao hegemoniju u periodu od pedesetih do sedamdesetih godina istoga veka (tokom fordističko-

zahtevima postošačkih grupa. Proizvodna jedinica više nije velika fabrika, već malo, srednje ili porodično preduzeće, a položaj radnika sve se više svodi na privremen, nesiguran, odnosno prekarni rad, koji se imenuje i fleksibilnim (Močnik, 2006). Dok je u fordizmu država bila glavni regulator socijalnih odnosa, ona sada to prestaje da bude, pa se građani počinju oslanjati na sopstvene snage iz čega izrastaju novi oblici solidarnosti, poput porodične, etničke, ali i kriminogene. Ukratko, dosetljivost i snalažljivost postaje neophodna vrlina za takvo društvo.

²⁸ Postoje različita određenja pojma društvene moći, a obično se polazi od Veberovog, po kome društvena moć jeste relacioni odnos, to jest društveni odnos koji predstavlja izgled da jedna strana nametne svoju volju drugoj i sprovede je bez obzira na eventualni otpor. Majkl Man (Mann) pojam društvene moći diferencira na četiri aspekta: ideološki, ekonomski, vojni i politički, pri čemu smatra da društvenu moć treba posmatrati kao organizacione, komunikacione, logističke i kontrolne kapacitete u organizovanju i kontrolisanju stanovništva, materijalnih dobara i teritorije (Mann, prema Pavlović 2012: 342).

kejnzijanske konfiguracije kapitalizma) (Brenner 1997: 136). Model države koji tada dominira je *država blagostanja* ili *socijalna država*. Nakon Drugog svetskog rata ona ojačava s osnovnim ciljem (baš kao i u Maršalovoj zamisli) da integriše radničku klasu u društvo, garantujući svim građanima minimalan životni standard, što se čini preko politike pune zaposlenosti, progresivnog oporezivanja i preraspodelom dohotka.²⁹ Ekonomska funkcija države blagostanja ostvaruje se kroz pravni poredak, pa socijalna država u tom smislu predstavlja vrstu ugovora između države i građana. Tim ugovorom se garantuju osnovna socijalna prava svim građanima, zbog čega se takva formacija drugačije naziva i socijalnopravnom državom (Nedović 2007: 103). Ova odgovara jednom određenom istorijskom periodu, vremenu industrijalizacije gde je klasni sukob bio najizrazitiji i nastaje kao vrsta leka za smanjenje društvenih tenzija i sukoba.³⁰

Međutim, državu blagostanja ne treba sasvim glorifikovati, pogotovu ako se imaju u vidu izveštaji o dostignućima ljudskih prava UN iz šezdesetih godina. Tu se, tvrdi, naime, da u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama/državama blagostanja, postoji visok stepen diskriminacije prema polu i rasi, a u najlošijem socijalnopravnom položaju su radnici iz inostanstva (imigranti), koji spadaju u najjeftiniju radnu snagu, ne uživajući ni minimum privilegija (Zavadski 1975: 187). Dakle, iz izveštaja se jasno vidi da čak ni u državi blagostanja, imigranti nisu bili građani u punom smislu te reči, već delimični građani: oni koji svojim radom više doprinose državi, nego što od nje dobijaju. Takođe, i sa klasnog stanovišta (unutar nacionalnih okvira) država blagostanja postaje upitna, budući da istraživanja iz sedamdesetih pokazuju da od socijalnih benefiti daleko više koristi ostvaruje srednja klasa (naročito u domenu obrazovanja i zdravstvene zaštite). Tome se dodaje i da je u Engleskoj, na primer, radnička klasa imala više tereta od plaćanja poreza i doprinosa za osiguranje, nego što je dobijala na ime socijalnih usluga (Clark prema Zavadski 1975: 189). Osim toga, Zavadski se osvrće i na samu suštinu

²⁹ Već do 1950. godine, u Zapadnoj Evropi je postojao razvijen sistem socijalnog osiguranja radnika od povreda na radu, starost, bolest i nezaposlenost (Babović 2010: 34).

³⁰ Kejnzijanska ekonomska politika ili kejnzijanizam osnovna je idejna podloga države blagostanja, a potiče od ideja britanskog ekonomiste Džona Mejnarda Kejnza (Keynes), koji je odbacivao ideju pridavanja najveće moći tržištu i privatizacionoj politici (iako nipošto nije odbacivao njihovu ulogu) i smatrao je da vlada svojim intervencijama može dorinuti napretku ekonomije i istovremeno imati pozitivnu socijalnu funkciju.

uvođenja ove forme države, pa konstatuje da njeni mehanizmi nisu nastali kao izraz težnje za dobroćinstvom i ukidanjem klasnih razlika, već kao politička strategija koja je imala za cilj da smiri pobune radničkih masa za bolje uslove života. Tome u prilog svedoči Kenedijeva izjava: “Ako slobodno društvo ne bude umelo da pomogne ogromnom broju siromašnih, nikada neće uspeti da spase malobrojnu šaćicu bogatih” (up. Zavadski 1975: 191).

Iz prizme modela građanstva, može se reći da iako je država blagostanja imala prednosti i zaista doprinela pristojnijem životu građana, njen glavni nedostatak ipak je u tome što nije uspela da prepozna druge specifičnosti, podele i identitete koji su vremenom izbijali na površinu, usložnjavali se i (bivajući isključeni) zahtevali integraciju kroz pravni poredak. Esprig-Andersen ovu tezu objašnjava time da je država blagostanja počela odražavati društva koja više ne postoje, jer se naslanjala na industrijsku ekonomiju, dominantno mušku radnu snagu i stabilne porodice sa jasno razdvojenim rodnom ulogama (Esprig-Andersen, 1999). Tako orijentisana, država blagostanja nije više išla u korak sa brojnim društvenim promenama, kako u sferi ekonomije, tako i u sferi kulture i identiteta, odnosno prestala je biti adekvatan model države za postfordističko društvo.

Kriza države blagostanja ujedno predstavlja novu kapitalističku epohu koja se ogleda u pomeranju i promenama na planu teritorijalnosti, kao i u opadanju suvereniteta nacionalne države.³¹ Upravljačka moć počinje se rekonfigurisati i deliti na više nivoa, kao što su lokalno, regionalno, nacionalno i nadnacionalno. Ova društvena promena u teoriji imenovana kao hiperprostor, fleksibilni prostor, reteritorijalizacija, lokalno-globalni neksus, glokalizacija (Brenner 1997: 137) potkopala je državnocentrični model moći u svetu i učinila da država trpi promene na planu sva tri tradicionalna elementa koji se za nju vezuju (teritorija, pravo na upotrebu sile i narod).³²

³¹ Francuska reč *souverain* u prevodu znači najviše, nezavisno i neograničeno. Jedna od istorijski najznačajnijih teorija državnog suvereniteta potiče od Žana Bodena (Bodin), koji ovaj pojam određuje kao apsolutnu i trajnu zapovednu vlast republike (Boden 2002: 33). Boden, pritom, misli na državnu vlast koja stoji iznad svih drugih i od koje su svi u državi zavisni, dok u međunarodnim odnosima suverenitet upućuje na nezavisnost u donošenju odluka od drugih država.

³² Ovakvo određenje države u vezi je sa Veberovim shvatanjem da je „država ona ljudska zajednica koja u okviru neke određene teritorije – ovde ‘teritorija’ služi kao obeležje – (sa uspehom) polaže pravo na monopol na legitimnu primenu fizičkog nasilja“ (Veber 2014: 48).

Jedna od manifestacija opisanog procesa je deterritorijalizacija, koja se ispoljava kao propustljivost državnih granica kako za kapital, tako i za ljudstvo, to jest radnu snagu. Dolazi do geografske disperzije fabrika i firmi u zemlje sa jeftinom radnom snagom, čime se stvara prostorna ekonomija koja prevazilazi regulativni domen države (Sasen 2004: 30). Sa druge strane, paralelno sa pokretljivošću kapitala dolazi i do deterritorijalizacije radne snage, što za posledicu ima multikulturalna društva koja su za zemlje Zapada danas poseban izazov. U međunarodnim odnosima takođe dolazi do promena, gde nadnacionalne institucije i organizacije počinju igrati značajniju ulogu. Globalni kapital od država zahteva da se prilagode njegovom interesu kroz stvaranje novih zakonskih platformi, što nacionalne države i prihvataju, budući da među državama postoji saglasnost o podsticanju rasta i jačanju globalne ekonomije (Sasen 2004: 41). Naglasak je na stvaranju transnacionalnih legalnih režima koji su inspirisani zapadnim ekonomskim konceptima (Sasen 2005: 202), a institucije koje ovde prevashodno imaju autoritet jesu MMF (Međunarodni monetarni fond), IBRD (Međunarodna banka za rekonstrukciju i razvoj) i STO (Svetska trgovinska organizacija).

Pomeranje moći odlučivanja na nadnacionalne prostorne arene neki autori opisuju kao hipertrofiju suvereniteta koja vodi sigurnom posrnuću globalnog društva ka anarhiji (vidi Abeles 2014: 134), Ali, po Breneru ipak ne treba ići tako daleko. Ovaj i još neki autori naglašavaju da nova faza akumulacije kapitala koja se ogleda u deobi moći na više centara, nikako ne poništava ulogu i značaj nacionalne države. Ona ostaje važan akter u rešavanju ekonomskih i političkih kriza, kao i u upravljanju različitim društvenim procesima. I Kastels je sličnog mišljenja, tvrdeći da se država danas integriše u ono što on naziva *umereženom državom*. Radi se o tvorevini koja deli moć na više arena, gde gradovi posebno imaju značajnu ulogu, jer predstavljaju mesta gde građani mogu najneposrednije participirati u donošenju odluka (Castells 2001: 552; Castells 2003: 84). Razmatranjem procesa reskaliranja društvene moći i budućnosti države u takvom kontekstu, Kastels, poput Hirsta (Hirst), Tompsona (Thompson), Helda i drugih autora, smatra da se ne može govoriti o kraju ili nestajanju države. To što ona gubi moć, ne znači da gubi i uticaj, što je i ključna teza ovog autora (Kastels 2002: 248). Dobrovoljno deleći odgovornost (a može se reći i suverenitet) sa drugim instancama, država

ostaje jedan od aktera koji reguliše društvene procese, ali prebacivanjem odgovornosti na lokalne i regionalne nivoe, kao i na međunarodne institucije i organizacije, ona takođe svojevolumno pristaje i na smanjivanje svoje moći. Ovo usloznavanje mreže odlučivanja danas se smatra neophodnim, jer je država isuviše slaba da bi sama mogla rešavati složene probleme koji se u društvu globalizacije i multikulturalnosti gomilaju (tu se pre svega misli na pitanja poput zaštite ljudskih i manjinskih prava, migrantske krize, ekoloških problema, globalnog kriminala i slično). Radi se, dakle, o novim oblicima upravljanja, pri čemu država ostaje bitan faktor, jer je ona ta koja daje legitimitet drugim instancama. Zato se umesto kraja države, pre može govoriti o *pluralizmu izvora vlasti* koji se paralelno raspoređuje na više aktera, od kojih je država samo jedan. Ipak, koliko nova reskalirajuća mreža uticaja i aktera uspeva da rešava konflikte, toliko ih sa druge strane i proizvodi. Kastels najveću protivrečnost vidi u razapetosti države između ostvarivanja interesa globalnog poslovanja i profita, sa jedne strane, i interesa građana i zajednice, sa druge. Što se više okreće prvom, drugi zapada u krizu, i obratno (Kastels 2002: 312).

Kakva će biti budućnost države, sa sociološkog stanovišta teško je predviđati. Ipak, možemo se osloniti na neke savremene ideje koje razmatraju poredak koji bi se zasnivao na dobro utemeljenoj nacionalnoj državi, ali u kontekstu mreže moći u kojoj, osim nje, važnu ulogu imaju i drugi akteri. Jedna od takvih ideja jeste *kooperativna ustavna država* (Posavec, 2002), ali i varijanta poretka koji bi se temeljio na kombinaciji nacionalizma i kosmopolitizma, to jest *kosmopolitskog nacionalizma*, koji zagovara Entoni Gidens (Giddens). Održanje načela nacionalnosti za stabilnost društva jeste važno, ali je istovremeno važno i da ono ne narušava kulturni pluralizam. Ovakav stav Gidens sublimira u rečenici: „Prije se smatralo da je 'jaka država' ona koja je dobro pripremljena za rat. Danas mora značiti nešto drugo: naciju koja je toliko sigurna u sebe da prihvaća nova ograničenja suverenosti“ (Gidens 1999: 126). Predstavnici regulacione teorije čak smatraju da država kao regulator *treba i mora* da opstane u ma kom obliku, ne bi li očuvala oblike solidarnosti i zajedništva koje slobodno tržište po svojoj logici narušava (Petrović 2014: 21).

1.2. Globalni grad i srodni koncepti

Iako se prilikom razmatranja suvereniteta nacionalne države akcenat obično stavlja na nadnacionalne nivoe kao one instance koje od države „preuzimaju“ više regulativne moći, da bi se proces reskaliranja u potpunosti sagledao, potrebno je u analizu uvesti i razmatranje uloge gradova (kao što to čine Sassen/Sassen, Brenner/Brenner, Kastels i drugi uticajni autori). Za razliku od ranijeg perioda u kome su bili podređeni standardizovanim nacionalnim konceptima, danas (u procesu globalizacije) gradovi postaju autonomnije jedinice političkih odluka, odnosno prihvataju više odgovornosti i autoriteta po pitanju ekonomskog razvoja, socijalnih servisa, prostornog planiranja i sličnih pitanja (Purcell 2002: 100). Globalno i lokalno nisu u antagonizmu kako se to nekada smatralo, već urbano postaje socijalni prostor lokalizovanih praksi ne samo lokalnih, već i regionalnih, nacionalnih, transnacionalnih i globalnih aktera (Petrović 2010: 222). Oni su *transnacionalizovani lokaliteti*, odnosno mesta gde se ukrštaju globalne politike sa lokalnim strukturama moći, ali i građanima i njihovim zahtevima. Jedna od značajnih manifestacija procesa reskaliranja jeste i istrgnutost gradova iz nacionalnog konteksta. Radi se o intenzivnoj konkurenciji između urbanih regiona, u kojoj svako nastoji da privuče što više investicija i time se bolje pozicionira u globalnoj mreži moći. Vođeni logikom da multiskalarni pristup pospešuje lokalni razvoj, gradovi sve više nastupaju kao preduzetnički agenti koji u saradnji sa različitim akterima na svim nivoima prostorne skale rešavaju svoja specifična lokalna pitanja (Petrović 2014: 25). U svakom slučaju, uloga gradova menja se i usložnjava, pa se u teoriji pojavljuju nove ideje koje nastoje da smeste gradove u globalizacijske okvire. Jedan od dominantnijih koncepata je globalni grad, pa ćemo u daljem tekstu ukratko predstaviti osnovne obrise ovog i još nekih koncepata.

Globalni grad relativno je nov koncept u urbanoj sociologiji, a javlja se kao rezultat razmatranja globalnih društvenih otisaka na lokalne nivoe. U pozadini razmatranja ovog fenomena, kao analitički makrokoncept, stoji teorija svetskog sistema [Volerštajna (Wallerstein) i drugih autora] koja svetsko društvo vidi kroz hijerarhijski odnos, to jest odnos dominacije i subordinacije. Popularnost date

teorije (pored globalizacije kao osnovnog društvenog konteksta) doprinela je tome da gradovi počnu da se posmatraju kao važne analitičke jedinice preko kojih se mogu izučavati globalna ekonomska, politička i kulturna gibanja, dok se nacionalna država kao paradigma razumevanja društva sve više zapostavljala. Neki autori smatraju da se analizom globalnih gradova čak pre može razumeti globani društveni kontekst nego nacionalni, jer su ovi gradovi u većoj ili manjoj meri često (relativno) izdvojeni iz nacionalno-državnog okvira (Sassen 2005a: 30).

Koncept globalnog grada utemeljila je Sassenova, određujući ga kao teritorijalni izraz ekonomski najrazvijenijih zemalja u svetu, centar tokova kapitala, ali i multikulturalnu sredinu i središte susretanja i kreacije novih identiteta. Radi se, naime, o gradovima koji su rezultat polarizacije koja nastaje kao posledica konkurentske igre u kapitalizmu, gde neki gradovi pobeđuju, dok su drugi gubitnici. Ono što određuje visok položaj na lestvici moći ne tiče se veličine grada, niti administrativne funkcije u nacionalnom sistemu, već pitanja da li je u njima sedište multinacionalnih kompanija, transportnih i internacionalnih usluga (Petrović 2009: 30). U tom smislu, najznačajniji globalni gradovi, po ovoj teoretičarki su Njujork, London, Pariz, Tokio, Frankfurt, Ciri, Amsterdam, Los Anđeles, Sidnej i Hong Kong, ali u ovu mrežu spadaju i drugi gradovi, poput Sao Paola, Buenos Airesa, Mumbaja, Bangkoka, Taipeia i Meksiko Sitija (Sassen 2000: 51). Njihova važna karakteristika, između ostalog, je i to što, iako deluju relativno samostalno u odnosu na nacionalno-državni kontekst u kome su teritorijalno usidreni, oni međusobno formiraju mrežu transnacionalnog urbanog sistema.

Radi se, dakle, o onim svetskim gradovima kao mestima u kojima se globalna ekonomija najjasnije oslikava sa svim svojim društvenim odnosima. Međutim, osim što su mesta finansijskih i poslovnih usluga, oni su i središta neformalne ekonomije čiji su nosioci deprivilegovani slojevi. Zato se globalni grad može razumeti i kao polarizovani, *dualni grad* koji je podeljen između najplaćenijih slojeva viskoko kvalifikovane radne snage (koja džentifikovanjem osvaja centralne delove grada i pretvara ih u mesta svojih luksuznih potrošačkih potreba i užitaka) i najnižih slojeva, najčešće komponovanih od imigranata koji rade najniže plaćene poslove u domenu usluga (kućna posluga, negovatelji, higijeničari, graditelji, itd). Kako značaj države opada sa svim njenim socijalnim funkcijama koje je nekada

ostvarivala, tako raste značaj gradova kao poprišta sukoba i novih zahteva, odnosno novih građana i njihovih suprotstavljenih interesa. Upravo ova dinamična i antagonistička dimenzija globalnih gradova iste stavlja u fokus razmatranja novih koncepta građanstva, i posebno urbanog građanstva.

Globalni gradovi zanimljivi su i za analizu sa kulturno-psihološke strane. Ričard Senet (Sennet) smatra da se u ovakvoj urbanoj formi javlja specifična dijalektika fleksibilnosti i indiferentnosti koja se, između ostalog, manifestuje u slabljenju fizičke vezanosti čoveka za grad. Ovo je rezultat stalne promene poslova koje povlače i česte selidbe, pa pojedinac ne stiže da razvije osećaj pripadnosti okolini u kojoj se nalazi, niti uspeva da formira osećaj lojalnosti/pripadnosti. Sa osećanjem indiferentnosti prema javnoj sferi, naravno, ne može se razviti ni kritički potencijal niti bilo kakav vid kritične društvene akcije i građanskog udruživanja (Sennett 2005: 116).³³ Sasenova je u ovom pogledu, poput Harvija, nešto optimističnija i smatra da postoji potencijal koji bi mogao pobediti indiferentnost i time proizvesti određene promene u budućnosti. On se nalazi upravo u onim slojevima društva koji su najmanje plaćeni: imigranti, afroamerikanci i žene su takođe deo globalizacije koji je lokalno usidren i koji može odigrati političku ulogu kao akter koji se organizovano suprotstavlja internacionalnom biznisu (Sasen 2005: 207). Globalni grad, stoga, nije samo mesto finansijskih tokova, već i „novih“ građana koji traže svoje pravo na grad i koji koristeći grad kao strateško mesto upravo odavde mogu proizvesti globalne društvene promene.

Kritika koncepta globalnog grada nije izostala, a Sasenovoju se upućuju različite primedbe, počev od one najočiglednije, a to je da u njenom pristupu isuviše dominiraju ekonomske determinante, koje nikako ne mogu biti jedini faktori za celovito razumevanje fenomena globalnog grada. Drugi nivo kritike tiče se teze o istrgnutosti gradova iz nacionalno-državnog konteksta, pa se kaže da ova pojava može biti odlika velikih svetskih gradova savremenog doba, ali da ne mora

³³ Senet govori i o fizičkom aspektu globalnih gradova, odnosno standardizaciji urbane okoline gde gradovi počinju da liče jedan na drugi, a sve to je posledica standardizacije u oblasti proizvodnje i konzumerizma.

biti i nije i *nužna* karakteristika svih gradova koje Sassenova uzima u analizu i imenuje globalnim. Tu se navodi primer Tokija koji je pretežno državno orijentisan, ali čak i Njujorka (više o tome u Pajvančić-Cizelj 2015: 84).

Imajući u vidu kritike koje se upućuju konceptu globalnog grada, razvijaju se druge ideje o ulozi gradova u procesu globalizacije. Smisao ovih korekcija najpre je u tome da se ne mogu svi veliki svetski gradovi univerzalizovati i staviti pod jedan kišobran (koncept globalnog grada), već lokalne i nacionalne specifičnosti ostaju od značaja za njihovo pojedinačno razumevanje. Takav je pristup Pitera Markuzea (Marcuse) i Ronalda van Kempena (van Kempen) o *globalizirajućim gradovima*, u koje autori svrstavaju kako gradove na centru mreže moći, tako i one na periferiji svetskog sistema koji su takođe zahvaćeni globalizacijskim tokovima (Marcuse and van Kempen, 2000). Takođe i Piter Tejlor (Taylor) smatra da globalizacijska iskustva u značajnoj meri oblikuju živote mnogo većeg broja svetskih gradova od onih koji su kod Sassenove svrstani u globalne.

Pojam *svetskog grada* takođe je relevantan i blizak globalnom gradu, te stoga nezaobilazan u razmatranju. On se prvi put javlja u ideji Patrika Gedesa (Geddes) krajem XIX veka, ali svoje značajnije obrise gradi u teorijama Pitera Hola (Hall) šezdesetih godina prošlog veka, kada ga ovaj autor određuje u odnosu na funkcije koncentracije političke moći, finansijskih usluga, kulture i potrošnje. Već sedamdesetih uočavaju se promene u njegovom poimanju, koje više nije bazirano na nacionalnom kontekstu, već se locira na pozicije međunarodne moći, a kao njegova ključna odrednica navodi se koncentracija multinacionalnih kompanija. Na ovim temeljima deceniju kasnije, Džon Fridman (Friedmann) koncipira savremeno shvatanje svetskog grada. U njegove ključne karakteristike pored korporativnog karaktera navode se i neki važni socijalni procesi, poput mobilnosti stanovništva koja se prepoznaje u glavnim akterima jeftine radne snage na jednom, i transnacionalne elite na drugom kraju. To nužno povlači za sobom još jednu karakteristiku svetskog grada koju autori vide kao značajnu, a to je unutrašnji politički konflikt (Pajvančić-Cizelj 2015: 105-6).

Kao što se može videti, ne postoje velike razlike između koncepcija globalnog i svetskog grada, premda Sassenova ukazuje na neke takve, želeći da razdeli svoj pristup od drugih sličnih koncepata. Ona najpre insistira na

globalizaciji kao osnovnom kontekstu formiranja globalnog grada, što se ne može uzeti kao odrednica različitih ideja svetskog grada (iako je nekih vrsta ekonomskih međuzavisnosti iz kojih su gradovi isplivali kao značajni centri uvek bilo). Sassenova takođe smatra odrednicu „svetski grad“ opštom i vanvremenskom, dok globalni grad ukazuje na najsavremenije procese i odnose globalizacije i gradova (Sassen 2005a: 28). Takođe se o ovoj paraleli može govoriti i iz istorijskog aspekta, pa su autori u tom pogledu podeljeni na one koji smatraju da se danas zapravo ne dešava ništa novo i da svetski/globalni gradovi postoje oduvek u svakom ekonomskom sistemu na ovaj ili onaj način, i na one druge koji smatraju da je globalni grad novina i da proističe iz nikada pre prisutne globalne ekonomije, od vremena sedamdesetih godina prošlog veka naovamo.

Još jedna konceptualna ideja povezana sa globalnim gradom koja je relevantna za razumevanje gradova u globalizacijskom kontekstu jeste i *preduzetnički grad*. Bob Džesop (Jessop) preduzetničke gradove određuje kao pojavu koja proizlazi iz poraza fordističke ere, kada se u novonastalim okolnostima globalne ekonomije oni počinju prilagođavati pravilima *interurbane kompetitivnosti*. Gradovi sada postaju novi nacionalni šampioni po kojima se države prepoznaju, čime zamenjuju nekada uspešna preduzeća koja su bila nosioci ove funkcije. Utakmica između gradova vodi se po cenu urušavanja njihove socijalne kohezije, pa su socijalna isključenost i polarizacija nužne posledice takmičenja. Država se u ovakvim uslovima nalazi u oslabljenoj ulozi i sve više gubi uticaj nad osamostaljenim gradovima čije je polje delovanja globalna ekonomska arena. Takođe, nacionalne vlade postaju nemoćne i kada su u pitanju drugi (nepreduzetnički) gradovi, odnosno gradovi gubitnici pod njihovim okriljem, jer sa teškoćama rešavaju ekonomske krize sa kojima se oni suočavaju (Jessop 2001: 81-100).

Da bi se preduzetnički gradovi uspešno pozicionirali, urbane politike baziraju se na forsiranju inovacije, inicijative i preduzetništva, a ponekad se i tendenciozno privlače određeni slojevi ljudi (umetnici, stručnjaci, to jest tzv. kreativna klasa) za koje se smatra da svojom delatnošću i životnim stilom mogu doprineti razvoju i promociji grada. Potrošnja postaje veoma važan segment pulsiranja preduzetničkog grada, pa se prostor preuređuje tako da bude turistički

atraktivan. Afirmišu se zabava, kulinarstvo, sportski centri, tržni centri, a cilj je da se sve delatnosti predstave kroz spektakl (Pajvančić-Cizelj 2015: 192). U širem smislu, iz ovog ugla, može se govoriti o promenama koje se dešavaju na planu kulturne politike, gde se primećuje da one dugoročne polako nestaju. Umesto toga akcenat se stavlja na upotrebu onih kulturnih sadržaja (ili identiteta) koji su aktuelni, kako bi se od njih napravio spektakl koji bi *trenutno* privukao potrošače. Kulturna politika gradova, dakle, obavijena je preduzetničkom kulturom, kao i kulturom profita, i kao takva bazira se na akcentovanju *egzotičnosti drugosti*, pri čemu se različiti identiteti (seksualni, etnički, rasni i drugi) koriste se u svrhe brendiranja gradova. Sve opisano radi se pod narativom da se kroz politiku „kreativne ekonomije“ identiteti i kulture zapravo promovišu, otvaraju i dobijaju mogućnost da se predstave i da im se ovim putem daju jednake šanse za afirmaciju, iako je jasno da cilj ovih politika nije briga oko identiteta, već profit. Zbog ove svojevrsne instrumentalizacije kulture, možda je ispravnije govoriti ne o kulturnim, već o ekonomskim politikama i interesima koji dominiraju nad ostalim vrednostima u društvu stavljajući ih u podređeni položaj (Pajvančić-Cizelj 2015: 222).

Paralelno sa opisanom ekonomskom i kulturnom politikom, socijalne funkcije grada se potiskuju, a umesto toga promoviše se prisup samosnalaženja. Razvijaju se strategije koje „osnažuju“ pojedince učeći ih kako da budu inovativni i fleksibilni i da ne zavise od državne pomoći, već da razvijanjem adekvatnih veština za kojima postoji potražnja, sami sebi pomognu i probiju se tom putanjom na tržište. Umesto *welfare* pristupa, razvija se tzv. *workfare* socijalna politika (Pajvančić-Cizelj 2015: 190).

Opisane konceptualizacije gradova predstavljaju osnovni okvir novih konceptualizacija građanstva. Sva dinamika koja se odvija u globalnim, globalizirajućim, preduzetničkim i drugim gradovima čini da se u njima pojavljuju nove figure građana, ili *novi građani*, koji su različitih socijalnih statusa, etničkog porekla, kulturnih identiteta i drugih obeležja, što sve zahteva novo propitivanje građanstva. Pogotvu se kao savremen izazov javljaju migracije, noseći sa sobom talas ljudi koji u gradovima Zapada postaju manjine ili manjinsko građanstvo. Kulturna politika kroz brendiranje gradova takve manjinske kulture (etničke,

seksualne i druge) upotrebljava i komercijalizuje, ali od građana koji su nosioci takvih kultura čini delimične građane, one koji ne uživaju jednaka prava, pa i prava na grad, iako gradu svojim radom i uslugama doprinose. U sledećem odeljku detaljnije će biti opisani socijalni procesi globalnih i drugih gradova i način na koji se takvi procesi reflektuju na građanstvo.

1.3. Refleksija savremenih socijalnih procesa i urbanih fenomena na građanstvo

U kontekstu opisanih procesa pristupa se redefinsanju koncepta građanstva kao državljanstva, a Brajan Tarner (Turner) izdvaja neke promene za koje smatra da se direktno reflektuju na koncept građanstva. Biti u braku i imati decu više nisu primarne i jedine težnje pojedinaca u zapadnom svetu, dok primena kontracepcije takođe menja poredak reprodukcije, pa se države često oslanjaju na doseljenike, koji se vide kao šansa za demografski oporavak. Lojalnost državi kroz vojnu obavezu takođe slabi i vojska se profesionalizuje. Što se sfere rada tiče, globalizacija je unela promene kreirajući globano tržište sa velikim brojem radnika imigranata. Takođe, velika mobilnost stanovništva stvara etničku raznolikost i multikulturalnost, a sve nabrojano zajedno se ispostavlja kao važan izazov za nacionalnu državu i važeći nacionalni koncept građanstva.

Iako migracije nisu nova pojava, jer su postojale od vremena prvih imperija (osvajanja Aleksandra Makedonskog, a zatim i uspona Rimskog Carstva) pa nadalje kroz vekove, one su danas intenzivnije nego inače i obuhvataju sve slojne strukture stanovništva. Zemlje Zapada postale su jedina nada za ljude koji dolaze iz raznih krajeva sveta tražeći šansu za bolji život.³⁴ Aktere savremenih migracija danas čine različite transnacionalne grupe: radnici, stručnjaci, raseljena lica, studenti, turisti itd. Abeles smatra da se migranti mogu svrstati u dve osnovne kategorije. To su, najpre, manuelni radnici koji se gonjeni pukom egzistencijom zapošljavaju kao

³⁴ Iako se često u javnom diskursu imigracije objašnjavaju kao posledica želje samih imigranata, treba imati u vidu to da su nacionalne države svojim politikama u prošlosti često podsticale ljude iz inostranstva da se usele u njihovu zemlju i takvim politikama organizovano regrutovale radnu snagu. Na ovaj način vlade i poslodavci pribavljali su jeftiniju radnu snagu na račun radne snage iz svojih zemalja (Sasen 2004: 91).

jeftina radna snaga na građevini i sezonskim poslovima, a pritom nemaju zakonski regulisan status. Drugu kategoriju čine elitni stručnjaci, profesionalna, visokokvalifikovana elita multinacionalnih kompanija, koja zbog napredovanja u karijeri i dobro plaćenih poslova lako prihvata da u skladu sa zahtevima profesije periodično živi u različitim krajevima sveta (Abeles 2014: 232). Dok obespravljani slojevi imigranata odlučuju da napuste rodnu zemlju jer su radi opstanka na to primorani, globalna poslovna elita to čini iz znatiželje i ličnih ambicija. Oni su mobilni ne zato što moraju, već zato što to žele i vide kao profesionalni izazov. Neki autori ih nazivaju *kosmopolitskom elitom*, označavajući ih pobednicima u procesu globalizacije, nasuprot radnicima koji, iako radom i porezima doprinose zajednicama u koje su se uselili, ipak ne uživaju građanska prava.

Na primeru ovih manjinskih, deterritorijalizovanih grupa i njihovih građanskih prava može se videti kako su u globalnom društvu neki mogu biti više jednaki od drugih. Visoko kvalifikovani stručnjaci koji najčešće rade za multinacionalne kompanije lako dobijaju sva potrebna dokumenta kojima se reguliše njihov boravak i pristup svim socijalnim servisima. U EU postoji sistem dobijanja tzv. plavog kartona za globalnu profesionalnu klasu migranata (naučnike, IT stručnjake, zaposlene u svetskim kompanijama itd). Ovim dokumentom se dozvoljava da pojedinac sa sobom povede i porodicu, obezbeđuje mu se boravište, i pritom može dobiti državljanstvo zemlje u kojoj radi nakon samo pet godina. Nasuprot tome, nekvalifikovani ili niskokvalifikovani nemaju ovakva prava, iako čitave države opstaju na njihovom prekarnom radu koji se loše plaća (Soysal 2012: 7). Oni godinama ili čak i više decenija moraju da čekaju da bi dobili papire kojima rešavaju svoj građanski status. Iako su kao jeftina radna snaga (a često i oni koji rade najprljavije poslove) jako potrebni zemljama u koje se useljavaju, oni su istovremeno i nepoželjni. Lako im se lepe etikete delinkvenata i krijumčara. Ne samo da im se uskraćuju dozvole za legalan boravak, već ih domicilno stanovništvo prepoznaje kao manje vredne, odnosno građane drugog reda. Tako se stvara jedna protivrečna situacija u kojoj se granice nacionalne države istovremeno otvaraju i zatvaraju: otvaraju se za protok kapitala, ali se zatvaraju za jednaku raspodelu građanskih prava na štetu socijalno najugroženijih imigranata. Kako kaže Abeles: „Na jednom polu je svemoć tržišta i potreba da se drastično smanji cena

proizvodnje dovođenjem jeftine radne snage, a na drugom su ograničenja nastala zbog vladajuće političke i društvene konfiguracije oličene u nacionalnoj državi“ (Abeles 2014: 238).

1.4. Novi koncepti građanstva

Opisane društvene turbulencije kreiraju drugačiju realnost koja zahteva i drugačija rešenja. Tu se između ostalog misli i na formulu građanstva, koja na udaru globalizacije teško može ostati održiva uklopljena u nacionalno-državni koncept. Kriza legitimiteta, usložnjavanje identiteta i ljudskih i građanskih prava neki su od ključnih problema koji se danas nameću građanstvu (Vasiljević 2016: 54), pa se u teoriji građanstva pojavljuju novi koncepti koji pretenduju da isprave nedostatke građanstva-državljanstva. Polazi se od toga da je u svim dimenzijama građanstva koje se smatraju njegovim ključnim segmentima (poput statusa, lojalnosti, identiteta, teritorijalnosti, odnosno skale) došlo do određenih transformacija koje ga čine neodrživim. Ovi elementi, za koje se u okviru modernog koncepta uzima da su združeni, sada se razdružuju, pa formalna pripadnost, na primer, nije sasvim nužna za posedovanje prava, kao što ni lojalnost ne mora biti vezana za onu zajednicu u okviru koje ostvarujemo prava, već za neku drugu. Takav je slučaj sa građanima dijaspore ili slučaj posedovanja dvojnog državljanstva (Vasiljević 2016: 56). Lojalnost je danas posebno poljuljana kategorija, prevashodno usled mobilnosti koja omogućava susrete sa drugim kulturama i formiranje hibridnih identiteta koji prekidaju vezanost za isključivo jednu naciju, državu ili kulturu. Može se reći stoga da nacionalni identitet, poreklo ili mesto rođenja u društvu tokova i mobilnosti ne mogu biti kriterijum za građanska prava, jer bi u tom slučaju veliki deo stanovništva ostao isključen iz takvih benefiti. Teritorijalnost je takođe u krizi i multiplikovana je na više skala moći, što nanovo postavlja pitanja o tome koja instanca treba da bude vrhovni autoritet u dodeli građanskih prava, kao i na kojim sve nivoima građani mogu participirati. Recimo, u uslovima degradacije životne sredine problemi se tiču čovečanstva, pa se i rešenja

traže na globalnom nivou, ali je i lokalni nivo regulativa u tom pogledu jednako relevantan, a isto važi i za sve učestalije migracije izazvane ratovima.³⁵

Dakle, radi se o preklapajućim i složenim odnosima unutar samih dimenzija građanstva, koji nemaju jednu jedinstvenu formulu. Zbog toga novi koncepti građanstva ukazuju na neka moguća rešenja, na taj način što skreću pažnju na određene društvene probleme, to jest društvene grupe ili identitete za koje smatraju da su nepravедno skrajnuti i da moraju biti uključeni u društvo putem drugačijih konceptualizacija građanstva. Posebno je važan kulturni zaokret kao nova paradigma razumevanja građanstva. Radi se o ideji da univerzalni građanin, shvaćen kao pojedinac koji je jednak sa drugima pred zakonom u zemlji čiji je član, nije u dovoljnoj meri pravedan koncept regulisanja prava. Skreće se pažnja na to da nije dovoljno samo formalno-pravno (kroz zakone) što više nivelisati građane kroz set ekonomskih i socijalnih prava, već razlike u pravima treba potirati u novoj politici identiteta, kojom bi se omogućilo priznanje i prepoznavanje svih kulturnih identitetskih specifičnosti građana. U tom smislu se može reći da svi novi koncepti građanstva (kao i urbano građanstvo) počivaju na segmentu građanstva koji se tiče njegove moralno-vrednosne dimenzije, upravo one dimenzije koju je građanstvo-državljanstvo istisnulo u korist formalizacije prava kroz instrument državljanstva.

Upravo se u tom pogledu kritikuje Maršalov koncept građanstva-državljanstva, koji se vidi kao zastareo, prevaziđen i nedovoljno širok da razume i obuhvati sferu kulture i kulturnih razlika i konflikata. Fokusiranost na jaku nacionalnu državu, zajednički nacionalni identitet i nasleđe teško da danas mogu biti vezivno tkivo za građane koji žive unutar jedne države, a ukoliko i jesu, onda zasigurno nisu jedina tačka spajanja. Sa druge strane, koliko može da spoji, nacionalni identitet u eri multikulturnih društava može i da razdvaja i stvara konflikte. Osim ove krucijalne kritike, Maršalu se spočitava i preterano insistiranje na klasi i ekonomskim nejednakostima u društvu, svemu onome što se, uostalom, može pripisati i idejnom konceptu socijalne države. U XXI veku borbe za građanska prava češće su izraz kulturnih identiteta u najširem smislu (seksualnog identiteta,

³⁵ Ovo je u suprotnosti sa prethodnim regulacionim periodom, odnosno vremenom standardizovanih nacionalnih koncepata/rešenja koja su se slivala odozgo, odnosno išla iz centralnog državnog nivoa i spuštala se na niže instance.

rodne ravnopravnosti, očuvanja primitivnih kultura, ekološke sredine, prava na grad) (Turner 2000: 133). Dakle, klasa nije osnovni niti jedini okvir sukoba, pa samim tim ni jedina tema koja se tiče građanstva.

Sve u svemu, kritike idu ka tome da nije rešenje u tome da svi samo pred zakonom budu univerzalni i jednaki građani, dok u svakodnevnom iskustvu kroz vaninstitucionalne prakse osećaju diskriminaciju i guranje na marginu. Otuda se ističe i zahtev za *priznanjem*, koji se odnosi na prihvatanje raznolikosti mimo zakona.

Neke od novih koncepata građanstva koji su relevantni za ovaj rad na ovom mestu ćemo uopšteno razmotriti, jer se svaki od njih na određeni način ugrađuje u urbano građanstvo. Samim tim što urbano građanstvo ističe zahtev za lokalizacijom (teritorijalizacijom) prava, ono je dovoljno specifično da sadržajno može obuhvatiti različite zahteve koje postavljaju drugi novi koncepti.

Postnacionalno građanstvo

Jedan od koncepata građanstva za koji se može reći da je krovni, jer u sebi sadrži druge (poput evropskog, kosmopolitskog, multikulturalnog, građanstva dijaspora) jeste postnacionalno građanstvo, koji utemeljuje pre svih Jasmin Soysal (Soysal, 1994). Kao uopšteniji od drugih koncepata, postnacionalno građanstvo izrasta iz uviđanja da se od druge polovine XX veka naovamo prava građana počinju regulisati i preko međunarodnog sistema, što znači da nacionalne države nisu jedini arbitri u takvom procesu. Na delu su univerzalniji aršini, pri čemu se zahtevi ne šalju samo nadnacionalnim arenama, već i lokalnim. Na jednom drugačijem nivou, postnacionalno građanstvo razumeva se i kroz prizmu postmoderne koja naglašava da živimo u doba fluidnosti, deterritorijalizacije kulturnih grupa, mnogostrukosti identiteta i njihovih interferencija, pri čemu fiksne i stroge granice više nemaju toliko uticaja. Fleksibilnost i mobilnost je nešto što se očekuje od pojedinaca, a preklapajući nivoi važenja građanskih prava su sveprisutni. To se povezuje i sa tzv. *aktivnim građanstvom*, koje u vidu ima onu vrstu građanina koji je prilagodljiv i snalažljiv u društvu determinisanom procesom globalizacije (Soysal 2012: 1).

Isprepletenost partikularnog i univerzalnog Sojsal objašnjava ilustrujući to primerom Pakistanaca u Velikoj Britaniji, koji su tražili pravo da se Islam uvede u državne škole. Pakistanska dijaspora pozivala se na pravo na izražavanje *posebnosti* svoje kulture, religije i identiteta, ali se takav partikularan zahtev slao pozivanjem na *univerzalna* ljudska prava. Dakle, identiteti ostaju posebni, ali se njihova zaštita derivira iz univerzalnosti ljudskih prava. Osim toga, preklapajući autoritet dâ se primetiti i na primeru mogućnosti posedovanja dvojnog državljanstva, što je po Sojsalovoj samo po sebi dokaz da nacionalni koncept državljanstva gubi snagu, jer iščezava lojalnost isključivo jednoj naciji (što je bio smisao nacionalnog koncepta građanstva) (Soysal nav. prema Sykes 2005: 4).

Postnacionalizacija građanstva kao praksa nailazi na kritiku, jer se smatra da ovakav način regulative parazitira nad nacionalnim državama, budući da od njih traži da garantuju prava bez mnogo ili čak sa nimalo lojalnosti. Čini se da razlika između pripadnika nacije i stranaca iščezava, pa postaje upitno zašto bismo uopšte bili verni državi. Osim toga, i pozivanje na univerzalna ljudska prava i upućivanje zahteva institucijama poput međunarodnog suda pravde upućuju na zaključak da država postaje zaobilazna instance i da državljanstvo kao pravna forma nije neophodno da biste prava ostvarivali *de facto*.

Evropsko građanstvo

Poseban kontekst razmatranja oživljavanja transnacionalne skale, kao i preklapajućih pravnih formi i lojalnosti u građanstvu je Evropska Unija. *Evropsko građanstvo* je onaj koncept unutar postnacionalnog građanstva koji se ostvaruje o okvirima granica Evropske unije, kao federacije više evropskih zemalja, a utvrđeno je 1992. godine ugovorom iz Mاستrihta i odnosi se na sve državljane zemalja koje su članice Unije.

Svi građani EU imaju pravo da učestvuju na izborima ne samo na nadnacionalnom nivou, već i na lokalnom nivou ukoliko žive u nekom od gradova u zemlji koja nije njihova matična, čime se potvrđuje veza građana ne samo sa EU, već i sa nacionalnom državom u kojoj obitavaju (iako nemaju njeno državljanstvo). Ipak, neki autori ukazuju na to da iako građanstvo cirkuliše kroz nadnacionalne

instance, nacionalna država ipak ostaje fundamentalni garant prava. EU nije država, već savez, pa evropsko državljanstvo kao takvo ne postoji, kao ni evropska nacija. Da bi ste dobili građanska prava EU, neophodno je da pre toga budete formalni član neke od zemalja članica, što govori u prilog tezi da je nacionalna država za evropsko građanstvo ipak relevantna (Sykes 2005: 7). Stoga se može reći da građanstvo Unije dopunjuje državljanstvo, ali ga ne zamenjuje (Vasiljević 2006: 117). Situacija je još složenija ako se ima u vidu da ne postoji jedinstven način dobijanja državljanstva, već svaka država taj put i dalje određuje samostalno. Dakle, zakoni o državljanstvu nisu usklađeni, pa svaka nacionalna država i dalje unutar Evrope ostaje zasebna arena regulisanja građanskih prava.

Multikulturno građanstvo

Kako je multikulutralizam jedan od osnovnih konteksta za razumevanje erodiranja tradicionalnog koncepta građanstva, otuda je i multikulturno građanstvo kao ideja u teoriji prisutnija od drugih. Koncept multikulturnog građanstva može se razumeti kao teorijski pokušaj nalaženja adekvatnog rešenja zagonetke građanstva za multikulture sredine (kojih je sve više usled intenzivnih migracija), sa idejom da bi građanska prava trebalo urediti po drugačijim principima no što su liberalni. Zagovornik ove ideje je Vil Kimlika (Kymlicka). On polemše sa liberalnim građanskim koncepcijama uviđajući njihova ograničenja i istovremeno se zalaže za novi pristup koji naziva *multikulturnim građanstvom*. Ono bi trebalo da počiva kako na univerzalnim pravima pojedinca bez obzira na njegove grupne identitete (što je u osnovi liberalne tradicije), tako i na priznavanju manjinskih kulturnih razlika i specifičnosti (Kimlika 2004: 15). Multikulturno građanstvo takođe predstavlja otklon od politike asimilacije, afirmišući polietnicitet i multinacionalnost, a od drugih sličnih pristupa koja odbacuju liberalizam se razlikuje jer kombinuje liberalni pristup sa politikama razlike.

U osnovi multikulturnog građanstva stoji ideja da je kulturna homogenost nacionalnih država mit,³⁶ pogotovu u uslovima globalizacije koja u svojoj srži

³⁶ Svega se desetak država na svetu može smatrati jednonacionalnim, a ideologija jednonacionalne države za savremeni svet smatra se krajnje neprimerenom (Stevanović 2008: 96).

sadrži pluralizme svake vrste. Kimlika za multikulturnu državu smatra onu društvenu tvorevinu čiji članovi ili pripadaju različitim nacijama (multinacionalna država) ili su imigrirali iz različitih nacija (polietnička država), a ta činjenica, pritom, predstavlja važan aspekt ličnog identiteta i političkog života (Kimlika 2004: 33). Multikulturno građanstvo je način uređivanja sfere građanskih prava koji bi odgovarao ovako opisanim državama.

Danas dominantno liberalno građanstvo nekada je imalo emancipatorsku ulogu, jer je poništavalo temelje gledištima koja su prava određivala na osnovu porekla, religije, klase i sličnih partikularnih datosti. Liberalni koncept ukida ovakve razlike i tretira ih kao deo privatne sfere, pri čemu svi pojedinci postaju jednaki pred zakonom. Iako deluje kao rešena zagonetka uređivanja prava građana, sve više se pokazuje da liberalno građanstvo ima brojne nedostatke, koji u globalizaciji naročito dolaze do izražaja. O tome piše Ajris Merion Jang (Young), koja uviđa da je grupna pripadnost važna, i da shodno tome sferu prava treba urediti na način da bude senzibilna za grupne razlike i pripadnost (Young, 2005). U (neo)liberalnom društvu pojedinci koji pripadaju manjinskim grupama nemaju iste startne šanse, jer nemaju dovoljno socijalnog niti kulturnog kapitala koji bi im omogućio proboj u društvo. To za posledicu stvara situaciju klasne reprodukcije, pa građani iz manjinskih grupa postaju sve više nevidljivi, jer liberalno društvo za njih nije dovoljno senzibilno. Zbog toga je u okviru koncepta građanstva potrebno ugraditi mehanizme za prepoznavanje grupnih razlika i političku reprezentaciju afirmisanjem marginalnih grupa (poput žena, invalida, etnički, seksualnih manjina i sl.), a shodno tome sprovesti i konkretne mere koje bi im omogućile proboj u društvo (Young 1995: 175-209). Ovakav koncept uređivanja prava Jangova naziva *diferenciranim građanstvom*, smatrajući da je ideja uzdizanja pojedinaca iznad svojih partikularnih identiteta sve do univerzalnih vrednosti pogrešna, i da upravo treba insistirati na isticanju različitosti koje su nam svojstvene.

Kimlika u velikoj meri deli stavove sa Jangovom, zalažući se za tzv. *specijalna reprezentativna prava* koja bi važila za grupe koje su istorijski nepravedno isključivane iz sistema. Kada bi se nakon određenog vremena postigla jednakost, ova prava prestala bi da važe, jer su samo privremena mera. Autor se takođe bavi i zajednicama koje polažu pravo na određenu teritoriju sa kojom su kulturno i

istorijski povezane, iako njihovi članovi žive unutar određene države (poput starosedelaca u Australiji ili Americi). *Pravo na samoupravu* bio bi ishod politike koja bi uvažavala ovakve kulturne činjenice. Treća grupa prava o kojoj Kimlika piše su *multikulturalna prava u užem smislu*, koja se najpre tiču imigranata i etničkih manjina. Pod njima se podrazumeva pravo na očuvanje jezika, tradicije i običaja i to kroz aktivno učešće u sistemu države koju nastanjuju. Tako se, recimo, pod ovu vrstu prava mogu podvesti zahtevi Sika koji bi želeli da budu deo Kanadske kraljevske policije, ali uz uslov da nose svoje turbane umesto propisanih kapa koje nose ostali pripadnici policije (Vasiljević 2016: 90).

Multikulturno, diferencirano građanstvo i slični koncepti koji se baziraju na politikama razlike, prepoznavanja i priznanja u osnovi se mogu nazvati *kulturnim građanstvom*. Svi oni, naime, ističu kulturu kao važan segment društva unutar koga se odvijaju institucionalne i simboličke borbe i smatraju da su glavni konflikti savremenog društva upravo kulturni konflikti. Stoga se može zaključiti da se kulturno građanstvo zalaže za povećanje osetljivosti na kulturne razlike, i to na taj način što ćemo takve razlike učiniti vidljivim, nasuprot njihovom potiranju zarad univerzalizacije prava.³⁷ Zanimljivo je, međutim, na tom tragu dodati zapažanje da se upravo kulturološka perspektiva može vezati uz interes neoliberalizma, koji zamagljivanjem temeljnih društvenih nejednakosti (u ekonomskoj sferi) teži afirmaciji kulturnih identiteta, ali ne radi njih samih, već kako bi iste upotrebio u komercijalne svrhe i pretvorio u profit.

Kosmopolitsko građanstvo

Pojam *kosmopolitskog građanstva* danas ima više značenja, ali dva se posebno ističu. Jedno je opterećeno negativnom konotacijom, gde se pod kosmopolitama podrazumeva transnacionalna poslovna elita, odnosno najbogatiji ljudi sveta koji ostvarujući se profesionalno sebi mogu da priušte da budu svugde na planeti i da se na taj način ostvaruju kao građani sveta. Takvo shvatanje blisko

³⁷ Jedno drugačije čitanje kulturnog građanstva je ono koje ga locira u domen popularne, masovne kulture i medija, proučavajući u kojoj meri i na koji način oni oblikuju građanina – kako ga socijalizuju i da li od njega čine aktivno političko biće ili pasivnog konzumenta (Vasiljević 2016: 75).

je Sasenovoj koncepciji *ekonomskog građanstva* (Sasen 2004: 55-56).³⁸ Iako se na prvi pogled čini da bi se ovaj pojam mogao odnositi na set ekonomskih prava u korist siromašnih (u vidu prava na zaposlenje i ekonomske dobrobiti za svakog pojedinca), ekonomsko građanstvo u koncepciji autorke ne tiče se deprivilegovanih. Naprotiv. Nosioци ekonomskih prava i povlastica nisu pojedinci, već firme, korporacije i finansijska tržišta. Ekonomsko građanstvo u doba neoliberalne ideologije postaje privilegovani globalni akter, koji denacionalizuje državu i stiče prava bez obzira na granice. Sa druge strane, kada je iseljenička radna snaga u pitanju, kao i drugi radnici sa društvene margine (žene, građani drugih rasa), država ne pokazuje toliko volje da i njima omogući slobodan pristup prostoru, javnim servisima i drugim važnim resursima koji se tiču ekonomskog i socijalnog blagostanja. Dok u slučaju ekonomskog građanstva država popušta i daje deo svoje moći u ruke globalnim ekonomskim institucijama, u slučaju deprivilegovanih građana ona još uvek pokazuje svoju moć nad kontrolom granica, protokom ljudi i dodelom statusa iz kojih ishode i različita građanska prava.

Brajan Tarner zastupa jedno šire shvatanje kosmopolitizma koje nema nužno negativan predznak, niti je locirano samo u polju ekonomske moći i dodaje da se ne radi o pojedincima/eliti koja je potpuno moralno indiferentna (Turner 2000: 145). Njemu je blizak i Džerard Dilenti (Delanty) kada kaže da su integralni deo takvog poretka i siromašni, koji su deo transnacionalnih kretanja isto koliko i bogati (Delanty, 2009). Shodno tome, kosmopolitski zasnovano pravo, prema ovom autoru, štiti bi i njihove interese.

Kosmopolitsko građanstvo počiva na sličnim idejama kao i multikulturno, ali se u društvenoj teoriji razmatra na malo opštijem (pre filozofskom, nego sociološkom) nivou. Dok multikulturno građanstvo ne stavlja naglasak na stvaranje kosmopolitskog poretka kao rešenja za umanjen suverenitet nacionalne države, dotle su ovde prisutna takva stremljenja, koja imaju polazište u Kantovoj ideji o večnom miru. Nacionalne različitosti, iz ovog ugla, treba staviti u zagrade zarad širih humanih – kosmopolitskih vrednosti. U osnovi kosmopolitskih pristupa društvu stoji ideja da bi trebalo ojačati vezu pojedinca sa nadnacionalnim

³⁸ Istovetan pojam ekonomskom građanstvu je *korporativno građanstvo*.

instancama, odnosno da bi nacionalnu državu trebalo zaobići ili staviti u drugi plan. Radi se o argumentima koji su univerzalni za sve nove koncepte građanstva, a to je da nacionalna država danas nije u stanju da izađe na kraj sa globalnim kretanjima, te da je u tom smislu pravni poredak potrebno postaviti na temeljima globalnijeg, kosmopolitskog poretka. Pojedinci kao građani sveta shvataju se kao slobodne i jednake individue koje neposredno stupaju u odnose sa kosmopolitskim telima i njihovim suverenim centrom (Habermas nav. prema Duzinas 2009: 215). Held smatra da je danas, u eri globalizacije, teško odrediti pravi dom politike, a da pravni okviri nacionalnih država nisu jedini pravni temelji za pojedince. U ovako isprepletenoj mreži odnosa i moći, Held budućnost i izlaz vidi u stvaranju međunarodne zajednice demokratskih država, odnosno *kosmopolitske demokratske zajednice*. Ova bi konfederalna struktura počivala na kosmopolitskom demokratskom pravu (Held 1997: 264) i bila bi dobrovoljna i konsenzualna, a konsenzus bi se proveravao i obnavljao u određenim vremenskim periodima.

Druga shvatanja kosmopolitizam i kosmopolitsko građanstvo pretežno vide kao put ka pravednijoj globalnoj zajednici, zasnovanoj na moralnijim načelima od onih koja danas vladaju u svetu globalizacije i dubokih podela, i krize države.³⁹ U osnovi ovakvog shvatanja je stav da kao moralna bića moramo preuzimati više odgovornosti za sva negativna dešavanja u svetu, u ma kojoj zemlji se ona zbivala, a pored toga i zakonski regulisati građanska prava tako da odgovaraju univerzalnim moralnim načelima (Chandler 2003: 347). Ma koliko se razlikovali po partikularnim identitetima, ono što nas spaja su ideje humaniteta i moralnosti. Stoga se ovo shvatanje kosmopolitizma više zasniva na moralnim, no na pravnim načelima.

Građanstvo dijaspore

Dijasporično građanstvo (*diasporical citizenship*) je koncept koji najbolje oslikava problem multiskalnog društva u kome živimo, a izrasta iz potrebe za regulisanjem prava etničkih/kulturnih zajednica koje su dislocirane iz zemlje

³⁹ Više o različitim shvatanjima kosmopolitizma u Božilović, 2012.

matice. Termin dijaspora prvi put je upotrebljen kako bi se opsialo raseljavanje Jevreja iz Jerusalima, pri čemu je pojam dijaspore u tom kontekstu bio obeležen značenjima egzila, izbeglištva, gubitka i nevoljnog otuđenja. Kasnije se upotreba termina širi na bilo koju transnacionalnu, odnosno deterritorijalizovanu društvenu grupu.

Dijaspora, naravno, nije bilo kakva društvena grupa nasumično raseljenih pojedinaca, već specifična društvena forma koja je povezana 1) zajedničkom istorijom, ali i geografijom, 2) tenzijama koje izaziva razapetost u lojalnosti između zemlje matice i useljenjičke zemlje i 3) sličnim socio-ekonomskim uslovima života (Yee Koh 2010: 5). Dijaspore je i kulturna forma, koja je određena specifičnim tipom društvene svesti i vrednosima koje proizlaze iz svesti o dvojnoj pripadnosti (ovde i tamo). Rastrzanost je tema kojoj se posebno daje značaj prilikom proučavanja dijaspore, a javlja se usled podeljenih emocija subjekata, koji su vezani i lojalni različitim zemljama, ali su sa druge strane fizički usidreni samo u jednom društvu. Dvostruka lojalnost, problem emocija i polje osećanja mogu se ispoljiti na različite načine i formirati različite relacije i stavove pojedinca prema državama iz kojih dolazi, odnosno onih u koje se useljuje. Neka istraživanja pokazuju da jedna od dominantnih karakteristika ovog odnosa jeste osećanje da je zemlja matice „prava“ zemlja kojoj pojedinac pripada, u vezi sa čim se u novoj zemlji javlja osećaj alijenacije. Pojedinac u ovom smislu kontinuirano održava veze sa svojom zemljom maticom na različite načine pokazujući na taj način lojalnost korenima i patriotizam.⁴⁰ Druga istraživanja ukazuju da ovakva iskustva ne treba uopštavati jer postoje i drugačiji primeri, gde su pripadnici dijaspore vrlo zadovoljni svojim životom i nemaju osećaj otuđenja i gubitka. Pozitivna osećanja crpu iz činjenice da su u mogućnosti da pomažu svojoj zemlji matici boraveći u inostranoj zemlji, ali takođe svojim radom daju doprinos i zemlji u koju su se uselili (Yee Koh 2010: 6-7). Osim toga, bivajući delom dijaspore, moguće je razviti i apolitični, odnosno ambivalentni identitet. Vertovec i Koen došli su do ovih saznanja proučavajući zajednice stručnjaka koji zbog svoje profesije lako dobijaju

⁴⁰ U slučaju latinoameričkih zemalja, na primer, pokazuje se da su ovi odnosi čvrsti i intenzivni, jer kao što zemlja matice vidi političku i finansijsku benefit od dijaspore, tako i dijaspora finansijski jednim delom zavisi od svojih matinih zemalja.

sva potrebna dokumenta i brzo postaju nosioci dvojnog državljanstva (Vidi Vertovec and Cohen, 2002).

U vezi sa dijasporičnim građanstvom stoje i koncepti poput *fleksibilnog* ili *pragmatičnog građanstva*. Oba se tiču pojedinaca koji pripadaju višim slojevima, odnosno transnacionalnoj eliti koja dobrovoljno, strateški, zarad sopstvenog poslovnog usavršavanja ili sličnih razloga bira da živi deteritorijalizovano, veže se i bude lojalna dvema ili više državama na svetu. Iz ovoga je jasno da, kada se radi o dijaspori, treba praviti razliku između onih građana koji su prinuđeni da se isele iz zemlje matice i onih koji to dobrovoljno biraju. Kategorija ljudi koja je iz egzistencijalnih razloga primorana da napusti maticu svakako nosi drugačije životne priče, a u vezi sa tim i emocije, lojalnost, osećaj pripadnosti, otuđenja i patriotizma. Zato je važno prilikom proučavanja dijaspore uzeti u obzir motive i socio-ekonomski status subjekata koji se ispituju.

Manjinsko i mobilno građanstvo

Neki autori, poput Arija, kombinuju više ideja građanstva koje sintezom spajaju u jedno. *Mobilno građanstvo* jedan je od takvih novih koncepata, koje autor razvija na osnovu opsežne analize paradigme mobilnosti građana u svetu u uslovima globalizacije (Više u Urry and Sheller, 2006). Mobilno građanstvo, na taj način koncipirano, ima u vidu građane koji menjaju prebivalište motivisani različitim razlozima (od egzistencijalnih do turističkih), koji i kao posetioci treba da imaju određena prava u zemljama i kulturama koje posećuju (Urry 2000: 63; Urry 1999: 315). Lepeza takvih prava kreće se od kulturnih, poput prava da svako može da poseti i upozna bilo koju kulturu i državu na svetu i da se za takve stvari ne smeju postavljati barijere, preko političkih prava, od kojih je jedno to da pojedinac kao stranac može da se aktivno uključi u neki društveni pokret zemlje u kojoj boravi, onda kada oseti da se sa određenim vrednostima pokreta solidariše, a pogotovu onda kada su takve vrednosti i „neprijatelji“ zajednički, poput globalnih korporacija. Prava mobilnog građanstva uz to imaju i ekološku dimenziju, odnosno segmente o kojima se govori u okviru koncepta ekološkog građanstva. *Manjinsko građanstvo* naslanja se i na mobilno i sastoji se u tome da kao stranac svaki

pojedinaac na svetu mora da ima garantovano pravo da uđe u zemlju i tu ostane kao punopravni državljanin-građanin ukoliko to bude želeo (Vidi Urry 1999: 317). Ovako shvaćeno, manjinsko građanstvo zapravo se tiče prava na migriranje za koje se naglašava da vam ga niko ne sme uskratiti (ovo pravo deo je *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* UN, član 14).

Globalno građanstvo

Globalno građanstvo koncept je blizak prethodnim idejama, i temelji se na kosmopolitskim stavovima o tome da svi podležemo istom moralnom zakonu, preko toga da svi pripadamo ljudskoj vrsti, do stava da je potrebno stvoriti jednu globalnu, svetsku vladu (Stromquist 2009: 7). Ipak, ovo poslednje shvatanje ne dele svi. Zapravo, većina konceptualizacija globalnog građanstva insitira na tome da građanski status nije neophodno regulisati putem neke forme svetskog državljanstva, već preko neformalnih mreža treba stupati u asocijacije koje povezuju ljude iz različitih delova sveta, oko zajedničkih, bazičnih ljudskih vrednosti. Dakle, za globalno građanstvo nije neophodno postojanje centralizovanog autoriteta koji bi upravljao relacijama prava-obaveze. Pre se može reći da se radi o ideji o delovanju odozdo, kroz *grassroots* aktivizam. Iz ovoga proizilazi da se svet shvata kao globalna zajednica, a ne globalna država. Kao i kod većine postnacionalnih koncepata, mesto rođenja, poreklo i teritorijalnost ne treba da igraju ulogu kada su prava građana u pitanju, pa se građanska prava na taj način poklapaju sa ljudskim pravima (Stromquist 2009: 7).

Ekološko građanstvo

Koncept ekološkog građanstva jednim svojim delom propituje na koji način je potrebno promeniti i modifikovati stavove i ponašanje građana, tako da oni više budu usklađeni sa zaštitom životne sredine. Zapravo se može reći da se u širem smislu kroz ekološko građanstvo propituje ideja *ekološkog građanina* kao onog koji ima razvijenu svest o prirodnoj sredini i sa tim usklađeno ponašanje. Sa druge strane, u širem smislu, ekološko građanstvo analizira i ulogu države i svih drugih

nadležnih institucionalnih nivoa na bilo kom teritorijalnom nivou, u rešavanju ekoloških problema, kao i stvaranju mehanizama za ekološku odgovornost različitih aktera (pojedinaca, korporacija i slično).

Za razliku od mnogih drugih koncepata, Endru Dobson (Dobson) skreće pažnju na to da je ekološko građanstvo kao i kosmopolitsko internacionalno, ali je takođe i intergeneracijsko (Dobson 2007: 282). Takođe, ono se ne tiče samo javne sfere, već duboko zavisi od naših individualnih činova i ponašanja u privatnoj sferi, koja se (ponašanja) reflektuju na životnu sredinu u globalu. Sa aspekta obaveza posmatrano, ekološko građanstvo ne obuhvata samo obaveze prema državi (kako to tradicionalni koncept nalaže), već je odgovornost prenet na prirodu, životinje i druge ljude.

Za ekološko građanstvo važne su zakonske mere na kojima, pored ekološke svesti, stavova i ponašanja građana, leži veliki deo rešavanja ekoloških problema. Istraživanja su pokazala da fiskalne mere u ovoj oblasti daju značajne rezultate. Naplaćivanje za ulaz motornih vozila u pojedine (zaštićene) delove grada značajno smanjuje upotrebu istih u datim područjima, a takođe se i povećanje cene plastičnih kesa prilikom kupovine u supermarketu vidi kao veoma uspešan način za smanjivanje njihove upotrebe.⁴¹ Zasebno je pitanje, međutim, da li ovakve restriktivne mere menjaju svest građana ili ne. Većina autora je saglasna da je za suštinske i dugoročnije rezultate po pitanju zaštite životne sredine potrebno modelovati *građanina okoline* (*environmental citizen*) koji bi sredinu očuvavao ne zbog straha od sankcija, već zbog svesti o tome da je ona važna. Jedino je na taj način moguće očekivati da se ekološko vaspitanje prenosi i na buduće generacije. U takvoj vrsti socijalizacije, pored porodičnog vaspitanja i obrazovni sistem nosi veliku odgovornost.

Generalno gledano, ekološko građanstvo malo je bliže onim poimanjima građanstva koja veći naglasak stavljaju na obaveze, a manje na prava (poput republikanskog). Ipak, ono ima veze i sa republikanskim i sa liberalnim konceptom, jer se pitanja životne sredine vezuju kako za odgovornost, tako i za prava. Priroda i održivi razvoj se tretiraju kao opšte dobro, nešto neupitno, u

⁴¹ Dobson navodi primer grada Darema (Durham) gde je cirkulacija motornih vozila za ulaz u zaštićeni deo grada za svega nekoliko meseci smanjena čak za 90 odsto (Dobson 2002: 277).

skladu sa čim naši akti treba da podrazumevaju moralnu odgovornost lišenu bilo kakve koristi ili moralnih kalkulacija, iz čega proizlazi jasna veza sa republikanskim shvatanjem građanstva. Sa druge strane, ako se analizira domen prava koji se naglašava kod liberalnog koncepta, vidi se da je i ta veza relevantna. Ljudi imaju pravo na čist vazduh, čistu vodu, zelene površine i druge resurse prirode, a institucije koje su nadležne ovo pravo moraju da im ih garantuju. Danas, međutim, u doba neoliberalizma, to postaje upitno s obzirom na to da smo svedoci nebrige velikih kompanija koje radi profita kao jedinog cilja pokazuju malo odgovornosti prema okruženju u svom poslovanju. Zbog toga se može reći da je ekološko građanstvo danas pre u koliziji nego u saglasju sa vladajućim liberalnim konceptom.

Kada se govori o takvoj vrsti konflikta, ističe se činjenica da nemamo svi jednak uticaj na prirodu, odnosno ne ostavljamo isti trag (*footprint*). Oni koji imaju više moći ostavljaju veće *otiske*, pa bi u vezi sa tim trebalo da snose i veću odgovornost. Drugi koji imaju manje uticaja na životnu sredinu, imaju pravo da žive u zdravoj sredini i da od onih koji ostavljaju veće otiske zahtevaju odgovornije ponašanje, budući da je životna sredina opšte dobro na koje svi imamo podjednako pravo (Dobson 2002: 281; Repak 2011: 221). S obzirom na ekološki otisak koji ostavljamo, ekološko građanstvo tiče se i zahteva za formulisanjem pravne dužnosti (Vasiljević 2016: 64).

U osnovi, kao i drugi novi koncepti, i ekološko građanstvo počiva na ideji da globalizacija ne samo da indukuje nove probleme (poput ekoloških), već i zahteva drugačije mehanizme rešavanja problema, budući da nacionalna država nije jedini okvir koji je u mogućnosti da ove probleme rešava.⁴² Ekološki održivo društvo nije samo pitanje koje se tiče zvaničnih institucija (na bilo kom nivou), niti isključivo političkih struktura. Veliki deo odgovornosti leži na samim građanima i njihovim aktima u svakodnevnom životu, odnosno na lokalnom nivou koji stoga postaje posebno značajan.

⁴² U vezi sa tim se uvodi pojam bioregiona koji naglašava sve prostorne skale u kojima važi ekološko građanstvo (Repak 2011: 225).

Feminističko građanstvo

Početak devedesetih godina prošlog veka, mnogi autori feminističke teorije uvideli su da je sagledavanje ženskih prava i zahteva feminističkih pokreta najadekvatnije u okvirima koncepta građanstva (Prins 2006: 234). U tome je veliku ulogu igralo stanovište da kulturni i društveni aspekti života koji su se inače smatrali irelevantnim i privatnim, (poput rase, etniciteta i seksualnosti), itekako jesu i treba da budu deo političkog polja. U tom smislu se borba žena za građanska prava sagledava kao nastavak procesa demokratizacije i revolucionarnih borbi iz doba velikih revolucija. Parola koja je obeležila feminističke borbe jeste „lično je političko“ i odnosi se na to da, koliko god izgledalo da su naši privatni životi i naši izbori naša lična, depolitizovana stvar, ipak je cela ta sfera prožeta socijalno konstruisanim značenjima koje nameće dominantni diskurs. Ovime se htelo reći da nije samo iskustvo (bivanje ženom) nešto što određuje značenje i politički sadržaj tog pojma, već obratno, politički diskurs je taj koji kreira stavove subjekta o polovima (McDowell, and Sharp (eds) 1999: 635). Značajno je što je ova parola predstavljala poziv za sve žene širom planete, ma gde živele, kakvog god da su materijalnog položaja, da se ujedine oko svog univerzalnog, zajedničkog potlačenog iskustva koje dele kao istorijsku sudbinu i da taj svoj društveni položaj krenu da menjaju.

Maršalova trijada građanstva kao lažni univerzalizam je dosta kritikovana od strane feministkinja, jer kao građanina vidi pre svega muškarca. Da bi se takav model korigovao, feministkinje su, premda na različite načine, pristupile procesu rodnog preispitivanja koncepta građanstva (*re-gendering citizenship*). Taj tok kretao se u tri pravca, kako to sumiraju Barbara Hobson (Hobson) i Rut Lister (Lister): rodno neutralan građanin/ka, rodno različit građanin/ka i rodno pluralni građanin/ka. Prva ideja, koja je u vezi sa liberalnim feminizmom, odnosi se na zahtev za *jednakošću* žena i muškaraca, kako na planu učešća u politici, tako i u pogledu socijalnih prava. Smatra se da je potrebno prevazići distinkciju privatnog i javnog, čime bi žene postale ravnopravni akteri tradicionalno maskulizirane javne sfere. Rod bi trebalo da postane nebitna kategorija u odnosu na humanitet kao krovnu ujedinjuću apstrakciju (Hobson, Lister 2001: 22). Drugo viđenje

feminističkog koncepta građanstva proističe iz ubeđenja da se žene *razlikuju* od muškaraca i da koncept građanstva i figuru građanina treba urediti tako da uvažava te razlike. Kao glavni argument u raspravi koristi se razlika utemeljena u majčinstvu, svojstvenog samo ženama. Na temelju majčinstva i brige (*care*), feministkinje koje su zagovarale ovu perspektivu, obrazlagale su da žene mogu uneti nove humane vrednosti u duh politike (Hobson, Lister 2001: 23). Ovde se naglašava različitost polova iz koje treba da proiziđe međuzavisnost koja bi delovala integrišuće na društvo, nasuprot nezavisnosti koju promoviše pristup neutralnog građanina/ke.

Treći feministički pristup, koji Hobsonova i Listerova nazivaju rodno pluralnom idejom građanstva, proističe iz *radikalno demokratske politike i principa građanstva* Šantal Muf (Mouffe). Ova autorka polazi od kritike stava o rodno različito zasnovanom građanstvu smatrajući da žene ne treba posmatrati kao univerzalnu kategoriju, nezavisno od drugih razlika koje postoje među njima (rasnih, etničkih, klasnih i drugih). Identiteti nisu statični ni jednostruki, već fluidni, a sam subjekt nikad nije vezan za samo jedan identitet – bila to klasa, rasa ili rod. Po Mufovoj, potrebno je prevazići oba ekstremna pristupa. Ukoliko se (rodne) razlike pre naglase, to vodi u preveliku fragmentaciju političkih zahteva. Ako se pak razlike prikrivaju, stvoriće se društveni ambijent lažnog univerzalizma (Hobson, Lister 2001: 27). Mufova za radikalno demokratsku koncepciju građanstva kaže da nije ni rodno određena, ali ni neutralna. Cilj je stvaranje jednog novog radikalno demokratskog, zajedničkog umesto grupnog političkog identiteta: „Feministička politika ne treba da bude shvaćena kao posebna forma politike čiji je smisao ostvarivanje interesa žena kao žena, već pre kao postizanje feminističkih težnji i ciljeva unutar konteksta jedne šire artikulacije zahteva. Te težnje i ciljevi treba da se sadrže u transformaciji svih diskursa, praksi i društvenih odnosa u kojima se kategorija ‘žena’ konstruiše na način koji implicira potčinjavanje” (Muf, 1992).

Većina pristupa, bez obzira na razlike u koncepcijama i ideološkim preferencijama, naglašava da je u globalnom društvu nepohodno delovati na globalnom nivou, ali se takođe ističe i to da nacionalne države i dalje ostaju

relevantne arene za artikulaciju i ostvarivanje rodnih prava i obaveza (Prins 2006: 248).

Seksualno i intimno građanstvo

Pojam *seksualnog građanstva* ponekad ima različite sadržaje, ali se uglavnom pod njim podrazumevaju seksualna prava raznih društvenih grupa. Dajan Ričardson (Richardson) ovaj pojam analitički sagledava kroz 1) traženje prava na ispoljavanje seksualnih praksi na različite načine, 2) zahtevanje prava na seksualno samoodređenje i izgradnju seksualnog identiteta i 3) traženje seksualnih prava kroz društvene institucije (Richardson 2000: 108).

U prvom značenju (na najopštijem nivou) podrazumeva se pravo na upražnjavanje seksa, što se objašnjava postojanjem fizičke i psihološke potrebe. Drugi vid razumevanja seksualnog građanstva tiče se prava na izgradnju i ispoljavanje identiteta, odnosno samoodređenja kroz vlastitu seksualnost. Glavno je pitanje ko zapravo individua jeste kao seksualno biće (gej, lezbejka, itd.), a ne toliko kakvu ulogu ili potrebu ispunjava seks u nečijem životu, kao u prethodnom slučaju. Treći aspekt ispoljavanja seksualnih prava odnosi se na institucionalnu sferu, na primer pravo na slobodan izbor partnera i borbe za legalizaciju istopolnih brakova, jer brak kao legalna veza donosi razne beneficije od strane sistema (Richardson, 2000). U praksi, naravno, seksualna prava i seksualno građanstvo mnogo su dinamičniji nego što ova analitička šema to predstavlja. Njeni akteri su ne samo gejevi, lezbejke i uopšte LGBT građani, već i feministkinje i borci za ženska prava koja govore o pravima na telo i izbore u vezi sa njim. Tu, kao što je i rečeno, spadaju i seksualna prava lica sa smetnjama u razvoju.

Za razliku od koncepta seksualnog građanstva, *intimno građanstvo* je nešto složenije. Ono podrazumeva šire područje privatnog života, ne svodeći ga samo na seksualnost. U savremenom društvu turbulencija identiteta je velika, pa koncept intimnog građanstva pokušava da isprati sve nove transformacije privatnog, ličnog života i ukrsti ih u razmatranja sa idejom građanstva. Kako Gidens primećuje, u savremenom svetu najznačajnije promene dešavaju se na planu intimnog života, a tamo gde se o tome ne raspravlja, na delu je autoritarizam (Gidens 2005: 77).

Transformacija intimnosti znači da se pojavljuju nove vrste građana, koje do sada nismo videli, odnosno nismo hteli da ih vidimo i prepoznamo. Osim što se intimno građanstvo bavi pitanjima prava gejeva, lezbejki, transrodnih ljudi, ono uključuje u raspravu i brojne druge građane poput surogat majki, dece surogat majki, dece istopolnih brakova, dece sa jednim roditeljem, dece iz epruvete (Plummer 2003: 59-60). Nastajanju ovih *novih građana* u velikoj meri doprineo je napredak u nauci i tehnologiji, pa intimno građanstvo nastoji da isprati takve promene i proširi koncept građanstva kako ne bi ostao zarđao za promene (Više o tome u Jovanović i Božilović 2012: 85).

Savremeni svet Kastels naziva postpatrijarhalnim objašnjavajući da u njemu dolazi do odvajanja do tada jedinstvenih sfera porodice, braka, heteroseksualnosti i seksualne želje, što za sobom povlači krupne promene u domenu privatnog života i intimne sfere. Kao što je naglašeno, i Tarner govori o razgradnji identiteta iz vremena ere dominacije nacionalne države i nacionalnog koncepta građanstva, posebno naglašavajući promene u oblasti braka, porodice i potomstva. Ispoljavanje novih zahteva u tom domenu, koji negiraju prethodne "normalnosti" u svetu privatnosti i seksualnosti se najre iskazuju u gradovima, i to onim koji postižu najveći stepen multikulturalnosti, odnosno kosmopolitski karakter. Pravo na prostor važan je aspekt osvajanja prava sa stanovišta seksualnih i rodnih identiteta, bilo u smislu dostupnosti adekvatnih servisa, bilo kroz pravo na bezbednost i slobodno ispoljavanje sopstva. Zbog ovih i drugih aspekata u kojima se povezuju sa gradom, navedeni koncepti građanstva postaju nerazdruživi deo urbanog građanstva.

Kritika novih koncepata građanstva

Kritika ovakvih teorijskih pokušaja nije izostala. Zamera im se da su koncept građanstva učinili previše rastegljivim i vezali ga za zajednice koje ne postoje (kao u slučaju kosmopolitskog građanstva), odnosno kvazipolitičke zajednice (ekološko građanstvo). Naglašavanjem vrednosno-moralnih dimenzija kojima je proširen, sam pojam građanstva novom vrstom konceptualizacija doveden je u krizu. Osim toga, sa ideološke strane, konzervativna kritika nove

koncepte građanstva vidi kao negaciju nacionalne države, pa autore koji ih obrađuju svrstavaju u promotere globalizacije, krupnih kapitalista i zagovornike razbijanja granica, jer, navodno, afirmacija liberalnih i kosmopolitskih vrednosti najviše pogoduje interesu ovih grupacija. Posebno su pogođeni oni koncepti koji zagovaraju kosmopolitske principe, za koje se smatra da najviše marginalizuju značaj nacionalne države. Kosmopolitskim idejama se, takođe, prigovara i da su utopističke, jer teže da svedu čitav svet na jedan univerzalni moralno-pravni predak. Osim toga, istorija pokazuje da u nadnacionalnim savezima ravnoteža moći ostaje samo na nivou dobrog pokušaja, jer u stvarnosti moćnije zemlje uvek dominiraju nad drugima, koristeći globalnu zajednicu da ostvaruju svoje partikularne interese predstavljajući ih kao opšte (Duzinas, 2009). Zbog toga se smatra da bi pokušaji realizacije ovakvih koncepcija završavali još većim svetskim podelama.

Treba međutim naglasiti da neke od ovih kritika nisu na mestu, a tu se pogotovu misli na one koje naglašavaju marginalizaciju nacionalne države. Sva moguća rešenja (ovde spomenuta, ali i druga) ne nastaju sa idejom da u potpunosti potisnu ulogu i značaj nacionalne države, već se preporučuju pre kao moguća dopuna dominantnog koncepta. Međudelovanje i interferiranje države, nadnacionalnih institucija i gradova ukazuju na to da je transformacija teritorijalno-političke strukture prisutna, kao i da, u skladu sa tim, koncept građanstva treba misliti u novom, multiskalarnom ključu, a to *svakako* podrazumeva i ulogu države kao važne političke arene. Državljanstvo je još uvek važan, ako ne i najvažniji dokument iz koga ishode građanska prava, pa država u tom smislu ostaje važan akter na svetskoj sceni. Novi koncepti građanstva ovu činjenicu ne negiraju, već samo teže da popune one neispunjene niše i nedostatke koje državljanstvo sa sobom danas otkriva.

Pored kritika kosmopolitskih ideja i na njima zasnovanih koncepata građanstva, najviše se polemiše i oko grupno-diferenciranih prava koja zagovaraju neki pristupi unutar kulturnog građanstva. Kritike, naime, tvrde da potiranje sfere kulture nije negativna stvar, jer se na taj način u društvu multikulturalnosti sprečavaju potencijalni kulturni konflikti. Neutralizacijom kulture, one se zapravo štite. Takođe, insistiranje na grupnim pripadnostima nasuprot individualistikom

pristupu ostvarivanja građanskih prava smatra se upitnim, jer se time svi priradnici kao nosioci određenog partikularnog identiteta svrstavaju u isti koš, iako njihova pojedinačna (lična) iskustva zapravo uopšte ne moraju biti ista (Vasiljević 2016: 97). Osim što su homoseksualci nosioci takvog identiteta, ili što su žene naprosto žene, svi oni pripadaju i određenoj klasi, rasi, profesionalnoj grupi i nosioci su drugih identiteta koji bitno mogu uticati na njihova životna iskustva, status i društveni položaj. U segmentu koji se tiče prakse urbanog građanstva, na primeru rodne dimenzije i LGBT prava na grad pokazaće se upravo to da su ove grupe unutar sebe vrlo heterogene i da se ne mogu apsolutno izjednačavati, jer se time skriva činjenica da su neki od njih na daleko većoj društvenoj, ekonomskoj, političkoj i kulturnoj margini od ostalih pripadnika grupe.

Uprkos opravdanim i neopravdanim kritikama, novi koncepti građanstva ostaju važni jer predstavljaju korektiv građanstva-državljanstva pokušavajući da stvore pravednije društvo. Jer, iako međusobno različiti, važno je naglasiti da novi koncepti građanstva međusobno nisu u koliziji i oni nužno ne isključuju jedni druge. Zajednička platforma na kojoj počivaju je kritika građanstva-državljanstva, ali i liberalnih principa na kojima se ono temelji. U tom smislu, svi novi koncepti osvetljavaju različite apsekte i nedostatke važećeg koncepta i na određeni način se dopunjuju.

2. URBANO GRAĐANSTVO KAO JEDAN OD NOVIH KONCEPATA GRAĐANSTVA

2.1. Lociranje urbanog građanstva u pojam građanstva i ideju urbaniteta

„Ljudi stvaraju gradove, ali gradovi stvaraju građanina“

Ričard Rodžers (Rogers).

Sama ideja urbanog građanstva nije tako nova ukoliko imamo u vidu Lefevrovu ideju o pravu na grad. Šezdesetih godina prošlog veka, ovaj autor borio se za ostvarivanje građanskih prava na temelju pripadanja i lojalnosti gradu, a ne

državi-naciji. Istu ovu misao danas u fokus stavljaju dva povezana izazova: globalizacija i multikulturalizam, kao osnovni kontekst razumevanja transformacije građanstva i njegove dinamike. Nanovo se aktuelizuje shvatanje da je grad primarna čovekova društvena sredina i da kao takva mora biti centralni nivo regulisanja društvenih odnosa, a da je veza grada i građanstva, iako povremeno narušavana, neraskidiva. Kako to tvrde Džejms Holston (Holston) i Ardžun Apadurai (Appadurai): „Iako je glavni cilj građenja nacionalne države bio da uruši primarni značaj gradova u njihovoj istorijskoj ulozi i veći značaj daju nacionalnoj državi, gradovi ipak ostaju arene za razvoj građanstva“ (Holston, Appadurai 2003: 296).

Urbano građanstvo pojavljuje se kao jedan u nizu novih građanskih koncepata koji se može analizirati na planu svih dimenzija građanstva. Ono nekada obuhvata zahteve za *pravno-formalnim* regulisanjem statusa stranaca prema gradu, ali se pre svega tiče *moralno-vrednosne dimenzije* građanstva, kojom se ukazuje da formalizacija principa nije dovoljna arena ostvarivanja prava, pa i prava na grad. Stoga se urbano građanstvo pre svega pojavljuje i proučava kao *proces* i *praksa*, kao ona vrsta aktiviteta, participacije i građanskog angažmana koja ide odozdo-nagore (*bottom-up*). Nasuprot urbanom građanstvu stoje oni (statični) modeli koji građanstvo aktuelizuju odozgo-nadole (*top-down*), poput nacionalnog i raznih vrsta transnacionalnih modela.

Kada se govori o vrednosno-moralnoj dimenziji kao centralnom aspektu dinamike urbanog građanstva, tu se pre svega misli na one vrednosti koje su utemeljene u ideji urbaniteta, kao specifične vrste kulture i komunikacije stanovnika gradova. *Urbanitet* predstavlja poseban moralni kvalitet onih koji pripadaju gradu, njihovo međusobno odnošenje, ali i odnos stanovnika prema samom gradu. Iako se izvorno odnosio na učtivost, urbanitet ima šire značenje i predstavlja otvorenost za prihvatanje drugih, od nas kulturno različitih grupa, kao i razumevanje njihovih vrednosti i potreba. Urbanitet se takođe aktuelizuje i u afirmaciji sopstvenih identiteta i zalaganju za ostvarivanje prava na njihovo ispoljavanje u gradu kao najneposrednijoj društvenoj zajednici pojedinca. Danas se pod urbanitetom podrazumeva ono gradsko ponašanje koje se odnosi na uvažavanje raznolikosti, dijalog, toleranciju i, uopšte uzev, prihvatanje iskustva

razlike (Vujović 2007: 644; Backović 2015: 109), kao svega onoga što predstavlja samu suštinu gradova.

Frenk Kaningem (Cunningham) ne upotrebljava termin urbanitet, ali govori o vrlinama koje tvore građanina, odnosno čoveka koji živi u gradu i koje se kao takve mogu podvesti pod ono što urbanitet u svojoj esenciji označava. Vrline (grč. *aretē*, lat. *virtues*) su bile okosnica razumevanja figure građanina u teoriji Aristotela, te nam njegovo shvatanje može poslužiti da i u razumevanju savremenog stanovnika grada potražimo one kvalitete koji od njega čine građanina, kao stepenik napred u odnosu na nekog ko puko obitava u gradu. Kaningem tvrdi da su osnovne vrline *tolerancija*, *briga* i *poverenje*. Da bi se ove vrednosti učvrstile postoje neki preduslovi koji se smatraju poželjnim. Takvo je, recimo, specifično *javno obrazovanje*, koje se bazira na sistemu edukacije koji bi promovisao pomenute građanske vrednosti, a pored toga važan je i *urbani dizajn*, o čemu se vodilo računa još u antičkim teorijama i svim kasnijim utopističkim romanima. Zelene površine i parkovi svojom neformalnošću povećavaju mogućnost susretanja različitosti u relaksiranoj atmosferi. Time se stvara osećaj zajedničkog pripadanja i deljenog prostora među građanima zajednice, što danas posebno naglašava pokret *Novi urbanizam*.

Veličina grada takođe se može dovesti u vezi sa vrlinama. Ona se je i u mnogim teorijama se smatrala važnom za kvalitetno demokratsko funkcionisanje grada (što je grad manji, veći je stepen demokratičnosti). Kaningem, međutim, navodi argumente na osnovu kojih ovu ideju ne bi trebalo uzimati kao zakonitost. Postoje gradovi, poput Tokija, koji iako spadaju u najmilionskije gradove sveta, mogu da se pohvale uspešnom građanskom participacijom svojih stanovnika. Ključ je u ovom slučaju, kao i u svim drugim, da se ojačaju susedstva i njihovi institucionalni kapaciteti (socijalni servisi, politički i javni prostori), čime se stvaraju manje teritorijalne jedinice koje omogućavaju lakše artikulisanje zajedničkih interesa. Ovaj uslov takođe omogućava razvijanje još jednog od mnogih preduslova koji se mogu podvesti pod urbanitet. Aristotel govori o *prijateljstvu* kao društvenoj sponi građana jedne zajednice. Savremena razmatranja realnija su od Aristotelovih, pa se veruje da prijateljstvo u savremenom gradu nije sasvim moguće ostvariti (pogotovu u društvu individualizma kakvo je današnje) ali je

moguće kroz svakodnevne susrete razvijati *civilitet (civility)*, kao neku vrstu *prijateljske ljubaznosti* koja stoji nasuprot gradskom mentalitetu baziranom na blaziranosti i indiferentnosti. Maločas spomenuti urbani dizajn je u pogledu razvijanja ovakvih ljudskih kvaliteta svakako bitna stavka.

Kada se razmatraju građanske vrline, nezaobilazna tema je i *klasa*. Da li je najbolji građanin onaj koji pripada srednjoj klasi, kako je to govorio Aristotel zagovarajući *politeju* kao najbolji mogući oblik državnog uređenja, ili je to pak pripadnik radničke klase koji mora uzeti „stvar u svoje ruke“ i graditi grad shodno humanim potrebama a ne potrebama kapitala, kao što ćemo videti da priželjkuje Lefevr? Ni danas ne postoji jasan konsenzus oko ovakvih pitanja, ali među teoretičarima raznih orijentacija prevladava zajednički stav da ekonomske funkcije grada ne smeju nadvladavati socijalne i da potrebe građana koji nastanjuju grad ne smeju biti zanemarivane u korist ekonomskih benefita najviše klase. U tom smislu, kako srednja, tako i radnička klasa na neki način jesu gurnute na marginu, što može biti razlog da se od obe stvori ujedinjujuće jezgro budućeg otpora, što će se pokazati kao opcija koju razmatra Harvi.

Među ostalim vrlinama koje tvore urbanitet navešćemo još i *građansku memoriju (civic memory)* kao osobinu koja može biti vrsta društvenog lepka i delovati kohezivno. Iako ona isključuje strance i pridošle ljude koji ne dele istoriju grada u kome žive kao svoj sentiment, ne mora da znači da se ove kategorije građana ne mogu povezati sa gradom kroz njegovu istoriju i sudbinu, i time je vremenom internalizovati i ugraditi u svoj lični, urbani identitet (Cunningham, 2011).

Osim što se urbano građanstvo može izučavati na planu vrednosti i fenomena urbaniteta, ovaj pojam nekada označava i radikalniju ideju koja se tiče pravno-formalnog domena. U ovom pogledu misli se pre svega na zahtev za većom autonomijom gradova, koji bi imali ingerencije poput provincija jedne zemlje. Takvu zamisao iznosi Alan Brodbent (Broadbent), koji smatra da se način organizacije uprave u kanadskim gradovima mora izmeniti u korist veće autonomije tri najveća grada (Toronto, Montreal i Vankuver). Ovi gradovi su se vremenom razvili u jedinstvene celine sa potrebama koje se ne mogu efikasno realizovati ukoliko ostanu zavisni od državnih i regionalnih cenatara moći. Kao

primer, autor navodi politiku zdravstva i imigracije koje su zavisne od mera i odluka regionalne vlade, iako se dinamika u ovim društvenim segmentima u gradovima bitno razlikuje od regionalne dinamike istih pitanja. Iako imaju ekonomsku moć, gradovi su zavisni od širih instanci u pogledu političkih odluka, što koči njihov napredak (Broadbent, 2009). Ova Broadbentova ideja ne potkopava smisao postojanja državne zajednice, niti priziva njen nestanak. Pre se može reći da se radi o zamisli koja je kompatibilna načelu *supsidijernosti*, utkanom u uređenje federativnih država (poput Švajcarske, Nemačke i SAD). Supsidijernost je racionalno načelo decentralizacije, koje nižim teritorijalnim nivoima (regionima, gradovima) daje veću autonomiju u odnosu na državu ili nadnacionalne organe, i zasniva se na ideji da se višim instancama vlasti prepuštaju samo ona pitanja koja niži nivoi ne mogu sami efikasno da reše (Više o tome u Vujačić, 2002). Šire gledano, supsidijernost kao aktere u vidu ima pojedince kao i udruženja, organizacije i druge lokalne inicijative, smatrajući da svi oni svojim snagama mogu dati doprinos lokalnoj zajednici i društvu. Dakle, kreće se od svih društvenih aktera na mikro nivou ka širim upravljačkim strukturama koje vrhune u državi ili pak nadnacionalnoj zajednici, poput EU.⁴³ Ideje za pravo na grad u principu supsidijernosti nalaze inspiraciju, jer supsidijernost kao i pravo na grad počivaju na pretpostavci jakog civilnog društva koje vide kao kontratežu državi, odnosno oba su za uspostavu vlasti odozdo nagore (*bottom-up* načelo).

* * *

Kako bismo urbano građanstvo (i pravo na grad kao njegovu osnovnu supstancu) u potpunosti smestili u pojam građanstva, povezaćemo ga osnovnim tradicijama promišljanja građanstva (komunitarizam, liberalizam, republikanizam)

⁴³ Kao filozofska ideja, supsidijernost se javlja još kod Aristotela koji postanak i smisao države objašnjava koristeći upravo ovaj princip (Aristotel 2003: 3-6), dok u srednjem veku supsidijernost oživljava kao suprotnost teorijama koje zagovaraju centralizovanu državu i apsolutističku vlast, poput Hobsa ili Bodena, a za njegovo utemeljenje posebno značajan mislilac je Johan Althusius (Vidi Vujačić, 2003).

koje su predstavljene u istorijskom segmentu rada, a potom i sa novim konceptima građanstva.

Budući da poziv za pravo na grad najpre potiče iz levog (Lefevrovog) ideološkog spektra, ideja prava na grad bliža je komunitarističkim i republikanskim vizijama. Ističući zahteve za većom participacijom građana unutar lokalnih struktura, zapravo se teži tome da se reperezentativna demokratija učini što je više moguće direktnom. Grad se na taj način iz ugla autora koji stoje iza ideje prava na grad i urbanog građanstva posmatra primarno kao *zajednica* unutar koje svi građani treba da imaju mogućnost da se i njihov glas čuje ravnopravno sa ostalim strukturama moći. Ova zajednica, naravno, temelji se na ideji *opšteg dobra*, koje se ovde ogleda u tome da je dobra lokalna zajednica ona koja se zasniva na konsenzusu svih građana, odnosno *svih* urbanih aktera, a ne samo ekonomsko-političke elite. U tom smislu, naglašavanje ideala zajednice, opšteg dobra, građanske participacije, kao i davanje prednosti direktnoj nasuprot reprezentativnoj demokratiji, čini da pravo na grad u mnogo čemu crpe ideale iz komunitarističke i republikanske tradicije građanstva. Osim toga, pravo na grad afirmiše otvorene prostore koji pogoduju susretu, komunikaciji, debati, ali i igri i ispoljavanju kreativnosti. Republikansko shvatanje otvorene javne prostore takođe vidi kao imperativ koji je uslov za iskazivanje čoveka kao političkog bića. Sve to upućuje da se republikannizam i pravo na grad duboko ukrštaju i preklapaju na antopološko-političkoj ravni. Nasuprot tome, liberalizam ne podvlači direktnu i čvrstu vezu između lokalnih nivoa i građanstva, jer lokalni nivo vidi samo kao jedan od mnogih na kojima se građanska prava praktikuju/ostvaruju/štite (Lowndes 1995: 172).

Međutim, koncept prava na grad nije inkompatibilan ni sa liberalizmom, pogotovu ako se imaju u vidu neke od vrednosti ove tradicije, poput pluralizma, tolerancije, slobodnog izražavanja, raznolikosti, individualnog ispoljavanja i slično. Iste vrednosti inherentne su i pojmu urbaniteta, kao etičke dimenzije urbanog građanstva. Ono gde pravo na grad počinje da stupa u konflikt sa liberalizmom je trenutak kada se subjekt kao politički građanin totalno suzbije na marginu odlučivanja i građanske participacije da bi se ekonomska, pa i politička utakmica prepustile finansijskim akterima i političkoj eliti koji odlučujuće i jednostrano

počinju oblikovati društveni prostor. Može se reći da upravo ovaj društveni kontekst reafirmiše komunitarističke i republikanske ideale, a istovremeno i promišljanja prava na grad, vraćajući građaninu one slojeve koji ga čine aktivnim i delatnim, nasuprot pasivizmu i potrošačkoj ulozi koja mu je nametnuta u neoliberalnom dobu. Zato se čini da zahtevi ne samo urbanog građanstva, već i svih novih koncepata građanstva, počivaju na jedinstvenoj osnovi koja se pita kako je moguće građaninu vratiti građanstvo, odnosno iz sfere privatnosti ga ponovo postaviti u aktivno političko polje, koje mu u demokratiji esencijalno pripada.

Urbano građanstvo povezano je i sa drugim novim konceptima građanstva, a pre svega sa kosmopolitskim i multikulturalnim teorijskim osvrtima. To se najpre da videti preko ideje urbaniteta i vrlina koje ona nosi, a koje su u svojoj osnovi kosmopolitske. Ova povezanost u konceptualnoj analizi proističe takođe i iz isprepletenosti procesa koji se odvijaju na praktičnom planu. Teško je zamisliti multikulturalizam ili kosmopolitizaciju vrednosti van gradova. Oni su prostor unutar kojih se ovi procesi odvijaju i stoga gradovi predstavljaju njihove baze u materijalnom smislu.⁴⁴ Međutim, gradovi nisu samo pasivni “posmatračići” globalne dinamike, već su i mesta koja je generišu, stvaraju, podstiču i reprodukuju. Multikulturalizam, kosmopolitizacija, migracije i mobilnost, zajednice dijaspore, ekološka kriza, dinamika ideniteta – sve su to teme koje se duboko tiču gradova, jer, kako kažu Mišel Basan (Bassand), Vinsent Kofman (Kaufmann) i Dominik Žoa (Joye) “Urbana dinamika razotkriva globalnije fenomene” (Basan, Kofman i Žoa 2005: 229). Između urbane dinamike i globalne dinamike možemo čak staviti znak jednakosti. Time urbano građanstvo postaje platforma čijim se razotkrivanjem rasvetljavaju i brojni drugi (mikro i makro) socijalni i kulturni fenomeni, što potvrđuje jedno od teza navedenih autora da je urbana dinamika isto što i funkcionisanje društva (Basan, Kofman i Žoa 2005: 234).

⁴⁴ Više o gradovima kao materijalnim i virtuelnim formama u Isin 2007: 212.

2.2. Utemeljenje urbanog građanstva u pojam prava na grad: Lefevr i savremene konceptualne nadgradnje

U odeljku koji sledi biće prikazana ideja prava na grad, analitički razrađena kroz pristupe trojice autora, urbanih sociologa, koji su dali najveći doprinos istraživanju datog fenomena. Oni su značajni za temu urbanog građanstva, jer nude čitanje strukturnih i akterskih elemenata koji uslovljavaju nove koncepte građanstva na jedan sintetizovan način i iz specifične teorijske perspektive – neomarksističke. Iako svi novi koncepti nužno ne slede ovaj pristup, potraga za prevazilaženjem strukturnih ograničenja afirmacije prava društvenih aktera koja su neadekvatna, ili uopšte nisu prepoznata konceptom građanstva kao državljanstva, čini da je ovaj pravac ponovo veoma uvažen, a posebno Lefevrova misao koja ima zavidnu (filozofsku) širinu. Harvi se najdirektnije bavi urbanim akterima i usloznavanjem njihove strukturne pozicije sa savremenom globalizacijom, dok se Kastels šire bavi društvenim pokretima (uključujući i urbane) i njihovim potencijalima u informacionom društvu, suprotstavljajući mrežni hijerarhijskom pristupu. Iz ovoga sledi da svako od njih na svoj način doprinosi razumevanju urbanog građanstva i njegove dinamike.

Lefevrovo shvatanje prostora

“Nemoguće je zamisliti obnovu starinskog, već samo izgradnju nekog novog grada, na drugim osnovama, na drugoj ravni, u drugim uvjetima, u drugom društvu” (Lefebvre 2008: 18).

U društvenim previranjima '68. godine javljaju se dva slogana: “Pravo na grad” i “Budimo realni – zahtevajmo nemoguće”. Upravo se na sintezi ova dva načela može sažeto opisati socijalna misao francuskog filozofa i sociologa Anrija Lefevra. Ovaj mislilac svoju teoriju antropološkog marksizma gradi na primeni marksističke teorije na prostor. Ne radi se samo o tome da Lefevr prostor vidi kao mesto preslikavanja dominantne društvene klasne matrice, već ga tretira i kao

nezavisnu varijablu koja ima povratni uticaj na oblikovanje (reprodukciju, ali i promenu) društvenih odnosa.⁴⁵

Prostor za Lefevra jeste važan činilac za razumevanje društva, a ne nešto što samo usput možemo analizirati kao projekciju ili nadgradnju. Dajući prostoru na značaju, Lefevr se odmiče od tradicionalnog marksističkog shvatanja o industrijalizaciji kao glavnoj društvenoj potki i zamenjuje je *urbanizacijom* (zbog čega će biti kritikovan, između ostalog, i od strane Kastelsa i Harvija). On odbacuje nazive poput postindustrijskog, tehnokratskog, potrošačkog i drugih i kaže da je savremeno društvo *urbano društvo* (Lefevr 1974: 10). Samim tim se izmešta i mesto klasne borbe. To više nije fabrika, već grad.⁴⁶ Ovakvo Lefevrovo shvatanje proishodi iz autorovog uviđanja da su gradovi kolonizovani od strane države i njenih institucija, koje svojim centralizovanim politikama "guše" svakodnevni život građana, i da su time osnovni društveni konflikti pomereni na urbani prostor.

Analizirajući prostor, Lefevr ističe da se on ne može shvatiti kao puka samopostojeća datost, isključivo geometrijska kategorija i prazno područje. Uprkos uvreženom shvatanju on nije neutralna, niti apolitična kategorija. Niti to treba da bude. To što se uobičajeno i zdravorazmski shvata kao neutralana datost stvar je ideologije, koja želeći da zadrži privilegije i *status quo*, kroz razne mehanizme uspostavlja ovo hegemono mišljenje. Stanovnici to usvajaju, doživljavaju prostor kao neupitnu datost i delujući u njegovim okvirima postaju aktivni učesnici u

⁴⁵ Vreme kada Lefevr živi je XX vek, a period njegovog stvaralačkog rada njegova druga polovina. To je doba ratova suprotstavljenih ideologija, gde se Lefevr svrstava na stranu leve, postaje član Francuske komunističke partije (od 1945. do 1956. godine) i biva oštar kritičar fašizma. Međutim, prepoznavši elemente staljinizacije Francuske komunističke partije, napušta je, tačnije biva izbačen, ali, kako Harvi kaže, izlazeći na leva vrata. Svoj levičarski angažman tokom burnih šezdesetih godina nastavlja kroz revolucionarne pokrete. Nesumnjiv je njegov uticaj na artikulisanje studentskih stavova i buntova koji su iz toga proizlazili, baš onako kako je i Markuze svojim angažmanom bio guru kontrakulture "nove leve" i inspiracija studentima u SAD (vidi Roszak 1978: 71). Ali, pre nego što se Lefevr otisnuo u akademske sociološke vode, značajno je spomenuti da je u jednom momentu svog života radio kao inženjer u fabrici, odakle je neposredno stekao uvid u funkcionisanje kapitalističkog sistema i položaj radničke klase. Ne manje važan je i Lefevrov posao taksiste na ulicama Pariza, što njegovi biografi smatraju značajnim za poznavanje i shvatanje gradskog prostora kao takvog, pre svega njegovih socijalnih funkcija. Ova životna iskustva kasnije će pomoći Lefevru da kao sociolog izgradi svoju jedinstvenu koncepciju prostora, grada i prava na grad.

⁴⁶ Nadovezujući se na ovaj Lefevrov teorijski obrt, Harvi smatra da će buduća klasna revolucija biti urbana, ili je neće ni biti.

reprodukciji (klasnih) društvenih odnosa. Međutim, iako prostor predstavlja materijalni odraz dominantne ideologije, on se ne može svesti samo na pasivan fizički odraz (otisak) društvenih relacija i odnosa moći. Prostor takođe ima i aktivnu ulogu u društvu, jer jednom proizveden, on nadalje učestvuje u oblikovanju socijalnih odnosa i proizvodnji i reprodukciji društvene moći.⁴⁷ Sledeći hegelijansko, a potom i marksističko shvatanje o konkretnim apstrakcijama, autor fokus sa rada i novca (kao konkretnih apstrakcija kojima Marks daje najviše značaja) pomera na prostor, kome potom pridaje aktivnu revolucionarnu ulogu u prevazilaženju postojećih društvenih odnosa moći (Prodanović, Krstić 2012: 432). Radi se o svojevrsnoj dijalektici procesa proizvodnje prostora od strane dominantnih društvenih snaga, a potom aktivnog oblikovanja i reprodukcije društvenih odnosa od strane tako proizvedenog prostora.⁴⁸ Uz pomoć prostora, kapitalističke sile vrše kontrolu nad podređenim slojevima, što govori o tome da je za Lefevra prostor kategorija koja bi mogla igrati ključnu ulogu u budućoj revolucionarnoj transformaciji sistema moći. Revolucija se neće u potpunosti desiti ako ne proizvede sopstveni prostor. *A urbana revolucija* po Lefevru predstavlja:

*“Sveukupnost preobražaja kroz koje prolazi savremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kome preovlađuju pitanja rasta i industrijalizacije (model, planiranje, programiranje) u period u kome će urbana problematika odlučno odneti prevlast, gde će traženje rešenja i načina svojstvenih urbanom društvu preći u prvi plan (...)
Reči “urbana revolucija” ne označavaju u suštini nasilne radnje. One ih ne isključuju” (Lefevr 1974: 14).*

⁴⁷ Reprodukciju klasnih odnosa Lefevr uočava u različitim prostorima, pa i tamo gde to ne bi bilo toliko očigledno. Nisu samo prostori *proizvodnje* mesta reprodukcije klasnih nejednakosti, već su to i mesta *potrošnje*, kao na primer letovališta. Pojava turizma urbanog siromaštva (o čemu će biti reči u segmentu o siromaštvu i pravu na grad) jedan je od primera kako se kroz svojevrsni voajerizam, klasne nejednakosti reprodukuju na globalnom nivou.

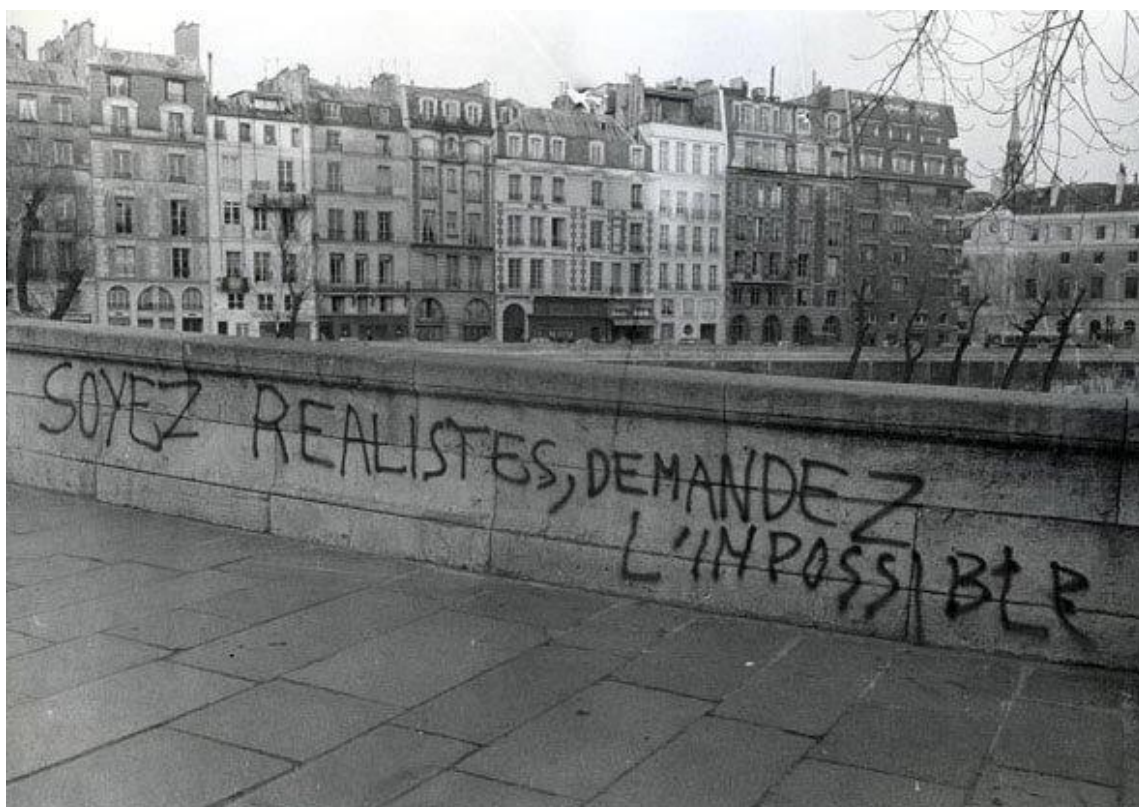
⁴⁸ Analitičko oruđe za Lefevra su trijade, a jedna od najuopštenijih je ona da se prostor deli na *globalni* (gde se odigravaju najopštiji ekonomski odnosi; prostor tržišta i kapitala), zatim *privatni* (nivo svakodnevnog života i stanovanja) i *mešoviti nivo* (nivo urbanog, onaj koji sjedinjuje prethodna dva, mesto susretanja globalnih tokova i svakodnevnog života građana) (Lefevr 1974: 91).

Celovito shvatanje prostora je za Lefevra trijada fizičkog, mentalnog i socijalnog i samo se kroz ovu matricu može razumeti proces njegove proizvodnje i njegovih funkcija:

- *Prostorna praksa* ili *fizički prostor*: svakodnevno delovanje u prostoru, cirkulacija i tokovi ljudi, robe i ideja, kojima se reprodukuje društveni život;
- *Reprezentacija prostora* ili *mentalni prostor*: normativno uređenje prostora od strane stručnjaka, urbanista, naučnika, tehnokrata (urbanistički plan);
- *Prostorna reprezentacija* ili *življeni prostor*: od strane stanovnika/korisnika življeni i kroz slike doživljeni prostor, simbolički, najapstraktniji aspekt, koji, recimo, mogu da čine spomenici ili umetničko uređenje/poimanje prostora.

Lefevr svoju kompleksnu filozofsko-sociološku analizu prostora i grada, razmatra u istorijskoj perspektivi. Opisujući antički (politički) grad, a zatim (trgovačke) gradove srednjovekovlja (Veneciju, Toskanu i druge) (Lefebvre 2007: 76), Lefevr se približava XX veku i generalno zaključuje da su ovi gradovi za razliku od gradova prethodnih epoha u pozadinu stavili svoju upotrebnu vrednost. U prošlim vremenima gradovi su izgrađivani kao *delo*, a njihove ključne tačke bile su mesta komunikacije, susreta i uopšte – društvenog života. Krupna transformacija se dešava sa kapitalizmom i procesom urbanizacije, koji od grada stvara *proizvod*, pa prostor postaje roba u rukama političara, biznismena i kapitala koji ih povezuje. Osim što urbanizacija prostor svodi na robu, ona takođe poništava i prirodu. Gradovi nastaju kao druga čovekova priroda, ali u eri industrijalizacije i njom izazvane urbanizacije, priroda se potiskuje u korist anti-prirode: „Zajedno sa bogom, umire i priroda – Humanitet ih ubija oboje – verovatno na taj način ubijajući i sebe samog“ (Lefebvre 2007: 71). Takođe, ruralni sektor se smanjuje i urbanizuje na globalnom nivou, a u odnosu prema prirodi i selu izranja konzumeristički odnos (vikend provodi i odmaranje u prirodi sve su češća forma odnosa ljudi iz gradova prema selu) (Harvi 2013: 18). Zato Lefevr poručuje:

“Ključna napomena: krizu tradicionalnog grada prati svijetska kriza agrarne civilizacije, podjednako tradicionalne. Te dvije krize idu rukom pod ruku te se čak i podudaraju. Na 'nama' je da razriješimo tu dvostruku krizu, osobito tako da stvaranjem novog grada stvorimo i novi život u gradu” (Lefebvre 2008: 21).

*Slika 1. Grafit u Parizu: “Budite realni, zahtevajte nemoguće”
(izvor: Gérard-Aimé Photographies)*

Pravo na grad

Pravo na grad Lefevr sagledava iz antropološke perspektive, kao još jedno u nizu drugih prava (pravo na rad, kulturu, starost, pol, obrazovanje, odmor, zdravlje, prirodu) koja se kristališu konkretizacijom apstraktnih prava čoveka i građanina (Lefevr 2008: 28). Čovekove potrebe po Lefevru daleko su kompleksnije nego što to državne politike obuhvataju, svodeći ljude na potrošače, pa se na tom tragu većina novih koncepata građanstva u svojim zahtevima približava Lefevru.

Dijapazon ljudskih aktivnosti ogleda se u komunikaciji i susretu, razmeni informacija, ali i ludičkim ekspresijama, umetnosti i kreaciji. Grad je okvir koji treba da pruži uslove za čovekovo ostvarenje na planu svih dimenzija njegovog bića, a potreba za gradom i urbanim životom je u tom smislu još jedna važna antropološka odrednica čoveka. Nažalost, po Lefevru, oblik razmene koji dominira u industrijskom društvu je razmena robe, trgovina u cilju profita. Razmena simbola i značenja i ispoljavanje kreativnosti u javnom prostoru potisnuti su profitom a ljudski potencijali svedeni su na kupovinu i prodaju. Zato Lefevr poziva na akciju i delovanje i kaže da se mora krenuti ka *novom humanizmu* koji se ogleda u stvaranju *čoveka urbanog društva*. Pravo na grad je sredstvo za dostizanje takvog cilja. Pravo na grad, po Lefevru, jeste pravo na urbani život u transformisanom ruhu:

“Pravo na grad ne može se shvatiti kao obično pravo na posetu ili na povratak u starinske gradove. Ono se može formulisati samo kao pravo na urbani život – transformiran i obnovljen” (Lefebvre 2008: 28).

Autor svoje delo *Le Droit à la ville* objavljuje 1968. godine u Parizu u jeku društvenih borbi, želeći načelno njime da stane u odbranu prava stanovnika gradova i njihovih potreba, nasuprot eksploataciji prostora od strane sprege političara i kapitalista, čiji se interesi artikulišu putem urbanog planiranja. Lefevrova vizija urbanog društva budućnosti je vizija odnosa čoveka i grada po meri čoveka, imajući u vidu sintezu prirodnog i kulturnog u ljudskom biću. Sama suština ideje prava na grad ogleda se u *politizaciji urbanog pitanja*. To znači da bi proces upravljanja u gradu trebalo da bude proširen na sve one koji naseljavaju grad i koji su njegovi korisnici. Upravljanje bi trebalo da se temelji na demokratskim principima i nijedna odluka ne bi se smela doneti bez saglasnosti naroda. U širem smislu, politizacija urbanog pitanja označava pobedu društvenog nad političkim i državnim. Dakle, gradovima treba vratiti političku funkciju koju su izgubili. Umesto mesta okupljanja, njihovi centri su komercijalna čvorišta.

Dva su koraka na putu ostvarenja urbanog društva: *politički program*, koji se zasniva na ideologiji i strankama levice i *urbanistički program* kao skup modela i

prostornih formi i rešenja. U srcu političke promene koju Lefevr zagovara stoji radnička klasa: jedino ona može okončati segregaciju jer je ona njome najviše pogođena. Ali Lefevr zatim dodaje: "To ne znači da će samo radnička klasa sačinjavati urbano društvo, nego da ono bez nje nije moguće" (Lefebvre 2008: 24). Sudeći po tome, Lefevr nikako ne isključuje ulogu ostalih aktera u društvu, drugih kategorija pogođenih segregacijom i eksploatacijom kapitalističke klase. Koji su to društveni slojevi, možda se najbolje može videti iz sledećeg segmenta dela *Pravo na grad*:

"Je li nužno nadugo opisivati stanje mladih i mladeži, studenata i intelektualaca, vojske radnika s ili bez bijelih ovratnika, ljudi iz provincije, koloniziranih ili ne-koloniziranih na različite načine, svih onih podčinjenih itekako ustrojenoj svakodnevici, je li nužno ovdje prikazivati podrugljivu i ne tragičnu bijedu stanara, ljudi iz predgrađa, onih koji borave u rezidencijalnim getima, u trulim središtima starih gradova i umnoženim, uništenim središtima daleko od tih gradova. Dovoljno je otvoriti oči da bismo razumjeli svakodnevni život onih koji od svog prebivališta trče do daljeg ili bližeg kolodvora, do pretrpanog metroa, pa do ureda ili tvornice, da bi se navečer vratili istim tim putem i sutra ga opet započeli" (Lefebvre 2008: 29).

Iz ovog citata ne samo da se jasno može videti koga Lefevr vidi kao revolucionarnu snagu, već se sažeto daje opis suštine problema ljudi u gradovima, koji su umesto kreatora vlastitog okruženja, postali pasivni igrači kapitalističke igre čija pravila i ishode utvrđuje sprega političara i ekonomskih moćnika. Život u gradu je umesto kreativnog ispoljavanja čoveka i zadovoljavanja kolektivnih potreba postao rutiniziran i jednoličan baš kao i rad u fabrici. Fragmentacija prostora dodatno urušava kvalitet života i ubija ljudski potencijal i energiju.

Rasprskavanje grada i decentralizacija manifestuju se, između ostalog, stvaranjem predgrađa, čime se radnička klasa gura na prostornu, a time i društvenu marginu, jer prostor i društvo su međusobno duboko dijalektički povezani. Ovaj proces se dalje nastavlja stvaranjem novih gradova, jer država nije u

mogućnosti da na drugačiji način odgovori na postojeću ekspanziju. Osim procesa fragmentacije, konstitutivni deo Lefevrove trijade o proizvodnji prostora su i procesi homogenizacije i hijerarhizacije ili segregacije. Homogenizacija se ogleda u apstraktnim prostorima koji su svuda isti, brišu različitost i sredstva su dominacije vladajuće klase. Segregirani prostori, kao treća sila, mogu se naći od globalnog do lokalnog nivoa. To su centri i periferije, koji se ogledaju u getoima, radničkim predgrađima, kvartovima imigranata, ali mogu se razumeti i na nivou marginalizovanih kategorija, poput žena, mladih, homoseksualaca itd. (Mihoci 2015: 28).

Transformacija urbanog pitanja u duhu Lefevrove marksističke orijentacije najpre bi podrazumevala transformaciju vlasničkih odnosa, što znači primat upotrebne vrednosti prostora nad prometnom. Bez ovih promena nema urbane revolucije. Rad, kultura, stanovanje i, uopšte, svakodnevni život mogu biti prilagođeni potrebama stanovnika/korisnika grada jedino uz promene u proizvodnoj (materijalnoj) bazi. Buduće urbano društvo bilo bi društvo samoupravnog socijalizma (samoupravljanje od preduzeća do teritorijalnih nivoa) i direktne demokratije, koja je, po njemu, jedini način političke organizacije društva gde svi stanovnici grada mogu odlučivati i oblikovati svoje okruženje, od neposrednog do globalnog. Liberalna tradicija prava koja je dovela do nejednakosti završava svoj vek, kao i sama država, jer kada se jednom uspostavi samoupravljanje na nivou urbanog, država neće biti potrebna. Time bi se okončala i politika uokviravanja građanskih prava u koncept državljanstva, koji dominantno služe interesima vladajuće liberalne kapitalističke ideologije.

Humanizam novog urbanog čoveka, po mišljenju Lefevra, gradiće nauka, tehnika i umetnost. Posebno je apostorfiran značaj poslednje, jer ona obnavlja osećaj za grad shvaćen kao *delo* (Lefebvre 2008: 27). Posebno važnu funkciju u urbanom društvu ima ulica. Centar i centralnost su mesta susreta, dokolice i svečanosti, shodno čemu i ulica ima informativnu, simboličku i zabavnu funkciju. Ulica je mesto razmene mišljenja, ali i mesto revolucija. Međutim, u industrijskom društvu ona gubi izvorni smisao, jer je vlasti pretvaraju u mesta pasivnog prolaženja pešaka i automobila, bez interakcije. Ona dobija primarno potrošačku ulogu, puni se izlozima, postaje mesto gde se plasira roba, a građani se svode na

pasivne kupce. Pasivizacijom i depolitizacijom građana sistem se reprodukuje, pa je ova vrsta upotrebe prostora od strane vlasti u funkciji njenog održanja.

Možda i nije slučajno što je urbana misao o pravu na grad potekla upravo iz Francuske, odnosno Pariza. Ovaj grad u svojoj istoriji imao je burne trenutke, od kojih su se neki dešavali upravo šezdestih godina XX veka. Ali pre toga, u XIX veku, jedan od najznačajnijih događaja u novijoj istoriji Pariza jeste stvaranje Pariske komune 1871. godine, a ništa manje važno nije ni ono što joj je prethodilo: radikalni urbanistički plan Pariza, izveden po nalogu Napoleona III od strane gradskog planera Žorža-Ežena Osmana (Hausmann). Osman je pod izgovorom čistijeg vazduha i suzbijanja epidemija rešio da proširi ulice Pariza i to na način što je male radničke četvrti koje su postojale u centru grada porušio izgrađivši široke bulevare. Radnici su proterani na periferiju grada kako bi se od Pariza stvorio "grad svetlosti" – centar turizma, zabave i potrošnje. Naravno, osim konzumerizma, cilj ovog poduhvata rekonstrukcije grada sa obeležjima fenomena koji danas nazivamo džentrifikacijom, bio je raskrčenje prostora za vojne akcije i lakše suzbijanje nereda na ulicama grada i učestalih narodnih pobuna. Sam nastanak Komune u tom smislu može se tumačiti kao pokušaj antiosmanizacije. Ova revolucionarna svetkovina predstavlja gnev rasteranih stanovnika i njihovu težnju da ponovo zauzmu gradski prostor koji im pripada. Iako je trajala kratko (nešto više od dva meseca), Komuna ostaje značajan primer revolucionarnog preokreta kada vlast nad jednim velikim gradom preuzima narod (pre svega proleter), zbog čega je Lefevr vidi kao najsvetliji primer ostvarenja urbane revolucije. Radi se o pokušaju uspostavljanja ideje socijalne i političke jednakosti i društvenog vlasništva nad zemljom, kao i sekularizaciji, odnosno odvajanju države od crkve. Međutim, unutrašnji ideološki razdor (između anarhističke i marksističke struje), kao i spoljni pritisci uticali su da komuna brzo padne uz velike žrtve.

*Slika 2. Izgled pariskih ulica pre Osmanove urbanističke intervencije⁴⁹
(izvor: Charles Marville)*

Osim ovog događaja u istoriji Pariza, ozbiljnije pobune građana dešavale su se i tokom šezdesetih godina XX veka, a ticale se borbe protiv izgradnje nebodera, autoputeva i drugih infrastrukture čije bi postavljanje podrazumevalo rušenje tradicionalnih gradskih četvrti. Istina je, kaže Harvi, da su ljudi u Parizu tokom decenija nakon drugog svetskog rata živeli u lošim higijenskim uslovima i da se nešto po tom pitanju moralo uraditi. Problem je, međutim, u tome što je to činjeno “bez trunke demokratskog inputa ili bez milimetra žive imaginacije” (Harvi 2013: 18), pa su protesti iz '68. zahvatili, između ostalog, i ovo pitanje stavljajući ga u foliju klasne borbe.

Na osnovu ovih i brojnih drugih primera, Lefevr zaključuje da je urbanizam ideologija u službi vladajuće klase i profita. Arhitekta, urbani planeri kao i drugi stručnjaci, svesno ili nesvesno, rade za vladajuću klasu i time učestvuju u reprodukciji društvenih odnosa. Urbanizam je delatnost koja radi u korist

⁴⁹ Više o tome na linku: <https://articulosparapensar.wordpress.com/2014/02/01/paris-before-haussmann-by-charles-marville-photography/>

liberalizma i tehnokratije, a urbanisti deluju po nalogu, ne proučavaju praksu i u zabludi su da čine dobru stvar.⁵⁰ Oni ne opažaju, kako kaže Lefevr, da je prostor *proizvod*, a ne datost:

„Izgleda da urbanisti ne znaju ili se prave da ne znaju da se oni sami nalaze u proizvodnim odnosima, da ispunjavaju njihove odredbe. Oni izvršavaju, dok smatraju da upravljaju prostorom. Potčinjavaju se jednoj društvenoj zapovesti koja se ne odnosi na neki predmet niti na neki proizvod (robu) već na jedan globalni objekt, taj vrhovni proizvod, taj zadnji predmet razmene: prostor“ (Lefevr 1974: 173).

Najtragičnije je to što radnička klasa kao da se miri sa postojećim stanjem i ne pruža otpor. Kada Lefevr govori da je ova klasa oslabljena, misli na to da je ona guranjem na prostornu marginu, u suburbana područja, izgubila borbeni potencijal i da prestaje da se bavi pitanjem urbanizma, ne shvatajući da je upravo urbano pitanje centralno pitanje klasne borbe, i ne samo klasne borbe već ostvarivanja čoveka kao građanina. Radnici su takođe u zabludi, kao i urbanisti. Oni veruju da su se približili prirodi, a zapravo su prostornim izmeštanjem prestali da budu građani. Umesto da aktivno učestvuju u urbanizmu, odnosno planiranju prostora, oni to prepuštaju stručnjacima, ne propitujući njihova rešenja. Da bi se to promenilo, potrebno je edukovati ih u cilju razvijanja urbane svesti koja je pretpostavka revolucije.⁵¹

⁵⁰ Lefevr razlikuje tri vrste urbanizma kojima daje različite kvalifikacije. Jedna vrsta je urbanizam humanista (arhitekata, književnika itd.) ili *urbanizam ljudi dobre volje* (Richter, 1975), drugi je urbanizam države kao administrativni urbanizam, a treća vrsta je urbanizam tehnokrata, odnosno preduzetnika (Lefevr 1974: 170).

⁵¹ Inače, kada piše o urbanizmu, Lefevr posebno kritikuje tzv. analitički urbanizam kao strategiju segregacije (Vujović 1982: 124). Odvajajući funkcije prostora zoniranjem, analitički urbanizam ubija živost prostora i svodi ga na produkt tehnokratske kalkulacije, a ljudi se getoiziraju.

Aktuelnost Lefevrove teorije

Stavom da prava čoveka treba da izvire najpre iz mesta njegovog stanovanja, pojam urbanog građanstva derivira se upravo iz Lefevrovog koncepta prava na grad. Odluke o gradu, gradskom prostoru i pravima ljudi na taj prostor ne bi se smele donositi izolovano i centralizovano iz državnih kabineta. Analizirajući odnos države i grada, Lefevr zaključuje da je na delu proces etatizacije, koji znači da država stoji iznad društva i da vlast na grad gleda sa visine i sa dozom nepoverenja, kao na društveni oblik koji generiše samostalnost i autonomiju i koji se odupire kontroli. Država teži da birokratski i administrativno dominira nad gradom, da ga prisvoji i „proguta“, da preuzme njegove funkcije i moć u donošenju samostalnih odluka (Vujović 1982: 107). Stoga etatizacija ubija pravo na grad.

Ova Lefevrova teza može se primeniti i na razumevanje sfere građanskih prava, koja je takođe pod uticajem etatizacije. Koncept državljanstva koji je kreiran da uređuje odnose građana i države nije dovoljan, jer uprkos postojanju prava koja on inkorporira, građani i dalje ostaju nejednaki u moći odlučivanja i mogućnosti da oblikuju prostor, ali i svoje živote. Stoga Lefevr državljanstvo vidi kao imanentno hijerarhijsku lestvicu koja ne samo da centralizuje odluke, već u sebi krije formulu klasne nejednakosti koju dalje reprodukuje. Pred zakonom su formalno sva prava izjednačena, ali svakodnevna (urbana) praksa krije mnogo gušću mrežu odnosa, hijerarhije i dominacije, gde pored radničke klase koja je na dnu, i druge kategorije stanovnika bivaju izopštene i nezadovoljne. Ovu nepravdu jedino može ispraviti zamena državljanstva pravom na grad, kojim će se, onda kada se ono i ostvari, urušiti i država, jer će biti suvišna. Sferu prava, dakle, treba *razdržaviti*, kao i mnoge druge stvari u društvu. Pravo na grad je, stoga, jedan od načina jačanja (urbanog) društva nad državom.

U vreme kada je Lefevr stvarao država je bila moćnija nego danas i zato je ona jedna od glavnih meta njegove kritike. Ono što se dešava u decenijama nakon Lefevrovog pisanja o pravu na grad jeste neoliberalizacija koja podrazumeva ujedno i proces deregulacije države i reskaliranje društvene moći na druge aktere, poput nadnacionalnih institucija i organizacija, multinacionalnih kompanija, a jedan od značajnih aktera postaju i sami gradovi. Moglo bi se pomisliti da je samim

tim zbog toga što se veća moć sa države sada prebacuje na gradove, ostvarivanje prava neposrednije i demokratizacija odnosa veća. Međutim, dešava se suprotno. Gradovi su postali mesta reprodukcije kapitalizma i klasnih odnosa koje on sa sobom nosi i time su samo jedan od aktera koji doprinosi nejednakostima. Iako imaju više ingerencija, oni rade u korist kapitalističkih interesa, dok interesi građana i upotrebna vrednost grada ostaju u pozadini. U tom smislu, odnosi se nisu suštinski izmenili. Kapitalizam se samo restrukturiše, dolazi do rasprskavanja moći u prostoru, ali odnosi dominacije i potčinjenosti ostaju isti. To nas vodi zaključku da je za ostvarivanje prava na grad i uspostavljanje jednakosti potrebno ne samo ojačati ulogu gradova u odnosu na ostale aktere i entitete (jer delociranje moći sa države na gradove ne znači i nužno rešavanje problema) već je potrebno u korenu izmeniti celokupni sistem, kao što uostalom i Lefevr tvrdi. Kako je grad mesto refleksije i reprodukcije klasnih i ostalih društvenih nejednakosti, on mora postati centar klasne borbe za transformaciju kapitalističkog sistema. U tom kontekstu Lefevr tvrdi, a Harvi aposterfira, da će se buduća revolucija desiti u gradovima ili je neće ni biti, jer se savremene kapitalističke krize manifestuju pre svega kao urbane krize. Bilo da se radi o uništavanju parkova prirode zarad izgradnje šoping molova ili zaposedanju bilo kakvog drugog gradskog prostora u ime profita a ne potreba stanovnika, getoizacijama manjina, imigranata ili siromašnih ili nekom drugom vidu zauzimanja prostora od strane moćnih aktera, nezadovoljstvo će se (premda za sada rasprskano i nepovezano) javiti najpre u gradu.

Lefevrova teza o tri vrste poretka (u pitanju je još jedna u nizu Lefevrovih trijada) takođe je aktuelna. Lefevr kaže:

“Otuda sledi da je grad posredovanje između bliskog i dalekog poretka. Bliski poredak je poredak okolnog sela kojim grad dominira, organizuje ga i eksploatiše otimajući mu višak rada. Daleki poredak je poredak društva u celini (robovlasničkog, feudalnog, kapitalističkog itd.) kao posredovanje, grad je i mesto gde se manifestuju protivrečnosti posmatranog društva, na primer one između političke vlasti i različitih grupa na kojima ta vlast počiva” (Lefevr 2005: 167).

Gradove današnjice možemo razumeti kao globalna društva u malom, ali globalna društva koja su duboko isprepletena privatnim i svakodnevnim životom građana. Grad je danas, više nego ikada pre, mesto ukrštanja bliskog i dalekog poretka. Konkretni zahtevi građana, njihovih organizacija i pokreta najbolje svedoče o tome koliko je privatni, svakodnevni život kolonizovan od strane globalnih interesa kapitala. Izučavanjem tih zahteva može se steći uvid o isprepletenosti globalnog i lokalnog, odnosno Lefevrovskim rečnikom kazano, bliskog i dalekog poretka. Na ovom mestu, kroz Lefevrovu teoriju, najjasnije se prepoznaje i zahtev ideje prava na grad da sjedini dva krucijalna aspekta građanstva: formalno-pravni i moralno-vrednosni. Svaki sam po sebi nije dovoljan, a to se pogotovu može videti na primeru nacionalnog koncepta građanstva koji zbog formalizacije principa nedovoljno uvažava sve identitete i njihove zahteve, pri čemu ih isključuje iz sfere prava. Sa druge strane, neoliberalna realnost pokazuje interesovanje da prepozna one (moralno-vrednosne) aspekte života na koje Lefevr uporno ukazuje: kreaciju, igru, kreativnost u prostoru. Paradoksalno, dešava se da onda kada se oni integrišu u javne politike prostora, postaju sredstvo neoliberalne logike za okretanjem profita i reprodukciju sistema koji ih eksploatiše i na tome opstaje, što posledično doprinosi većim fragmentacijama i segregacijama u društvu i prostoru.

Iako se Lefevr ne bavi eksplicitno ulogom specifičnih društvenih grupa koje bi mogle biti akteri klasne promene i urbane revolucije (premda pored radnika, na nekim mestima spominje žene i crnce iz getoa u gradovima Severne Amerike), njegov koncept prava na grad je elastičan i dozvoljava proširivanje i mogućnost primene na analizu savremenih gradova i njegovih stanovnika, što ga čini ne samo aktuelnim, već i nezaobilaznim misliocem. Posmatrano iz ugla savremenog društva kao i novih koncepata građanstva, a pritom se nastavljajući na Lefevra, buduće pobeđe u osvajanju prava ne mogu se svesti samo na klasu, iako ona ostaje neizostavno važna poluga promene. Kao obeležja aktera promena danas pored siromaštva moramo uzeti u obzir i rod, rasu, seksualno opredeljenje, ekološka pitanja, a možda najpre imigrante. Upravo sa ovog mesta kreću Lefevrovi savremenici, sledbenici i nastavljači. Na njihovim kritikama i dopunama Lefevrove

teorije (o čemu će dalje u tekstu biti reči) gradi se savremeni koncept urbanog građanstva.

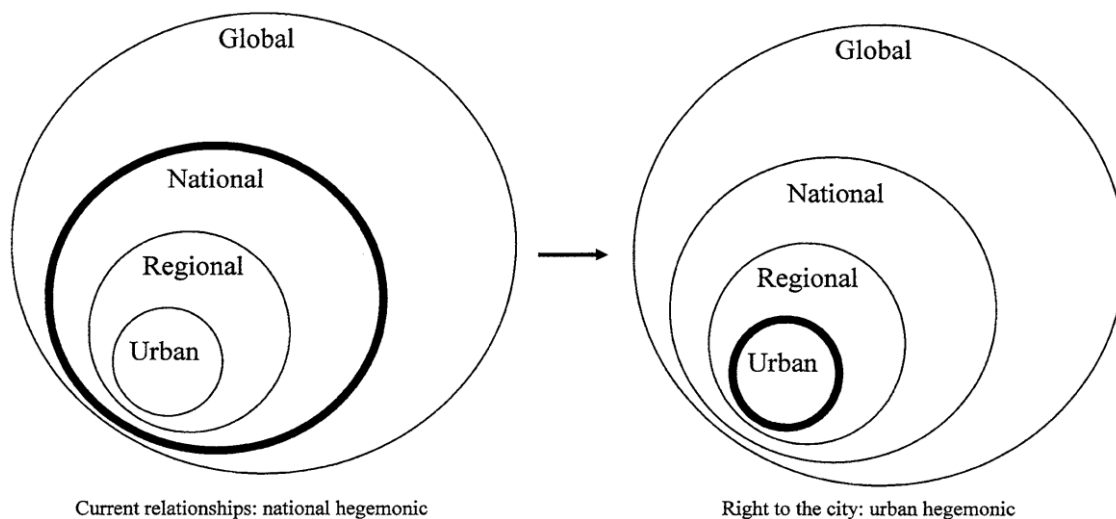
Savremene konceptualizacije: urbana hegemonija

Jedan od značajnijih autora za shvatanje urbanog građanstva jeste Mark Parsel (Purcell) koji, razmatrajući *pravo na globalni grad*, nadograđuje Lefevrov koncept stavljajući ga u savremeni društveni kontekst. Potencirajući značaj uloge urbanih aktera u vidu građana koji nastanjuju grad (kao nosilaca odlučivanja o lokalnim, nacionalnim i transnacionalnim pitanjima), Parsel govori o tri ključne društvene promene koje menjaju koncept građanstva. Radi se međusobno nerazdvojnim i isprepletanim procesima. Najpre, došlo je do *reskaliranja društvene moći*, koja se sa nacionalne države „seli“ na suprainstitucije (poput EU) i subnivoa (regione, gradove, susedstva). Druga promena je *reteritorijalizacija* koja slabi teritorijalnost i suverenitet nacionalne države i osvetljava postojanje mnogostrukih političkih lokusa i članstava. Kao treću promenu Parsel navodi *reorijentaciju*, gde slojevitost i multiplikovanost identiteta zamagljuje značaj nacionalnog identiteta kao najvažnijeg. Ove promene čine osnovni kontekst koji afirmiše ulogu gradova kao primarnih arena građanske participacije.

Parsel urbano građanstvo razmatra kao onaj koncept građanstva koji bi trebalo da zameni dominantni liberalno-demokratski oblik kroz koji se pravo na grad daje internacionalnim korporacijama, a kojom prilikom se isto to pravo stanovnika gradova osujećuje. Pravo na *upotrebu gradskog prostora*, kao i pravo na učestvovanje u donošenju odluka od uticaja na *produkciju prostora* (globalnog) grada kao življenog prostora, direktno su ugroženi onda kada se taj prostor namenjuje isključivo za konzumerizam, bez konsultacija građana (Purcell 2003: 565-579).⁵² Parsel smatra da je rešenje ove kolizije zapravo u transferu moći odlučivanja sa države na grad, odnosno da je neophodno hegemoniju nacionane

⁵² Parsel navodi primer po kome bi građani koji imaju pravo na Los Anđeles trebalo da imaju pravo da učestvuju u donošenju odluka u okviru transnacionalne korporacije koja se nalazi u Čikagu ili bilo kom drugom gradu ili državi, zato što delovanje te korporacije relokacijom kapaciteta utiče na prostor i način života građana Los Anđelesa (Purcell 2003: 578).

države zameniti *modelom urbane hegemonije*, čime se potvrđuje značaj teritorijalnog nivoa za građanstvo kao takvo:

Slika 3. Parselov shematski prikaz urbane hegemonije

(izvor: Purcell 2002: 106)

Lefevrovim i Parselovim idejama, za potrebe *definisanja* urbanog građanstva pridruzićemo i određenje Luisa Eduarda Gvarnica (Guarnizo), koji fenomen urbanog građanstva vidi kao onu vrstu građanstva koja se nalazi na donjoj teritorijalnoj skali, temelji se na ideji prava na grad, a nastaje kao odgovor na neoliberalizam i globalizaciju (Guarnizo 2012: 15). Uvažavajući Jopkeovu strukturnu formu građanstva (Jopke 2008: 37), uz dodatak teritorijalnog nivoa važenja, urbano građanstvo moglo bi se kroz osnovne dimenzije građanstva predstaviti na sledeći način:

Slika 4. Struktura pojma urbano građanstvo

2.3. Doprinis Harvijevog tumačenja prava na grad i Kastelsove analize umreženog društva razumevanju urbanog građanstva

Harvijeva shvatanje prava na grad

„Čitav kapitalistički sistem neprekidne akumulacije, zajedno sa njegovim pridruženim strukturama eksploatatorske klase i državne moći, mora biti zbačen i smenjen. Zahtevanje prava na grad je usputna stanica na putu ka tom cilju. To ne može nikada biti cilj sam za sebe, čak i ako sve više izgleda kao da je to jedan od najpodesnijih puteva kojim treba ići“ (Harvi 2013: 21).

Kao i Lefevr, i neomarksista Dejvid Harvi grad posmatra kao jednu od ključnih tačaka ne samo proizvodnje i reprodukcije kapitalističkog sistema, već i

mesto potencijalne revolucije smeštene u budućnost. Svaka revolucionarna teorija danas pruža otpor uvreženom shvatanju da kapitalizam nema alternativu, a tu svakako spada i Harvijevo delo, što se iz gornjeg citata može jasno videti. Neoliberalizam i urbanizacija su neodvojivi procesi, povezani na takav način da kapitalizam opstaje preko upravljanja pitanjima važnim za svakodnevni život urbane zajednice. Prostorni aspekt cirkulacije viška vrednosti koji se ogleda u fiksiranju kapitala u određenim prostornim/geografskim područjima upravo čini da se posledično stvara nejednak geografski razvoj i ukazuje na to da je kapital duboko lokalizovan (Mihoci 2015: 21).⁵³ Kao posledica takvih procesa neki prostori, odnosno gradovi bivaju mesta koja privlače i koncentrišu transnacionalnu kapitalističku klasu, ali i građane sa dna socijalne lestvice (upravo onako kako to opisuje i Sassenova). Harvi smatra da u takvom sistemu nijedna reforma ili redistributivna mera koja bi išla u korist potonjih i pravcu stvaranja pravednijeg društva ne bi mogla ostvariti svoje ciljeve. Socijalna pravda i kapitalizam, jednostavno rečeno, po Harviju ne idu zajedno, što ovog autora čini pripadnikom radikalnije struje savremenih mislilaca.

Ali, pre nego što dođemo do toga o kakvim promenama Harvi govori i ko su potencijalni akteri tih promena, osvrnućemo se na autorovo shvatanje odnosa čoveka i grada. Pozivajući se na Roberta Ezru Parka (Park), a zatim i Marksa, Harvi smatra da se čovek i grad nalaze u procesu međusobne proizvodnje, odnosno jedne vrste dijalektike, gde čovek stvarajući grad razvija sebe, odnosno da kreirajući svoje okruženje čovek iznova razvija svoje mogućnosti i proizvodi novog čoveka saobraznog datom okruženju (Harvey 2007: 2). U tom procesu međudelovanja, razvijaju se i na grad reflektuju specifični odnosi dominacije i potčinjenosti (odnosi moći), pa čitajući gradski prostor, mi zapravo dekodiramo jedno društvo. Međutim, kao što je i Lefevr smatrao da prostor nije neutralna i pasivna kategorija na koju se samo preslikavaju društveni odnosi, tako i Harvi smatra da je grad važna karika koja svojim relacijama povratno utiče na društvo.

⁵³ Harvi polazi od prostorne logike kapitalizma i smatra da iako je nekada kapitalu odgovarala nacionalna (socijalna) država, danas mu odgovara preduzetnička država, kao i preduzetnički gradovi. Upravo u tom sklopu on razmatra pitanja građanskih-ljudskih prava, za čije je ostvarenje temeljna prepreka sam kapitalistički sistem.

Ideja *pravde* jedna je od osnovnih niti Harvijske teorije. Pitanje da li je moguće izgraditi pravedno društvo, kao i pitanje šta je pravedni grad, jesu možda i krovna pitanja za kojima autor u svojim analizama traga.⁵⁴ Teško je dati jednostavan odgovor na pitanje šta predstavlja opšte dobro, jer njegov sadržaj (kao što se u istorijskom čitanju građanstva jasno vidi) može varirati u zavisnosti od vrednosti i interesa različitih društvenih grupa. Ipak, ono što se može zaključiti iz Harvijskih dela kada se radi o odnosu grada i opšteg dobra jeste da se ovi pojmovi ukrštaju u segmentu jačanja upotrebne vrednosti grada. Što je ona veća, to je grad pravednija zajednica, jer time više brine o dobru svojih građana nego o parcijalnim društvenim interesima. U realnosti je, međutim, sasvim drugačije, što Harvi naziva tragedijom urbanog opšteg dobra, i kaže:

„Oni koji stvaraju uzbudljiv i podsticajan svakodnevni život u gradskim naseljima gube ga pod naletima predatorskih postupaka agenata za trgovinu nekretninama, finansijera i potrošača iz više klase bez trunke urbane društvene imaginacije. Što bolje kvalitete zajedništva stvori neka društvena grupa, to je verovatnije da će biti poharana i nasilno prisvojena od strane privatnih interesa koji teže maksimiziranju profita“ (Harvi 2013: 117).

Privatizacija prostora, nadzor, ograđivanje, praćenje i drugi elementi bez kojih neoliberalizacija ne može da postoji neprijatelji su stvaranja društvenih odnosa među ljudima koji bi građanima omogućili kvalitetniji svakodnevni život u urbanoj sredini. Najočiglednije urušavanje ovih vrednosti dešava se smanjivanjem finansiranja javnih dobara i socijalnih servisa, gde se ono što bi moralo biti podržavano od strane države kao vrhovna vrednost (poput dostupnosti obrazovanja) čini nedostupnim za sve slojeve. Ali, Harvi navodi i primere gde neoliberalna politika nekada ume da podrži razvijanje nečega što bi se moglo podvesti pod opšte dobro, kao što je, na primer, izgradnja parkova u gradu. Međutim, i onda kada se to dogodi, ono ima svoju tamnu stranu. Harvi za to navodi

⁵⁴ U vezi sa tim treba napomenuti da prva autorova knjiga nosi naziv *Društvena pravda i grad* (1973).

primer Haj Lajn parka u Njujorku, čijom je izgradnjom automatski skočila i cena nekretnina u njegovoj okolini, što je ovu zelenu površinu učinilo nedostupnim resursom za brojne građane koji nisu dobre platežne moći, odnosno koji ne pripadaju višoj klasi. Tako ovo potencijalno opšte dobro na kraju nije resurs za sve, već samo za privilegovane (Harvi 2013: 113). Primer sa parkovima i prirodnim resursima, naravno, nije jedini koji pokazuje da se vrednosti koje predstavljaju opšte dobro komercijalizuju i iskorišćavaju za stvaranje profita. Ista situacija je i sa manjinskim kulturama, rodnim i LGBT identitetima, pa čak i sa siromaštvom i urbanim turizmom koji od njega pravi egzotiku i spektakl. Time se osnovne ljudske vrednosti degradiraju, iskorišćavaju i izvrće se njihov smisao, a interesantne su samo dotle dok se na njima može zaraditi.

A takav je slučaj i sa ulicama. Dok su nekada služile za opšte dobro ljudi, za njihova okupljanja, susrete i igru, danas sa ekspanzijom automobila njihov prostor je potpuno kolonizovan, pa čak ni mere naplate taksi za prolaz određenom trasom ne mogu u potpunosti rešiti ovaj problem. Pešačke zone poput trotoara takođe su predmet zakrčenja jer se na njima, i onda kada za to nema dovoljno prostora, otvaraju kafići, takođe zarad profita. Sasvim je drugačije onda kada ulice i parkovi dobijaju političku funkciju i kada se zakrče zbog protesta građana. Svaki bunt nastoji se ugušiti od strane vlasti pod izgovorom da se na taj način ometa svakodnevni život građana. Zato Harvi zaključuje da „kapitalistička urbanizacija neprekidno teži da uništi grad kao društveno i političko opšte dobro, kao i opšte dobro koje stvara uslove za život“ (Harvi 2013: 119). Uništenje gradova autor zapaža i u njihovoj fragmentaciji i stvaranju *mikrodržava* unutar njih. Sa jedne strane tu su privatizovani prostori bogatih, koji su obezbeđeni i pod nadzorom. Opremljeni su svim servisima vrhunskog kvaliteta, kulturnim institucijama, skupim sportskim sadržajima, luksuznim mestima za uživanje i opuštanje, a takođe i privatnom policijom koja treba sve to da zaštiti. Pored njih nalaze se mikrodržave nižih socijalnih slojeva koji neretko žive u prenatrpanim kućama, u blatu, i nemaju mokri čvor. Ova fragmentacija razara grad kao kolektivno političko telo, jer svaki deo živi izolovano i autonomno, što urušava ideale građanstva i solidarnosti i potkopava temelje grada kao *zajednice*.

Kako segment ljudskih i građanskih prava uvek izvire iz nekog poimanja pravde, na osnovu toga moguće je bliže odrediti i pojam prava na grad. Harvi smatra da u neoliberalnom društvu privatno vlasništvo i pravo na profit nadjačavaju sva druga ljudska prava, a posebno se u zapećak guraju prava kolektivnih idetiteta, iako oni povremeno svojim borbama daju znake života. Pravo na grad Harvi određuje kao jednu vrstu *kolektivnog prava*, iz antropološkog ugla, kao što to čini i Lefevr:

„Pravo na grad stoga je mnogo više nego pravo na pojedinačan pristup resursima koje grad utelovljuje: pravo na grad je pravo da se mijenjamo mijenjajući grad prema svojim željama. Što više, ono je više kolektivno nego pojedinačno pravo, jer promijena grada nužno ovisi o ostvarivanju kolektivne moći u procesu urbanizacije. Tvrđim da je sloboda da stvaramo i preinačujemo sebe i svoje gradove jedno od najdragocenijih ljudskih prava, ali i ono koje je najviše zanemareno“
(Harvey 2008: 41-42).

Međutim, da bi se pravo na grad kakvim ga Harvi vidi ostvarilo, potrebna je radikalna promena sistema. Pravo na grad odnosi se na postojeće gradove, ali u budućnosti, onih koje tek treba stvoriti. U ovoj tački, Harvi je takođe u potpunosti saglasan sa Lefevrom, koji kada određuje pravo na grad govori o mogućem gradu projektovanom u budućnost. Pravo na grad tiče se, po Harviju, grada kao socijalističkog političkog entiteta (Harvi 2013: 191), gde svi građani učestvuju u urbanističkim odlukama o proizvodnji prostora. Građevinski radnici, socijalni radnici, nastavnici, električari, majstori, taksisti, umetnici i sve druge struke čine kolektiv urbane zajednice koja poseduje kolektivno pravo, pravo na grad. Da bi se ono realizovalo potrebno je kreirati nove demokratske instrumente, a pre svega ojačati narodne skupštine kao osnovnu jedinicu direktnog odlučivanja (Harvi 2013: 190).

Demokratski potencijal gradova

Kada razmatra mogućnosti za transformaciju kapitalističkog sistema u neko pravednije društvo, Harvi zapravo otvara temu političke geografije budućeg društva i ulogu gradova i države u takvom sistemu. Kao i drugi autori koji se bave proučavanjem odnosa gradova i demokratije, i on smatra da puka decentralizacija gradova i njihova autonomija u odnosu na državu ne moraju da znače i veći stepen demokratizacije društva. Situacija je daleko složenija od toga, a savremeni odnosi teritorije i moći pokazuju da gradovi danas, iako imaju više ingerencija, rade na štetu demokratije. Iako se Harvi ne bavi eksplicitno temom koncepta urbanog građanstva, iz njegovih razmatranja o društvu budućnosti kakvo priželjkuje i ulogi gradova u njemu, mogu se izvući neka gledišta autora na ovu temu.

Reskaliranje društvene moći i jačanje gradova u globalnom sistemu moći drugo su lice neoliberalnog poretka. Gradovi danas imaju više ingerencija nego pre osamedesetih godina prošlog veka, ali su te ingerencije dobili upravo zato da bi učvrstili neoliberalnu ekonomiju. Oni rade u interesu korporacija, a demokratizacija se decentralizacijom u gradovima nikako nije povećala, jer to nije ni bio cilj projekta: „Decentralizacija i autonomija su primarna sredstva za proizvođenje još veće nejednakosti kroz neoliberalizaciju“ (Harvi 2013: 121). Međutim, postavlja se pitanje da li je moguća neka druga forma decentralizacije, ona koja bi radila u korist interesa građana. Na tom tragu Harvi analizira mogućnost izgradnje nezavisnih opština koje bi bile iskopčane iz umreženog sistema kapitalizma i koje bi funkcionisale na principima solidarne ekonomije. On smatra da je u tom pogledu najuspešniji bio pokušaj *zapatista*⁵⁵ da stvore zajednicu koja funkcioniše kao moralna ekonomija, ali da ovakvi poduhvati na globalnom nivou ne mogu dati rezultate jer ne predstavljaju dovoljno čvrst i organizovan otpor kapitalizmu. Oni mogu postojati samo sporadično. Iako Harvi ne beži nužno

⁵⁵ Radi se o levičarskom seljačkom pokretu Maja Indijanaca na jugu Meksika, koji su se devedestih kada su oformljeni, suprotstavili meksičkim vlastima i stvorili nezavisnu zajednicu Indijanaca. Pokret nastaje kao odgovor na nebrigu državnih vlasti za narod, njihove egzistencijalne potrebe i kulturu. Nakon revolucije, zapatisti funkcionišu kroz više nezavisnih opština koje se ne oporezuju i funkcionišu nezavisno od države, a imaju svoje sisteme poljoprivrede, obrazovanja i zdravstva.

od utopijskog mišljenja, ipak je od njega daleko. On smatra da je pogrešno voditi se za idejama koje propagiraju beg od postojeće civilizacije i osnivanje sasvim novih zajednica kao da pre toga u kulturi čoveka ničega nije bilo. Rešenje nije u kreiranju sasvim novih prostora izvan postojeće civilizacije, već ove postojeće treba iskoristiti i organizovati tako da budu saobrazni čovekovim potrebama, uspostavljanjem mehanizama za egalitarniju upotrebu grada.

Harvi razmatra i neke ideje koje se zasnivaju na totalnoj decentralizaciji društva u vidu samostalnih gradskih opština, kojima ne bi bila potrebna država i koje bi direktnom demokratijom donosile odluke o svojoj budućnosti. Takve vizije autor takođe vidi kao dosta upitne i manjkave, i kaže da ni u tom slučaju ništa ne bi bila garancija da među opštinama nejednakog razvoja ne bi došlo do razdora ili, pak, da ljudi koji žive u siromašnijim opštinama ne bi pružali otpor bogatijim. Kao socijalni teoretičar on smatra da socijalna pravda i jednakost nisu mogući bez postojanja neke vrste *državne prinude* i *zakonskog sistema odozgo*. Anarhističke ideje ne nude odgovore na ovakva pitanja i zato ih treba odbaciti, jer je naivno verovati da zajednica može funkcionisati bez prinude. Država je tu da obezbedi kako jednakost šansi, tako i jednakost ishoda. Ideja Mareja Bukčina (Bookchin) donekle je realna i emancipuje se od radikalno anarhističkog mišljenja. Njegova vizija *libertarijanskog municiplaizma*,⁵⁶ zamišljenog kroz sistem konfederacije nezavisnih gradova ima osnova, ali je i njen nedostatak u tome što je konfederacija počiva na labavim vezama koje ne bi mogli obezbediti čvrste mehanizme za distribuciju pravde i nametanje zakonske prinude (Harvi 2013: 208). Zato se može zaključiti da Harvi ostaje *državista*, u smislu da ne veruje u mogućnost uspostavljanja pravde na bazi spontanijih ljudskih odnosa, ali ni na nivou manjih opština koje ne bi bile povezane u nešto širi sistem državne organizacije.

Ako sada ovo Harviјеvo razmatranje primenimo na koncept urbanog građanstva, moglo bi se zaključiti da ga Harvi vidi pre svega kao mehanizam distribucije pravde u interesu građana, a ne firmi i korporacija kako sada stoje stvari. U tome je saglasan sa Sassenovom, Parselom i drugim autorima koji kritikuju prava ekonomskog, odnosno liberalno-demokratskog koncepta građanstva i

⁵⁶ Ova ideja biće kraće predstavljena u segmentu rada koji se tiče ekološke perspektive prava na grad.

smatra da ovaj korpus prava koji se sažima u pravu na privatnu svojinu daleko nadvladava sva ljudska prava koja su i dalje samo mrtvo slovo na papiru (Mihoci 2015: 18). Prava se svakako moraju organizovati neposrednom demokratijom, počev od socijalnih, političkih i drugih *prava na grad*, a odatle se treba kretati ka višem nivou. Ipak, uređenje društva po principu malih nezavisnih gradova nije održiva, pa bi iznad njih, po Harvijiu, morao postojati jači, državni mehanizam koji ih povezuje u celinu, kao krovna instanca za regulaciju društvenih odnosa.

Što se pak načina ili metoda društvene promene tiče, može se reći da je Harvi na klackalici između reforme i revolucije, ali da je ipak naklonjeniji revolucionarnoj promeni kao krajnjem ishodu.⁵⁷ Ali, kakva je uloga gradova u tom procesu koji Harvi priželjkuje? Istorija (pre svega dešavanja iz XIX i XX veka) svedoči o tome da su gradovi uvek bili ključne tačke revolucionarnih naleta. Pored Pariske komune, postoji niz događaja koji potkrepljuju tu tezu, pogotovu burni događaji iz šezdesetih. Vreme u kome živimo takođe obiluje protestima urbanih pokreta koji su alterglobalizacijski nastrojani, a jedan od najznačajnijih je Okupiraj Vol Strit (*Occupy Wall Street*). Ono što odlikuje ovaj pokret, kao i skoro sve ostale koje Harvi navodi, jeste da su oni začeti u jednom gradu, ali su se proširili na brojne druge urbane centre širom sveta, što „nagoveštava da ima nečeg političkog u gradskom vazduhu što se bori da se ispolji“ (Harvi 2013: 165).

Fabrika je možda nekada mogla biti mesto za generisanje klasne borbe, ali i Harvi, kao i Lefevr smatra da danas to nije opravdano očekivati, pre svega jer su industrije u svetu opale, a sa njima i tradicionalna radnička klasa. Umesto nje,

⁵⁷ Na relaciji reforma-revolucija, Harvi se na neki način opredeljuje za obe. On smatra da je revolucionarna promena sistema neophodna, ali da ne treba odbacivati socijaldemokratske reforme koje se s vremena na vreme sprovode u društvima Zapada. Njih Harvi vidi kao korak ka većoj i značajnijoj promeni u budućnosti koja otvara vrata revoluciji: „Ako izgubite iz vida revolucionarni projekat, tada ste, zapravo, izgubili svaku politiku“ (Harvey 2007: 19). A što se tiče načina pokretanja revolucije, Harvi smatra da odgovor leži u jedinstvenom delovanju različitih aktera. Na primer, radnici bi mogli organizovano i solidarno pokrenuti štrajkove u istom trenutku i time obustaviti proces proizvodnje unutar sistema, dok bi taksisti mogli blokirati ulice velikih gradova, a aktivisti društvenih pokreta blokirati ključne tačke koje su žile kucavice kapitalističkog sistema, kao na primer velike luke (Više o tome na linku: <https://canadiandimension.com/articles/view/ideas-to-work-with>).

danas imamo prekarijat, kao nisko plaćenu, povremenu i neorganizovanu urbanu radnu snagu, zbog čega značaj gradova kao mesta potencijalne krupne društvene promene raste. Osim toga, akteri klasne promene nisu samo radnici (bilo koje vrste) već i svi građani pogođeni kapitalističkim predatorskim praksama, čiji se efekti primarno osećaju u gradskom prostoru, a ne u fabrikama (Harvi 2013: 179). Tu spadaju svakako i pitanja ženskih prava, ekološki rizici, rasa i sve vrste siromaštva koje pogađaju metropole. Sve te kategorije građana treba istražiti u smislu njihovih revolucionarnih kapaciteta, umesto žaljenja za neuspesima proletarijata. Dakle, kako se posledice nejednakosti koje izaziva kapitalizam primarno osećaju u mestu stanovanja, pravo na grad bi moglo da postane antikapitalistički slogan, a koncept klase bi se morao proširiti i na druge potčinjene kategorije stanovnika:

„Svet građanstva i prava, unutar nekog političkog entiteta višeg reda, nije nužno u suprotnosti sa onim koji se odnosi na klasu i klasnu borbu. Građanin i drug moraju zajedno marširati u antikapitalističkoj borbi, premda često rade na različitim nivoima. Ali do toga može doći samo ako postanemo, kao što je davno zahtevao Park 'svesni prirode svog zadatka', kako bismo kolektivno izgradili socijalistički grad na ruševinama destruktivne kapitalističke urbanizacije“ (Harvi 2013: 209).

Baveći se analizom pokreta, Harvi kaže da postoje dva tipa: prvi je pokret oko *proširene reprodukcije*, kao onaj pokret koji se bavi tradicionalnim radničkim pitanjima, poput visine plate ili uslovima na radu. Drugi tip su oni koji se bore protiv *akumulacije kapitala oduzimanjem*, što podrazumeva smanjenje uloge socijalne države u društvu, ali takođe i pitanjima kulturnih i drugih vrsta identiteta i njihovih položaja i ekološkim problemima. Iznad svega, potrebno je pronaći ono što ove pokrete spaja i što bi im moglo ukazati na zajednički cilj i zajedničkog protivnika, kako bi organizovano mogli delovati (Mihoci 2015: 38). Grad je lokus njihovog susretanja i mesto mogućeg jedinstvenog delovanja. Zbog toga urbana pobuna u svojoj suštini po Harviju nije drugačija od klasne pobune, ali uprkos tome

urbani pokreti su rascepkani, nepovezani, čak nekada i ideološki na sasvim suprotnim stranama. Oni nemaju revolucionarni potencijal i nedostaje im politička koherentnost. Ono što je takođe važno, a nedovoljno razvijeno, jeste umrežavanje urbanih pokreta sa drugim gradovima i pokretima van granica jedne države. Ukoliko do toga ne dodje, najviše što se može postići jesu određeni ustupci vlasti u smislu reformi, ali ne i suštinskih promena. Borba, dakle, mora biti uporna, umrežena, geografski rasprostranjena i raširena na više teritorijalnih nivoa, pri čemu gradovi igraju ključnu ulogu.

Na kraju treba reći i kako Harvi sagledava ulogu teorije u procesima društvenih promena. On kaže da je funkcija društvene teorije važna karika u lancu promena, što kao teoretičar i potvrđuje svojim angažovanjem u protestima i akcijama društvenih pokreta. Ipak, iako mogu biti podsticajni za mobilizaciju građana na akciju, građanski buntovi za pravo na grad uvek izrastaju iz prakse, iz nezadovoljstva svakodnevnim uslovima života i protivrečnostima koje ih okružuju u urbanoj sredini. Dakle, teorija može imati prosvetiteljsku i emancipatorsku ulogu, ali promene uvek dolaze iz suočavanja sa svakodnevicom. Urbani pokreti, kao i alijanse za pravo na grad koje su se počele formirati pretežno dvehiljaditih, oformile su se ne znajući za Lefevra. Beda života u gradovima, socijalne nejednakosti i zloupotreba moći jesu razlozi za udruživanje ljudi, a ista situacija bila je i Lefevrov podsticaj da izgradi svoju teoriju. Shodno tome ovaj segment završićemo Harvijevim citatom:

„Složimo se onda: ideja o pravu na grad ne proizlazi prvenstveno iz različitih intelektualnih opsena i ludorija (...) Ona prvenstveno potiče sa ulica, iz gradskih naselja, kao krik za pomoć i izdržavanje, krik potlačenih ljudi u vreme beznađa“ (Harvi 2013: 15-16).

Kastelsovo umreženo društvo

“Upravo zato što je tradicija evropskih gradova – kao gradova-država koji su postavljali temelj puta k modernom dobu – u većem delu Evrope urezana u kolektivno pamćenje stanovnika, oživljavanje grada-države moglo bi biti neophodna ravnoteža ekspanziji globalne ekonomije i stvaranju evropske države” (Kastels 2005: 195).

Za razliku od Lefevra, ali i drugih marksistički orijentisanih autora, Katsels (pogotovu u drugoj, savremenoj fazi svog stvaralačkog rada) u razmatranje uzima društvene pojave poput krize patrijarhata, multikulturalizma, ekoloških problema, a zatim razmatra na koji način urbano planiranje i urbani dizajn mogu odgovoriti na ovakve izazove. Svojim specifičnim pristupom, on dovodi u vezu različite identitete sa gradom, ukrštajući time specifična (posebna) građanska prava sa pravom na grad, što ga čini zanimljivim sa stanovišta razmatranja urbanog građanstva.

Kastelsova perspektiva posmatranja procesa u savremenom drušvu i gradovima zasniva se na pridavanju ključnog značaja informacionim tehnologijama, koje iz temelja restrukturišu društvene odnose. Preciznije rečeno, tehnološka revolucija, globalna ekonomija i informaciono društvo predstavljaju tri povezana procesa koja odlučujuće oblikuju gradove Zapada. Ne samo proizvodnja i potrošnja, već celokupni društveni život od sedamdesetih godina prošlog veka naovamo, bivaju transformisani i determinisani uplivom novih tehnologija, koje na globalnom nivou kreiraju svetski komunikacioni sistem kao hijerarhijsku strukturu (Castells, 1989). Sa tim je povezan i Kastelsov koncept informacionog društva:

“Pod tim konceptom podrazumevam socijalnu strukturu u kojoj izvori ekonomske produktivnosti, kulturne hegemonije i političko-vojne moći zavise suštinski, od njihove sposobnosti da zadobiju, skladište,

procesuiraju te generišu informacije i znanje. Iako su znanje i informacije bili od izuzetnog značaja za ekonomsku akumulaciju i političku moć i ranije tokom istorije, tek pod sadašnjim tehnološkim, socijalnim i kulturnim parametrima oni postaju direktna proizvodna snaga” (Kastels 2005: 183).

Dok se industrijsko društvo baziralo na energiji, informatičko počiva na temelju posedovanja informacija. Globalna ekonomija deo je informacionog društva i odlikuje se internacionalizovanim ekonomskim sistemom, tržištima rada, robe, informacija i proizvodnje, koji su međusobno povezani i zavisni. Gradovi su u takvom sistemu važni jer predstavljaju tačke u kojima pulsira informaciono društvo, a osim toga sve veći broj ljudi koji žive u gradovima zaposlen je upravo na poslovima koji imaju veze sa procesuiranjem informacija. Napredak u komunikacionim tokovima odražava se i na prostorne forme, pa Kastels konstatuje da društvo sve više postaje urbano. Ne radi se samo o tome da sve veći broj ljudi živi u gradovima, već i da se urbane forme multiplikuju, te ne postoji jedna dominantna forma grada koja bi karakterisala urbano društvo. Postoji više takvih oblika od kojih autor posebnu pažnju posvećuje *metropolitenskim regionima*, koji čine prostor od dva ili više spojenih gradova i njihove okoline, dok zajedno čine celinu. Jedan od primera metropolitenskog regiona je Ramštad u Holandiji, region koji spaja Amsterdam, Roterdam, Utreht i Hag. Generalno gledano, Kastels je kritičan prema ovim pojavama i kaže da se radi se o prostornim tvorevinama koje često nemaju ni ime, ali ni jasan identitet, kulturu, ni institucije koje ih vežu u organozovanu celinu. To otežava funkcionisanje građana u njima, pa se ispostavlja da pojedinac koji živi u ovako neodređenoj celini teško može da se ispoljava kao građanin i građanski participira (Castells 2001: 552).

Kako je termin “informaciono društvo” trpeo kritike zbog toga što, navodno, upućuje na kruti tehnološki determinizam, Kastels se opredeljuje za izraz *umreženo društvo* (iako se ne odriče ni prvog), smatrajući ovaj drugi podesnijim za označavanje društva koje na tokovima formira mrežu kao osnovnu prostornu matricu (Više o tome u Stojić, 2011). Umreženo društvo je hijerarhijska struktura koja podrazumeva odnose moći i dominacije, povezujući, uključujući, ali i

iskopčavajući čvorišta iz mreže. Jedna od glavnih osobina umreženog društva je protivrečnost lokalnog i globalnog nivoa, koja se najviše manifestuje u gradovima, budući da su oni mesta interakcije i preplitanja globalnog i lokalnog. Sa jedne strane, kao važne poluge globalne ekonomije, logika gradova je da budu takmičarski nastrojani i orijentisani ka profitu, reprodukujući na taj način kapitalistički sistem. Sa druge strane, gradovi su takođe i mesta svakodnevnog, privatnog života građana, mesta zadovoljenja egzistencijalnih i kulturnih potreba, koje takođe treba sagledati i uvažiti. Nažalost, ove dve logike najčešće su suprotstavljene, pa su gradovi rastrzani između toga čije interese treba zadovoljiti. Ako interese tržišta i kapitala stavite ispred interesa građana, stvarate zajednicu nezadovoljnih građana, a ukoliko su vam lokalni ciljevi na prvom mestu, možete doći u situaciju da se upitate zašto u gradskom budžetu nema dovoljno novca (Castells 2001: 553). Ipak, u praksi nema mnogo kolebanja, jer je logika kapitala ta koja skoro uvek pobeđuje logiku koja sledi interese građana.

Još jedna bipolarizacija koju Kastels uvodi kao shemu za analitičko razmatranje odnosa umreženog društva i prostora, jesu prostori tokova i prostori mesta. Tokovi (informacija, kapitala itd.) odvijaju se između fizički razvojenih mesta, ali kroz svoje kretanje formiraju prostor, koji Kastels određuje kao materijalni proizvod koji nastaje u sadejstvu sa različitim akterima koji mu daju značenje. Dok se život kosmopolitske elite (političke i ekonomske) koja čini manjinu stanovništva odvija u prostoru tokova (čiji su isti ljudi i kreatori), dotle se život većine građana još uvek vezuje za mesto. U prostoru tokova dominiraju želje pojedinačnih interesa, dok su kolektivni interesi građana locirani u prostore mesta (pri čemu se prostor mesta može posmatrati analogno Lefevrovom nivou privatnog prostora, odnosno svakodnevnog života). Mesto je ona vrsta fizički ograničenog prostora unutar koga su sadržani njegove funkcije i značenje. Dihotomija prostora tokova i prostora mesta može se povezati sa dihotomijom o suprotstavljenim logikama lokalnog i globalnog (takođe Kastelsovom). Grubo rečeno, interesi građana su vezani za mesto u kome žive, jer se svakodnevni život (privatni život, politička participacija i drugo) uvek odvija unutar prostora mesta i lokalne zajednice, dok su interesi ekonomskog građanstva vezani za prostore tokova, pa se glavni sukobi u neoliberalnom društvu mogu posmatrati upravo na

ovoj ravni (Castells 2003: 85). U tom pogledu, Kastelsova teorija bliska je shvatanju Sassenove, koja glavne konflikte u savremenom društvu posmatra na polarizaciji interesa ekonomsko-političke elite sa jedne strane, i građana sa druge, a može se povući paralela i sa Baumanovom (*Bauman*) podelom građana na globalizovane i lokalizovane.⁵⁸

Novi društveni pokreti između prostora tokova i prostora mesta

Kao i druge društvene pojave, i društvene pokrete Kastels posmatra iz prizme informacionog društva, posebno sagledavajući značaj njihovog informacionog umrežavanja za delovanje. Društveni pokreti mobilišu se emocijama građana koji im se pridružuju. Ono što podstiče emocije u XXI veku nisu samo siromaštvo i beda, već i nepravda koja se u globalnoj politici zbiva na svakodnevnom nivou, a koju zahvaljujući Internetu možemo da saznajemo.⁵⁹ Savremeni društveni pokreti su oni koji postavljaju konkretne zahteve danas, zbog boljeg sutra. Njih pokreće gnev, ali ih održava nada da će budućnost biti drugačija (Castells, 2013).

Za razliku od industrijskog društva, informaciono je strukturisano oko svetskih tokova, dok je radna snaga vezana za mesto i teritorijalno je usidrena. Drugim rečima, logika moći je u prostoru tokova, dok su konkretna iskustva vezana za prostore mesta. Ova razlika u prostornosti jedan je od razloga zašto je delovanje radničkog pokreta danas otežano ili, fromovskim jezikom rečeno, teško je boriti se protiv anonimnog, raspršenog autoriteta, u ovom slučaju lociranog u prostorima tokova. Kao odgovor na takvo stanje, namesto radničkog, od šezdesetih godina jačaju pokreti koji svojim temama više "gađaju u centar" no što to čini radnički

⁵⁸ Mina Petrović tu razliku sumira ovako : "Globalizovani žive u vremenu, za njih prostor nema značaja jer se svaka razdaljina može istog trenutka savladati, oni glasaju svojim "stopalima" odnosno svoje političko nezadovoljstvo iskazuju promenom lokacije rada i stanovanja. Lokalizovani žive u prostoru koji za sebe vezuje vreme i drži ga van kontrole stanovnika, njihovo vreme je prazno, ništa se ne događa, za njih samo virtualno televizijsko vreme ima strukturu. Iako ove grupe žive u istom svetu one žive u različitim prostorima" (Petrović 2009: 178).

⁵⁹ Ono što po Kastelsu naročito uspeva da pokrene ljude na protest jesu slike premlaćivanja protestanata od strane policije, a Ju Tjub (You Tube) je kanal koji najviše doprinosi širenju takvih informacija (Castells 2013 :224).

pokret, okupljajući se oko kulturnih identiteta. Njihova prednost je u tome što su im zahtevi širi, takvi da mogu da se prilagode različitim društvenim kontekstima. Oni zahtevaju ravnopravnost i pravdu bez obzira na konkretne institucionalne aranžmane moći. Kao posebno značajne među društvenim pokretima Kastels vidi ekološki i ženski pokret. Prvi se direktno suprotstavlja dominantnom ekonomskom (kapitalističkom) sistemu koji zbog rasta i profita zanemaruje pitanja od planetarnog značaja, a koja iz godine u godinu postaju sve veći problem globalnog društva. Drugi se tiče transformacije uloge žene koja je sve više prisutna u javnom životu i na tržištu rada, što zahteva i značajne modifikacije u organizaciji urbanog prostora. U postpatrijarhalnom svetu, jedna od bitnijih tački urbanog planiranja po autoru treba da bude obezbeđivanje dečijih vrtića, kao i adekvatan transport koji bi ih povezivao sa mestom rada i mestom stanovanja.

Prednost pokreta zasnovanih na kulturnim identitetima leži u univerzalnosti moralnih zahteva koje postavljaju, ali, sa druge strane, upravo ta opštost i fundamentalizam na kojima počivaju jesu i njihova prepreka za postizanje većih rezultata u promenama načina produkcije, što čini da delimično ostaju na nivou utopijskog (Catells 1989: 203).⁶⁰

Novi urbani pokreti su neka vrsta sinteze prethodna dva. Za razliku od radničkog, koji nema moć da se izbori sa autoritetom kapitala lociranom u prostoru tokova, kao i kulturnih pokreta koji su suviše opštih zahteva, novi urbani pokreti mogu biti važna poluga otpora u budućnosti. Kastels lokalne pokrete vidi pre svega kao most između klase i kulture, koji bi mogao da donese određene promene u sistemu, počev od lokalnog nivoa. Oni ostaju vezani za prostore mesta, jer se njihov život, a shodno tome i njihovi zahtevi, tiču takvog prostora. Vezani su za lokalni identitet i njihove borbe usmerene su ka jačanju upotrebne vrednosti grada, nasuprot politici korporacija koje u centralne delove grada sa istorijskom

⁶⁰ Isticanjem značaja kulturnih identiteta i na njima zasnovanih pokreta, Kastels pravi odmak od tradicionalne marksističke misli, a takođe i Lefevra i Harvija. Realnost govori da sukobi u društvu nisu samo klasni, niti se svi društveni antagonizmi u svojoj krajnjoj instanci mogu podvesti pod klasu. Kastels u tom smislu upozorava da ne treba praksu podređivati teoriji i ideologiji (Mihoci 2015: 17), već treba dati nova tumačenja koja odgovaraju šarolikoj društvenoj stvarnosti kraja XX i početka XXI veka.

vrednošću useljavaju svoja predstavništva dajući gradu isključivo komercijalnu namenu.

To, međutim, ne znači da Kastels odbacuje mogućnost preplitanja i povezivanja ekološkog i ženskog pokreta sa urbanim pokretima, a još manje otpisuje značaj radničke klase kao aktera društvene promene. On samo želi da kaže da radnička klasa ne može sama proizvesti revolucionarnu promenu sistema, i smatra da se umesto štrajka treba okrenuti proučavanju urbanih socijalnih pokreta, koji nisu klasno monolitni. Urbana politika oličena u dominaciji kapitala nad potrebama i interesima „običnih“ građana glavni su podstrek za ujedinjenje više klasa u borbi protiv sistema. Lumpenproletarijat, radnici, sitna buržoazija, ali i srednji slojevi svoj zajednički interes mogu naći u odbrani lokalnih vrednosti koje su im zajednički ugrožene i koje ih stoga mogu ujediniti u klasni savez. Umesto fabrike i štrajkova, budućnost promena leži u gradu i urbanim pokretima. Teme koje se provlače kao razlozi urbanih pobuna sve češće su stambena beda, nepostojanje osnovnih infrastrukturnih elemenata za pristojan život, visoke rente, raseljavanje obespravljenih slojeva i džentrifikacija centralnih delova grada, neadekvatna povezanost delova grada, nedovoljno dostupan transport, ugroženost prirodne sredine, itd. (Vujović 1982: 153). Sve teme koje Kastels nabroja još u svojim delima iz sedamdesetih, i danas su relevantni razlozi pobuna. Osim toga, Kastels smatra da je u budućnosti moguć savez, pre svega, između ženskog i radničkog pokreta, i kaže:

„Tržište rada u velikoj je meri feminizovano, što je dovelo do promene uslova rada i upravljanja, borbe i pregovora i, na kraju, slabljenja radničkog pokreta, koji nije mogao prevazići svoju seksističku tradiciju. Te činjenice takođe ukazuju na mogućnost novog informacionog radničkog pokreta, koji bi mogao da se zasniva i na pitanjima ženskih prava i interesa, što bi ga činilo istorijski drugačijim od prethodnog“ (Kastels 2005: 187).

Analizirajući strukturu stanovništva gradova Zapadne Evrope, Kastels uvodi koncept *dualnog grada*, na osnovu koga predviđa i buduće sukobe. Dualni grad je prostorna refleksija ili objekt prava na grad umreženog društva, koji egzistira kao konfliktni entitet društvenih grupa iz različitih društvenih svetova (Mihoci 2015: 23). Jedna od linija razdeobe je starosna diferencijacija na sve strarije domaće stanovništvo, sa jedne strane, i mlađu populaciju imigranata, sa druge, koji su istovremeno i različitog etniciteta i obrazovanja, što sve skupa može biti izvor tenzija. Ipak, to neće biti glavna linija konflikta, jer je sukob kosmopolitske elite i tribalizovanih lokalnih zajednica značajnija linija fronta, upravo onako kako to smatra i Sassenova. Kosmopolitska elita ima moć da kreira novu istoriju, dok je lokalno stanovništvo isključeno iz takvog procesa, pa autor smatra da će ova borba za moć biti glavni uzrok budućih kriza, koje će svoje uporište imati u gradovima i koje će stoga započinjati kao urbane krize (Kastels 2005: 193). Takođe, on ovaj sukob identifikuje i kao sukob pojedinaca bez identiteta (gde spadaju tzv. *građani sveta*) i komunalnog identiteta (čiji su nosioci ekonomski, kulturno i politički obespravljeni građani) (Castells 2002: 362). U tom smislu, autor piše:

“Zajednice otpora brane svoj prostor i svoje mesto od logike koja nema svoje uporište, logike prostora tokova koja obelježava društvenu dominaciju informacijskog doba. One polažu pravo na povijesno sjećanje i/ili potvrđuju postojanost svojih vrijednosti suprotstavljajući se raspadu povijesti u bezvremenskom vremenu i slavljenju prolaznog u kulturi stvarne virtualnosti. Zajednice otpora koriste se informacijskom tehnologijom kako bi ljudi međusobno horizontalno saobraćali, ali pritom odbacuju novu idolatriju prema tehnologiji i čuvaju transcendentne vrijednosti, pokušavajući se suprotstaviti dekonstrukcijskoj logici računalnih mreža koje upravljaju same sobom” (Castells 2002: 364).

Svi značajniji društveni pokreti iz XXI veka (poput Okupiraj Vol Strit, Indignadosa i drugih) imaju neke zajedničke karakteristike. Najpre, oni štite ono što smatraju da je danas najugorženije, a to je ljudsko *dostojanstvo*. Takođe, svi

pokreti su nenasilni, spontani, umreženi putem Interneta, bez lidera, i istovremeno su globalni i lokalni. Isprepletenost globalnog i lokalnog Kastels vidi na više nivoa, a između ostalog i u tome što društveni pokreti ne komuniciraju i ne solidarišu se samo virtuelnim putem (na globalnoj mreži), već šalju svoje aktiviste kao znak podrške na lokalni teren, tamo gde se vode aktuelni buntovi i protesti. Ovakav vid mobilnosti zarad solidarnosti sa protestantima Kastels naziva *revolucionarnim turizmom*. To potvrđuje tezu da nema prave borbe ukoliko se ona ne vodi na ulicama gradova, ma koliko zahtevi bili globalni. Lokalno i globalno su u tom smislu komplementarni: gradovi su mesta njihove borbe, ali je Internet glavno mesto širenja ideja, emocija i tačka mobilizacije na protest. Ova isprepletenost se takođe može čitati kao interakcija i povezivanje kosmopolitske kulture sa teritorijalno usidrenim lokalnim identitetima i konkretnim zahtevima za pravo na grad.⁶¹

Iako ne transformišu društvo radikalno, značaj urbanih društvenih pokreta je veliki. Oni, po Kastelsu, skreću pažnju javnosti o značaju upotrebne vrednosti grada i održavajući takve teme “vrućim” zapravo potkopavaju postojeću hijerarhiju moći. Čak i onda kada ih optužuju da su utopijski i da ništa ne menjaju, Kastels smatra da je značaj utopijskog momenta veoma važan i da ga ne treba ocenjivati pežorativno, jer su sve velike ideje i ideologije počinjale od utopisjkih momenata.⁶² Revizionista Bernštajn je još pre Kastelsa izrekao sentencu kojom zastupa ovo gledište: “Pokret je sve, cilj nije ništa” (Up. Stevanović 2008: 193). Ovime se želi reći da od pokreta ne treba očekivati trenutne revolucionarne promene, već da sâmo *postojanje* urbanih pokreta kroz vreme proizvodi smisao za celu gradsku zajednicu (Kastels 2000: 69).

Sa tim se može dovesti u vezu i Kastelsova trijada identiteta na legitimirajuće, identitete otpora i projektne identitete, koja je poglavito važna sa stanovišta prakse urbanog građanstva i njegove uspešnosti u budućnosti. Spomenute feminističke i ekološke pokrete autor svrstava u identitete otpora, što zapravo znači da se njihova delatnost sastoji u suprotstavljanju instutucionalnim

⁶¹ Više o tome u Kastelsovom govoru dostupnom na sledećem linku: <https://www.youtube.com/watch?v=sGUAQyk58jo>.

⁶² Ovom mišlju Kastels očigledno čini izvestan odmak od svojih ranijih radova u kojima je Lefevra kritikovao upravo zbog prisutnosti utopijskog elementa.

aranžmanima i dominantnoj logici moći, ali istovremeno sa druge strane može značiti i to da oni, osim otpora, nemaju dovoljno kapaciteta da ponude jasnu alternativu/viziju postojećem poretku stvari (u ovom slučaju poretku građanstva). Samo ukoliko bi ovi, ali i drugi (urbani) pokreti uspjeli zajednički prerasti u projektne identitete (one koji su radikalniji i nude nove ideje koje bi sistemski bile drugačije od postojećih), uspjeli bi izazvati postojeći koncept građanstva-državljanstva i utemeljiti urbano građanstvo kao dominantnu alternativu. Kastels transfer iz identiteta otpora u projektni identitet ne smatra nemogućim, pogotovu onda kada razmatra primer feminističkog pokreta i njegovo širenje zahteva sa zahteva za veća prava žena na izmenu partijarhalne strukture uopšte. Raznorodni zahtevi za pravom na grad za sada više su u domenu pružanja otpora kojim povremeno uspevaju osvojiti neke promene, ali da bi se iz domena otpora prešlo u domen projektnog identiteta, biće potrebno krupnije ujedinjenje raznorodnih pokreta i zahteva u jedan širi, opštiji zahtev za pravom na grad koji bi imao jasnu viziju. Time bi i urbano građanstvo kao koncept uređenja prava mogao postati ne samo dopuna aktuelnom konceptu građanstva (što trenutno jeste), već i izazov koji bi ponudio alterantivu.

Druga važna tema Kastelsove sociologije (pored društvenih pokreta) jeste i urbano planiranje.⁶³ Glavni izazov urbanog planiranja u savremenom društvu jeste kako izdejsstvovati primat upotrebne vrednosti prostora nad prometnom, i u tome je Kastels apsolutno saglasan sa Lefevrom i Harvijem. Prostoru treba povratiti izgubljeno značenje i kulturnu vrednost. Umesto šoping molova kao objekata socijabilnosti, treba ojačati javni prostor, u vidu trgova, parkova i drugih mesta čije su odlike spontanost i sloboda izražavanja. Za razliku od gradova SAD, evropski gradovi imaju bogatu istoriju i tradiciju koju žele da zaštite od prodora kapitala i na taj način očuvaju svoja lokalna kulturna značenja. U tome Kastels vidi mogućnost da se evropski grad budućnosti utemelji na svojoj bogatoj prošlosti. Osim toga, stanovništvo evropskih gradova nešto je manje mobilno, nego ono u SAD, što po Kastelsu povećava i vezanost za mesto. Sve skupa, ovo može biti

⁶³ Kastels urbano planiranje određuje kao intervenciju političkog u polje ekonomskog, odnosno intervenciju elemenata upravljanja (državna uprava, urbanistički plan) u elemente proizvodnje, potrošnje i razmene (Vujović 1982: 142).

pretpostavka pospešivanja participacije u političkom životu lokalne zajednice (Petrović 2009: 196). Na kraju, arhitektura i urbani dizajn trebalo bi da podstiču socijalnost i komunikaciju, ali bilo bi iluzorno verovati da je moć u njihovim rukama. Poput Lefevra, i Kastels smatra da se radi o političkom problemu i da njegovo rešavanje, shodno tome, zavisi od političke volje koja bi bila artikulisana kroz sistem urbane politike (Castells 2001: 557).

Sve u svemu, ne može se reći da je revolucionarni naboj kojim odišu Lefevrovo i Harvijevno delo, prisutan i u Kastelsovoj teoriji. Ovaj autor, iako marksista, od osamdesetih godina naovamo, svoj pristup obogaćuje/dopunjuje kulturnim fundamentima, čime doprinosi da se razumevanje ideje prava na grad obogati. Tu se pre svega misli na afirmaciju i pridavanje značaja različitim (građanskim) identitetima koji nezavisno od radničke klase istupaju u ime prava na grad.

Njegovim diskursom, dakle, provejava pokušaj kompromisa ili pomirenja kapitalističkog sistema sa nekom novom formom socijalne države, pri čemu grad u tom pogledu ostaje akter od ključnog značaja. Kako je država izgubila deo suvereniteta i moći koju je nekada imala, „odbrana“ od prodora svetske ekonomije leži na gradskim upravama. Da bi gradovi ostvarili svoj upravljački potencijal, potrebno je da ispune tri uslova: da podstaknu građane da se više interesuju i uključuju u donošenje odluka; da se međusobno povezuju u mreže gradova kako bi time sprečili aktere globalne ekonomije da manipulišu pojedinačnim vlastima i okreću ih jedne protiv drugih; da rade na razvijanju komunikacije lokalnih nivoa putem informacione tehnologije, čime bi se stvorile baze podataka o zajedničkim interesima lokalnog stanovništva. (Kastels 2005: 194).

2.4. Akteri i konflikti

Kao što je konceptualna analiza pokazala, veliki deo dinamike i konflikata u današnjim gradovima uzrokovani su sukobima dveju suprotstavljenih strana: globalne ekonomske elite i građana koji nastanjuju grad. Lokalne institucije jako često favorizuju interes kapitala stavljajući ga ispred potreba građana, čime se kreira tenzični društveni ambijent u kome preduzetničke funkcije grada uzimaju

primat nad socijalnim (Petrović, 2009). U tom smislu je dominantno shvatanje da je neoliberalizam neprijatelj urbanog građanstva (Cunningham 2011: 44). Tome treba dodati i težnju neoliberalne (urbane) politike da ove konflikte relativizuje podsticanjem ideologije konzumerizma, i svođenjem građana na potrošače, te se i u domenu profilisanja urbanog građanstva (pre svega na konceptualnom ali i na praktičnom nivou, uključujući i različite povelje o pravu na grad) očituju konflikti između principa kosmopolitizma, razvoja multikulturalne globalne kulture i kulture konzumerizma.

U užem smislu, dinamiku oko ostvarivanja prava na grad moguće je proučavati preko aktera oličenih u organizacijama i pokretima za pravo na grad. Najznačajnija takva organizacija je *Right To The City Alliance*, osnovana 2007.godine, a za cilj ima širenje rasne, LGBT, ekološke i drugih vrsta pravde i demokratije u gradovima za sve stanovnike. Aktivnost ove organizacije ograničena je na SAD, odnosno radi se o nacionalnoj asocijaciji, ali se navodi da ima ambiciju i za šire delovanje. Tokom prve decenije tekućeg veka održano je nekoliko konferencija od kojih su neke doprinele formulisanju osnovnih principa *Svetske povelje o pravu na grad (World Charter For The Right To The City, 2005)*.⁶⁴ Osim pokreta i organizacija, aktivnosti za jačanje prava na grad odvijaju se i unutar značajnih globalnih institucija. HABITAT je jedna od konferencija koja u fokus stavlja sve aspekte života u savremenim gradovima, baveći se aktuelnim problemima, ali i načinima umrežavanja aktera koji bi omogućili njihovo lakše prevazilaženje. Nosilac projekta HABITAT su Ujedinjene Nacije, a poslednja konferencija (HABITAT III) održana je krajem 2016. godine u Kvitou (Ekvador). Ishod ove velike konferencije je *Urbana agenda* koja sadrži okvirni plan za razvoj gradova u narednih dvadeset godina, odnosno do 2036. godine, kada je planirana sledeća konferencija, HABITAT IV. Teme koje dominiraju tiču se ekologije, siromaštva, stanovanja, izbegništva i drugih gorućih svetskih problema koji su u porastu.

U širem smislu, *ključni akteri* urbanog građanstva diverzifikuju se na 1) *imigrante* i 2) *različite grupe domicilnog stanovništva*.

⁶⁴ Forum of Americas (2004), Konferencija u Parizu (2005), World Urban Forum (2006), Konferencija u Barseloni (2006).

Imigranti participiraju u gradu kroz tržište rada, podizanje porodica, školski sistem, plaćanje taksi, angažovanje u organizacijama civilnog društva itd. Samim tim što su uključeni u život i funkcionisanje lokalne zajednice, oni polažu zahteve za različitim pravima, koja prevazilaze koncept formalnog građanstva. Dobijanje državljanstva često ne rešava sve probleme sa kojima se marginalizovane grupe imigranata susreću, jer se isključenost manifestuje i nakon toga.⁶⁵ Stoga se njihovi zahtevi tiču se i prava na korišćenje javnog prostora, kao i prava na mogućnost njegovog menjanja i oblikovanja shodno kolektivnim ciljevima (Castaneda 2012: 71).

Zahtevi različitih urbanih aktera u okviru *domicilnog stanovništva* kojima se pridaje najveća analitička pažnja obuhvataju: ekološke, rodne, homoseksualne i zahteve marginalizovanih urbanih slojeva. Svaki od zahteva ishodi iz specifičnog identiteta koji na svoj način polaže pravo na grad i teži uključivanju u urbanu zajednicu. Ujedinjujuće jezgro na kome počivaju vrednosti ovih aktera temelji se na stavu da je grad primarna politička zajednica, da je stanovanje u gradu kriterij i osnova političke mobilizacije i da suština urbanog građanstva jesu zahtevi koji se tiču urbanog iskustva i u skladu sa tim odgovarajućih akcija. Međutim, iako najčešće imaju iste interese, ne može se reći da se akteri u dovoljnoj meri udružuju i deluju homogeno da bi proizveli krupnije promene u društvu, odnosno da bi transformisali društveni sistem, što Kastels smatra njihovim osnovnim zadatkom. Harvi razloge za njihovo rasipanje nalazi u tome što su još uvek u procesu nastajanja, dok se u širem smislu razlozi mogu tražiti i u životnim stilovima pojedinaca i društvenih grupa u metropolama, koji nisu ništa drugo do dnevne strategije snalaženja (Petrović 2009: 177). Ipak, fragmentacija nije jedini problem, već je to i antagonizam koji se ponekad javlja između aktera koji bi trebalo da budu na istoj strani. U kontekstu neoliberalne urbane politike, unutar gradova stvorena je takmičarska atmosfera gde se mnogi akteri čak i agresivno bore za samopromociju i za ostvarivanje svojih prava, što stvara nove razdore i ne doprinosi opštem dobru. Mejer (Margit Mayer) navodi čest slučaj iz prakse da urbani pokreti koje čine građani srednje klase uspevaju da izdejstvuju da se u

⁶⁵ Upravo te identitetske dimenzije isključenosti su zajednički prostor profilisanja ideje o urbanom građanstvu koja spaja imigrantsku sa domicilnom populacijom.

njihovom susedstvu ne izgradi određeni objekat koji su vlasti zamislile, ali se kao posledica toga nova lokacija seli u deo grada sa siromašnim stanovništvom, koje nema kapacitete niti socijalni kapital da se izbori za svoja prava (Mejer 2005: 291). Ovakav i slični primeri pokazuju da se problemi vezani za realizaciju prava na grad često *ne rešavaju*, već se samo prebacuju iz ruke u ruku i ne dovode do suštinskih i trajnih promena.

Pored toga, organizacije civilnog društva, iako jesu važna poluga ostvarivanja interesa marginalizovanih društvenih grupa, nisu uvek u potpunosti efikasne u rešavanju urbanih problema. Mogu se čuti kritike da su usmerene samo na trenutno zadovoljenje potreba marginalizovanih grupa, kao i da doprinose reprodukcovanju geto ekonomije, te da se umesto vršenja pritiska na lokalne institucije, kao posledica građanskog aktivizma učvršćuju nove/stare podele unutar gradova (Mejer 2005: 288). Imajući u vidu navedene poteškoće, kao i činjenicu da čak i onda kada deluju saglasno, pokreti i organizacije teško probijaju polja zvanične politike, osvajanje prava na grad ispostavlja se kao složen i težak zadatak.

IV KONTEKST I PRAKSE URBANOG GRAĐANSTVA: KLJUČNE KARAKTERISTIKE I DOMETI

U ovom odeljku razmotrićemo dve osnovne kontekstualne ose urbanog građanstva, kao i prava na grad. Najpre će biti učinjen osvrt na opšte karakteristike neoliberalne ideologije, da bi se potom prešlo na osnovne karakteristike društvenog života neoliberalnog grada. U drugom segmentu biće naznačene neke osnovne crte multikulturalizma, koji je jednako bitan društveni okvir za analizu osnovnih pojmova ovog rada.

Drugi segment poglavlja za cilj ima prikazivanje prakse urbanog građanstva, odnosno navođenje primera politika zahtevanja prava na grad kojima pristupaju brojni akteri, odnosno organizacije i pokreti. Prakse se vezuju za osnovne linije konflikta (klasna – rodna – etnička-ekološka) čime se zapravo urbano građanstvo na praktičom nivou pokazuje suštinski povezanim sa ostalim novim konceptima građanstva, u meri u kojoj se prava na koja oni ukazuju ostvaruju u prostoru grada, odnosno participacijom u oblikovanju i upravljanju urbanim prostorom.

Svako poglavlje prati priča o ograničenjima sa kojima se razne društvene grupe i identiteti suočavaju, a zatim i načinima probijanja takvih barijera kroz društveno-politički angažman za ostvarivanje prava na grad. Ono što je svim grupama zajedničko, jeste činjenica da se suočavaju sa raznovrsnim poteškoćama u pristupu resursima i prostoru, međutim, svaka društvena grupa nosi sa sobom svoju priču i specifičnosti koje osvetljavaju polje čitavog spektra ograničenja koji otkrivaju dublje nedostatke važećeg koncepta građanstva. Upoznavanje sa takvim preprekama omogućava promišljanje i iznalaženje novih korektiva i dopuna građanstva i ukazuje na neophodnost afirmacije njegove moralno vrednosne dimenzije.

Tematika urbanog građanstva može vezati kako za globalni grad, tako i za ostale razmatrane koncepte gradova (globalizirajući, preduzetnički i dr.). Ukoliko bismo se u ovom delu rada vezali isključivo za globalne gradove kako ih određuje Sasenova, onda bismo se morali usmeriti samo na određeni broj gradova koji

spada u datu klasifikaciju (Njujork, London, Tokio, Frankfurt, Pariz, Los Angeles, Ramštad, Buenos Aires, Sao Paolo, itd). Međutim, kako se aktivnosti za ostvarivanje prava na grad odvijaju i unutar drugih gradova zahvaćenih globalizacijom (koji nisu na ovoj mapi), onda se urbano građanstvo ne može *samo i isključivo* ticati globalnih gradova, već se u kontekstualnom smislu vezuje za sve gradove u kojima deluju sile globalizacije i politika neoliberalizma. Ipak, kako se protivrečnosti koje izazivaju globalizacijski tokovi najočiglednije i najoštrije manifestuju unutar globalnih gradova, oni ostaju najznačajniji okvir dinamike urbanog građanstva, a samim tim i njegove analize.

1. DRUŠTVENI KONTEKST URBANOG GRAĐANSTVA: NEOLIBERALIZAM I MULTIKULTURALIZAM

1.1. Neoliberalizam i neoliberalni grad

Ideologija neoliberalizma svrstava se u široko polje kompleksne liberalne ideologije. Na prisutnu složenost između ostalog utiče činjenica da nijedna ideologija u praksi ne postoji u svom čistom, idealnotipskom obliku, što znači da ni liberalizam nikada nije lišen principa i vrednosti nekih suprotnih ideoloških pozicija. I ne samo to. Radi se o tome da jedna ista ideologija kada zaživi u određenom društvu, dobija svoje specifičnosti i varijacije, usklađujući se sa karakteristikama toga društva. U tom smislu, priča o liberalizmu složena je istorijska priča koju treba posmatrati u različitim kontekstima i formacijama.⁶⁶ Kako autori Majkl Friden (Frieden) i Mark Steras (Steras) kažu, ispravnije je govoriti o *liberalizmima*, nego o liberalizmu, jer se osnovne vrednosti ove ideologije u određenom istorijskom trenutku i određenom društvu tumače na

⁶⁶ Ne samo da je liberalizam tokom XX veka menjao svoja značenja od klasičnog, preko modernog (izgrađenog) do neoliberalizma, već ni savremeni neoliberalizam danas nije isti u svim delovima sveta. Ipak, može se govoriti o nekim njegovim zajedničkim karakteristikama i preslikavanjima na države i gradove, pogotovu ako uzmemo u razmatranje zemlje Zapada, što i jeste predmet naše analize.

specifičan način i usvajaju i primenjuju u različitoj meri (pri čemu takva vrsta fleksibilnosti u interpretaciji uvek ima i svoj limit) (Freeden and Steras, 2013).⁶⁷

Endru Hejvud (Haywood), vodeći se principima istorijskog razvoja i ideja koje su ugrađene u njegovu strukturu, pravi generalnu podelu liberalizma na klasični i moderni, ističući da je bazična razlika u tome što je prvi ekstremniji u shvatanju slobode pojedinca i uloge države od potonjeg. Kako je neoliberalizam u ovom binarizmu bliži klasičnom, naziva se i *neoklasični liberalizam*. Klasični liberali zagovarali su egoistički individualizam i negativnu slobodu, dok su državu videli kao nužno zlo, čijom se redukcijom u regulaciji društvenih odnosa smanjuju mogućnosti za nametanje kolektivne volje koja guši slobodu pojedinca. Početak XX veka, međutim, demantovao je ovakve tvrdnje, jer se pokazalo da liberalizam primenjen na ovaj način stvara brojne pukotine u društvu, oličene pre svega u urušavanju solidarnosti i stvaranju velikog jaza između siromašnih i bogatih. Zbog toga u prvim decenijama druge polovine XX veka, odnosno nakon Drugog svetskog rata, liberalna politika počinje da prihvata neke postulate intervencionizma, odnosno uvođenja državne regulative u društveni i privredni život sa ciljem smanjenja socijalnih razlika. Tada se već može govoriti o *modernom liberalizmu* (Hejvud, 2005) ili *izgrađenom liberalizmu* (Harvi, 2012), čiji je period dominacije obeležen obnovom društava Zapada, podizanjem životnog standarda (kombinacijom tržišta, državne regulacije i demokratije), ali i težnjom za očuvanjem mira i u te svrhe osnivanjem brojnih međunarodnih institucija. Ustanove socijalne zaštite počinju da jačaju, a negde se uvodi i državna svojina nad značajnim sektorima. Međutim, nakon skoro dve decenije uspešnog funkcionisanja sistem izgrađenog socijalizma baziran na principima *kejnzijanizma* počinje da stagnira, a onda i da zapada u krizu, pre svega jer su prihodi od poreza bili sve manji, dok je istovremeno potrošnja rasla. Upravo tada, na kraju sedamdesetih godina, dolazi do ekonomsko-političkog zaokreta koji otvara vrata neoliberalnoj politici i institucijama MMF-a. Kako Harvi tvrdi, radi se o *revolucionarnom* preokretu uspona nove desnice, koja pokušava da integriše *laisse-faire* ekonomiju i konzervativni pogled na društvo (Hejvud 2005: 56).

⁶⁷ U osnovne principe ideologije liberalizma autori ubrajaju: slobodu, individualnost, progres, racionalnost, socijabilnost i ograničenu moć (Freeden and Steras 2013: 15).

Margaret Tačer u Velikoj Britaniji, a u SAD Ronald Regan, protagonisti su novog poduhvata, koji je podrazumevao deregulaciju države, suzbijanje sindikata, veću eksploataciju prirodnih resursa, privatizaciju javnih servisa, slobodne finansijske tokove i slobodnu trgovinu na međunarodnom nivou. Naravno, nisu samo Britanija i SAD prigrlile novu ekonomsku doktrinu i ekonomsko-političko uređenje koje iz nje proizlazi, već se neoliberalizam počeo širiti i na druge zemlje Zapada, pa čak i na one koje su dugo bile socijaldemokratske, poput Švedske i Novog Zelanda. Širenje neoliberalne ideologije imalo je više centara, pri čemu su posebno značajne struje intelektualaca sa univerziteta. Predvođeni Fridrihom fon Hajekom (Friedrich von Hayek), ekonomisti i politički filozofi osnovali su *Društvo Mon Pelerin* (Mont Pelerin Society), kome su pripadali i Milton Fridman (Friedman), Karl Poper (Popper) i drugi znameniti intelektualci te epohe. Ideja koja ih okuplja u isti krug je evidentna ugroženost slobode i ljudskog dostojanstva, što je bila posledica dva svetska rata u XX veku i uspona totalitarnih režima. Polazeći od takve kritike, ovi mislioci jednoglasno zauzimaju stav da rešenje za suzbijanje apsolutnih vrednosti proklamovanih u totalitarnim društvima leži u uspostavljanju vladavine prava, zaštiti privatne svojine i jačanju slobodnog tržišta, što bi dalje stvorilo pretpostavke za pluralizam i difuznu distribuciju moći.⁶⁸ Ideja slobodnog tržišta, konkurencije (ne samo pojedinaca, već i država, regiona i gradova) i nesputanog preduzetništva na kraju su odnele prevagu. Izgrađujući se nekoliko decenija, neoliberalizam krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, postao je zdravorazumsko mišljenje, nešto što se podrazumeva, što je „prirodno“, svojstveno ljudskoj naravi i nema alternative, čime ova ideologija postaje hegemon.⁶⁹

⁶⁸ Univerziteti se pokazuju kao posebno značajna mesta za širenje neoliberalnih uverenja, jer su školujući stručnjake u tom duhu omogućavali dalju ekspanziju ideologije kroz razne kanale. Čak je bilo i dosta stranih studenata, koji su dolazeći sa različitih strana sveta na univerzitetima Zapada usvajali neoliberalne postulate, a zatim ih primenjivali u svojim matičnim zemljama. Osim univerziteta, značajni su bili i mediji, kasnije i političke partije, da bi naposljetku i državna politika preuzela taj kurs.

⁶⁹ Uspon neoliberalizma, međutim, ne treba vezivati samo za persone Tačerove i Regana, kao i univerzitete i intelektualce. I druge institucije učestvovala su u njegovom propagiranju. Džejson Hekvort (Hackworth) pokazuje kako je i evangelistička crkva svoju doktrinu prilagodila principima ove ideologije i obezbedila joj duhovni kredibilitet. To je činila širenjem specifične (neoliberalne) teologije prosperiteta, koja se između ostalog zasniva i na tome da je ispravno da čovek gospodari

U političkom smislu, neoliberalizam počiva na ideji da je upravljanje od strane eksperata bolje nego demokratsko odlučivanje. Dok parlament ponekad može da koči napredak društva svojim odlukama, izvršni nalozi ne stvaraju pritiske „progresivnim“ preduzetničkim snagama. Generalno, neoliberalna doktrina polazi od stava da su tržište i država dva suprotstavljena aktera i da mogu delovati zajedno samo ukoliko se funkcija države svede na to da raskrči put i obezbedi finansijskim institucijama nesmetano delovanje. Takođe, država zakone treba da piše u saradnji sa firmama i korporacijama, a čak i onda kada se neke odluke sukobljavaju sa opštim dobrom (narušavanje životne sredine, na primer), primat ipak treba dati ekonomskoj dobiti. Ovakvom vrstom sprege vlade i korporacija, potonje zadobijaju više moći u odnosu na demokratsko odlučivanje i time određuju tokove razvoja celokupnog društva, a posledica svega je stvaranje neravnoteže između slobode koja se daje tržištu i firmama, i one koja se tiče pojedinaca i grupa:

„Autoritarizam u nametanju tržišta teško se uklapa u ideale ličnih sloboda. Što se više neoliberalizam okreće prema ovom prvom, to mu je teže da održi svoj legitimitet u pogledu očuvanja drugog“ (Harvi, 2012: 107).

Na taj način, hvaljena i zagovarana ideja slobode, na kraju se zapravo pretvorila u *slobodu manjine* (pre svega korporacija), pa se može primetiti da društva postaju oligarhije, ili vladavine manjine bogatih eksperata koji upravljaju životima većine nemoćnih građana. Da bi se opravdala beda koja je neminovna posledica ovakve politike proklamuje se ideja da je svako odgovoran za svoj uspeh ili neuspeh. Trud, rad, vrednoća, zalaganje, talenat, obrazovanje i veštine koje

nad zemljom, kao i da se ne treba osećati grešnim ukoliko steknemo veliko bogatstvo. Pored crkve, diskurs pojedinih NVO je takođe išao u pravcu podržavanja neoliberalne politike, ali ne direktno, hvaleći je, već kritikujući ulogu države u socijalnoj sferi. *Habitat for Humanity* je na primer opširno diskreditovala politiku države blagostanja, karakterišući je kao neuspešnu, videći sebe i druge NVO kao zamenu i nosioca socijalne politike u savremenom (neoliberalnom) kapitalističkom društvu. Uticajni štampani mediji poput *New York Timesa* i *Washington Timesa* takođe su naširoko izdavali tekstove koji su državu blagostanja predstavljali kao neuspešnu i na taj način davali legitimitet neoliberalizmu (Hackworth, 2008).

pojedinaac ima, od ključnog su značaja za njegovu poziciju na društvenoj lestvici, i po neoliberalnom uverenju, država sa tim nema veze. Odgovornost je isključivo na pojedincu, a neuspeh je posledica ličnih slabosti.⁷⁰

Osim što se manifestuje na globalnom planu, fragmentacija se reflektuje i na ravan lokalnog, što Sassenova naziva geografijom centralnosti i marginalnosti (Sassen, 2005). Sa jedne strane prisutan je razvijeni centar grada, kao prostor tokova kapitala i mesto koncentracije moći, finansijskih, tehnoloških i drugih institucija, dok na drugoj strani postoji industrijska periferija koja jedva da opstaje. Bogate „mikrodržave“ unutar grada su zatvorene zajednice ispunjene visokoprofitabilnim firmama i turističkim atrakcijama i poseduju sve vrste usluga i servisa (obrazovnih, kreativnih, sportskih, socijalnih, itd). Nasuprot tome, siromašni kvartovi kao mikrodržave za sebe ne poseduju ni osnovne uslove za život: namesto trotoara imaju blatnjave staze, nemaju osvetljenje, često ni struje, a živi se u malim prostorima sa mnogo ljudi (Balbo prema Harvi 2008: 51). U tom kontekstu neoliberalni grad može se nazvati *zatvorenim gradom*, jer se unutar njega formiraju mnogostruki, prostorno odvojeni i tribalizovani svetovi.

Društveno stanje u neoliberalnom gradu opisuje se još nekim konceptualizacijama, poput krtog i revanšističkog grada. Koristeći naziv *krti grad*, Senet želi da kaže da je u savremenom gradu Zapada sve podložno stalnoj promeni, što čini da se i ljudi ne zadržavaju duže na jednom mestu. Česte selidbe, odnosno promene mesta stanovanja, čine da se ljudi teško vezuju i ukorenjuju, što posledično slabi i vezanost za grad, a zatim onemogućava izgradnju čvršćih socijalnih veza (Sennet, 2008). Na duže staze, nepovezivanje ljudi atomizuje društvo na pojedince koji su vođeni trenutnim interesima i ukusima koje teže da zadovolje, dok paralelno sa tim susedstva slabe, a ona su važne zajednice u borbi za pravo na grad. Sa ovime se slaže i Robert V. Mekčejsni (McChesney) koji o

⁷⁰ Iako deklarativno nadnacionalne finansijske institucije poput MMF-a proklamuju kao svoj cilj smanjenje siromaštva, u praksi su efekti njihovih politika upravo suprotni, jer otpuštanjem mase ljudi pod izgovorom racionalizacije i istovremenom privatizacijom drugačije ne može biti. Kako se država povlači iz oblasti socijalne brige, sektor nevladinih organizacija (koji uspon beleži od osamdesetih godina XX veka naovamo) donekle nadomešta socijalnu funkciju države, ali i on ima svoje nedostatke. Oni se po Harviju između ostalog ogledaju u tome što ove organizacije nisu suštinski usmerene protiv sistema i ne mogu da donesu ozbiljnije društvene promene, već samo da u izvesnom smislu pruže *trenutni* spas određenim društvenim grupama koje su na margini.

neoliberalnoj demokratiji piše: „Umesto građanstva ona stvara potrošače. Umesto zajednica tržišne centre. Neto rezultat ovoga je automatizovano društvo nepovezanih pojedinaca koji se osećaju demoralisanim i društveno nemoćnim“ (Mekčejsni 1999: 10). Međutim, osim što gradovi postaju krte tvorevine u socijalnom smislu, ukazuje se na neke njihove još radikalnije karakteristike koje proističu iz prirode neoliberalne države. Radi se o tome da je neoliberalna država u svojoj suštini represivna država koja se gradi na povećavanju državne moći kroz nadzor, kontrolu i zaštitu privatnih prostora. Strah koji među elitama postoji od otpora ostatka stanovništva rezultuje autoritarizmom, disciplinom, zatvaranjem manjina u svoje dobro obezbeđene bogate prostore, dok ostatak stanovništva biva kriminalizovan, što navodi neke autore da neoliberalni grad odrede prevashodno kao *revanšistički* (Smith, 2008). Nasilno proterivanje beskućnika sa javnih prostora ili nasilje protiv učesnika protesta protiv džentrifikacije ili onih koji se bore za pravo skvotiranja kao specifičnu vrstu prava na grad, jesu neki od načina ispoljavanja revanšizma. U suštini, svaki otpor koji želi da se suprotstavi asimertiji moći, suzbija se, a ceo proces opravdava se etiketom osiguranja „kvaliteta života“, gde se zapravo podrazumeva da gradske ulice, pogotovu centralne, treba „očistiti“ od beskućnika, imigranata ili bilo kakvih protestanata koji ometaju „normalno“ dnevno funkcionisanje građana. Zabranjuje se ono što se imenuje kao agresivno prosjačenje, kampovanje protestanata ili bilo kakvo sedenje na ulici. Pod izgovorom da takvo ponašanje predstavlja pretnju zajednici, zapravo se raskrčuje prostor za poželjne građane, odnosno one koji učestvuju u potrošnji i na kojima kapitalistički sistem opstaje: radi se o pripadnicima više i srednje klase koji se umesto kao građani u društvenom životu ostvaruju kao konzumenti.⁷¹

Ista politika proterivanja i privatizacije prostora koji se procenjuju kao vredni za ulaganje, nekada se krije i u nazivu „urbana regeneracija“. U nekim državama osnovana su i ministarstva za urbanu regeneraciju, praksu koja je postala opšte prihvatljiva politika zemalja EU, i jedan od načina da se

⁷¹ Jedan od primera prilagođavanja gradskog prostora biznisu je slučaj Menhetna, gde je tamošnji gradonačelnik Majkl Blumberg (Bloomberg) najavio da će otpočeti sa naplaćivanjem ulaza u Menhetn, uz argument da bi se jedino na taj način mogla smanjiti gužva u ovom delu Njujorka (Horvat 2007: 141).

džentifikacija uvede kao model transnacionalnih urbanih politika (Smith 2008: 80). Ovu pojavu Don Mičel (Mitchell) komentarišena sledeći način: „Siromašni i često mentalno i fizički nesposobni ili bolesni ljudi koji su izbačeni na ulicu upravo zbog smanjenja državnih socijalnih programa imaju tu nesretnu sklonost da zakrčuju ulicu, zauzimaju mjesta u parku i uopće da izgledaju i ponašaju se neugledno i neprilično. Odnosno, imaju tu nesretnu sklonost da prijete „kvaliteti života“, nesretnu osobinu da predstavljaju ružnu mrlju na fasadi nove blistave vladavine kapitala“ (Mitchell 2008: 88).

Sve u svemu, ovako opisan neoliberalni grad zapravo je monofunkcionalan i prevashodno orijentisan na ekonomske zahteve, dok se istovremeno politička funkcija njegovog javnog prostora deaktualizuje, a istorija i kolektivna memorija gube u privatizovanim prostorima i prostorima javne potrošnje (Horvat 2007: 24). U takvom gradu, njegovi žitelji su socijalizovani da budu *građani potrošačkog društva*, a nova mesta ove kontrolisane socijalizacije postaju šoping molovi. Konzumerizam, turizam, tržište brze hrane, ili kako Harvi kaže, *kultura butika* je ono što je postalo dominantnim načinom života. Kako je cilj da sve dobije komercijalnu vrednost, tako se i regioni i gradovi izdvajaju po tome što svoja prirodna bogatstva, kulturna nasleđa i turističke atrakcije pretvaraju u spektakl i egzotiku koja treba da privuče što veći broj korisnika, a samim tim i kapital. Da bi se neoliberalni niz sistemsko-prostornih praksi demontirao i na kraju pobedio, potrebno je modelovati novog, drugačijeg građanina od onog kakav danas figurira kao dominantan. To samim tim znači da je za kritičko propitivanje neoliberalizma potreban kritički nastrojen građanin, onaj koji će biti kadar da se sa drugima ujedini, pobedi politiku ekspertske-eksluzivističkih intervencija u prostoru i stvori društveni ambijent u kome se javni prostori kolektivno osmišljavaju (Milat 2008: 12).

1.2. Multikulturalizam

Istorija nam govori da su veliki gradovi u predmodernim društvima oduvek bili jedinstvo različitosti. Rim, Persepolis, Kordoba, Konstantinopolj i drugi megalopolisi, neki su od primera multikulturalnih gradova iz davnih vremena. Iako

su manjinske kulture u tim društvima najčešće bile u podređenom položaju, one su bez obzira na to manje ili više mogle živjeti u skladu sa svojim običajima. Međutim, od vremena modernog društva, odnosno početka izgradnje i dominacije nacionalnih država, postepeno se počinje prihvatati liberalni koncept prava koji, težeći nacionalno-državnoj unifikaciji, u centar stavlja pojedinca bez obzira na njegove kulturne posebnosti- Zbog toga manjinske kulture počinju da se utapaju, odnosno lako postaju nevidljive.

Od šezdesetih godina XX veka multikulturalizam se reafirmiše, ali sada na drugačiji način. Dok se ranije nije preispitivao, on sada nije samo prosta datost, već i politički problem oko koga se pregovara. Politizacija počinje sa pojavom društvenih pokreta koji se bore za ostvarivanje prava koja proističu iz različitih identiteta koji ne pripadaju dominantnoj kulturi, a tu se pre svega misli na etničke i rasne borbe, ali i feministikinje, ekološki osveščene pokrete, gej prava, i drugo.⁷² Zahtevi pokreta nisu se ticali samo sfere zakona i prava, već i priznavanja u smislu odnosa koji se tiče svakodnevnih socijalnih interakcija. Promene u stavovima, vrednostima i dostizanje socijalne pravde za različitost bio je širi cilj. Po rečima Andree Semprinija (Semprini), multikulturalizam kao snažan indikator krize moderniteta, a polazeći od prava na različitost kao jednog od osnovnih građanskih prava, nadilazi specifičnost svakog pojedinačnog nacionalnog konteksta i svim savremenim društvima upućuje „veličanstven civilizacijski izazov“. Upravo preko izazova on se javlja na dvostruk način: kao simptom i kao indikator znatne društvene promene (Semprini, 1999).

Prvi put je termin multikulturalizam upotrebljen u Kanadi krajem sedamdesetih godina XX veka, da bi se njime označila politika vlade prema imigrantima, koja nasuprot modelu asimilacije promovira polietnicitet.⁷³ Danas se pod ovim pojmom uglavnom misli na dve ideje. U prvom značenju, on je sinonim za

⁷² Naravno, u ovom slučaju u multikulturalizam spadaju svi identiteti koji se razlikuju od dominantnih i vladajućih kulturnih obrazaca. Međutim, uže shvatanje pojma i ono kako se on danas u literaturi najčešće upotrebljava, podrazumava *etnokulturne* različitosti.

⁷³ Istorijska prethodnica multikulturalizma bio je kulturni pluralizam. Ovim terminom označavan je ravnopravan i tolerantan odnos između nacionalnih kultura. Inače, termin multikulturalizam prvi je upotrebio 1971. godine kanadski premijer Pjer Trido (Trudeau) umesto u to vreme najčešće korišćenog termina bikulturalizam. Otada multikulturalizam postaje smernica državne politike koja reguliše odnose između različitih grupacija i afirmiše pravo na kulturnu različitost.

multikulturalnost, kao pojavu koja se odnosi na kulturni pluralizam neke zajednice, ali se, osim toga, pod multikulutralizmom nekada podrazumeva ideološki i politički program koji država sprovodi kako bi odolela izazovima multikulturnih društava i gradova (Vuković-Ćalasan 2013: 4). Multikulturalizmom kao konceptom i politikom bavili smo se u segmentu o novim konceptima građanstva, pa ćemo ga ovom prilikom posmatrati u prvom navedenom značenju. Da bi se ono naglasilo, nekada se u literaturi upotrebljava kovanica Pola Kelija (Kelly) „okolnosti multikulturalizma“, a pod njom autor podrazumeva kulturni pluralizam savremenih društava, koji se ogleda u ispremeštenim nacionalnim, etničkim i verskim kulturama, a koji je posledica grupnih globalnih migracija (Kelly prema Mesić 2006: 35).

Savremena razmatranja multikulturalizma kao njegovu pretpostavku uzimaju globalizacijske tokove. Kako su se državne granice krajem sedamdesetih godina prošlog veka otvorile za protok kapitala, tako su krenuli i migracijski tokovi. Zbog toga se u kontekstualnu analizu prava na grad i urbanog građanstva pored neoliberalizma, mora uvesti i multikulturalizam, ili preciznije, multikulturalnost. Migracije i pitanja prava manjina sve više u savremenom svetu postaju važna politička pitanja, jer je imigranata sve više. A kako je multikulturalizam pre svega urbana pojava, neophodno je razmatrati ga u kontekstu prava na grad.⁷⁴ Ukrštanje ovih koncepata od posebnog je značaja onda kada se radi o pravu na grad imigranata, jer su oni sve brojnije stanovništvo u metropolama Zapada. Noseći sa sobom svoje kulturne identitete ono uvek manje ili više odudara od dominantne kulture. Problem njihove integracije nije samo formalne prirode, u smislu dobijanja dozvola za boravak, državljanstva i drugih dokumenata kojima se može ostvariti pravo na grad, već se tiče i stigmatizacije na mikrosocijalnom nivou, odnosno na ravni svakodnevnog života. Kako se u potrošačkom društvu, građani pretvaraju u konzumente, tako se i druge manjinske kulture u gradovima konzumiraju (posećuju se restorani ili prodavnice u

⁷⁴ Veliki gradovi su sada mikrokosmosi, svetski, kosmopolitski gradovi. U proseku, evropski gradovi u sebi imaju od 15 do 30 posto stanovništva koje je strano. Milan Mesić kaže da su globalni gradovi danas postale svojevrzne vavilonske kule zbog velikog broja jezika koji se u njima govori. Na primer, u Londonu se govori 300 jezika, a jedna trećina od ukupnog broja dece školskog uzrasta ne govori engleski u svojim domovima (Mesić 2006: 43).

kvartovima u kojima žive manjine). To, nažalost, ne povlači sa sobom i razumevanje lošeg socijalno-ekonomskog položaja i uslova života i često nesrećnih životnih priča koje ti ljudi sa sobom nose. Osećanje rezigniranosti koje se javlja kao reakcija na nerazumevanje zajednice ili osećanje da joj ne pripadaju, često uzrokuje pobune mladih ljudi iz useljeničkih zajednica koje nekada skreće u criminal (jer institucionalno ne uspevaju da se snađu). Lančano, ova pojava za sobom povlači reakciju koja je puna ksenofobije, rasizma i nasilja, i tako u krug. Neprihvatanje drugih kultura u vlastitoj zajednici ne dolazi samo od strane većinskog stanovništva, već postoji i kod pojedinih došljaka koji ne prihvataju nove došljake. Frankofona zajednica u Kvebeku, na primer, uporno se bori za očuvanje vlastite kulture, dok paralelno sa tim nema razumevanja za probleme indijanskog stanovništva, niti za nove migrante iz Azije i oblasti Kariba (Mesić 2006: 411).

Suprotstavljanje preprekama zajedničkom životu u zajednici treba da krene od shvatanja da kultura nije gotov proizvod, već se stalno proizvodi i menja, i da multikulturalizam može da doprinese njenom razvoju i razvoju celokupnog društva. Dijalog između kultura danas je neminovan, a to je pogotovu važno danas kada su migracije sa Istoka veće nego ikada pre. Iako je multikulturalizam proteklih godina od strane svetskih zvaničnika proglašavan propalim projektom, novonastale okolnosti upućuju da je neophodno nanovo ga promišljati, jer će gradovi Zapada u perspektivi sve više biti multikulturene zajednice.⁷⁵ Potrebno je prevazići ekstremne, krajnje pristupe. To znači da asimilacija koja se zasniva na uverenju i politici da svaki stranac treba što pre da prihvati vrednosti države u koju se useljava nije dobro rešenje jer se time guši pravo na posebnost. Međutim, ni krajnje stanovište multikulturalizma koje veruje da je u nematičnoj državi moguće potpuno živeti u skladu sa vrednostima matične kulture, bez minimuma integracije i prihvatanja bazičnih vrednosti većinskog društva, nije održivo. Potreban je kompromis. Ideja *multikulturalnog grada* ili *grada raznolikosti* pokušaj je prevazilaženja sukoba i počiva na stavu da je društvo nesvodivo na jedan kulturni

⁷⁵ Neka istraživanja procenjuju da će Islam do kraja veka postati najrasprostranjenija religija i time nadmašiti hrišćanstvo, koje je trenutno na prvom mestu po broju vernika (<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/02/27/muslims-and-islam-key-findings-in-the-u-s-and-around-the-world/>).

obrazac, da je neophodno prihvatiti prisustvo različitih kultura, ali i stvoriti relaksiran ambijent za izražavanje posebnosti, kroz druženje, umetnički izraz, gastronomiju i druge kulturne aspekte. Lokalne vlasti u tom pogledu imale bi ključnu ulogu, pri čemu bi, između ostalog, bilo neophodno da u svoje političke programe razvoja ugrade ono pravo na grad koje se tiče kulture, a podrazumeva omogućavanje kulturnim manjinama da dođu do adekvatnih prostora u kojima bi mogle organizovano da deluju, čuvaju svoje nasleđe, ali i razvijaju preduzetništvo (Tatjer, 2003).

2. IMIGRANTI I PRAVO NA GRAD

Uvod

Kada se danas govori o urbanom građanstvu, najčešće se pod tim podrazumeva pravo na grad imigranata, budući da su njihove zajednice iz godine u godinu sve brojnije u gradovima društava Zapada. Po stepenu multikulturalnosti gradovi su iznad svojih nacionalnih proseka, zbog čega predstavljaju male laboratorije na primeru kojih je moguće izučavati dinamične procese susretanja, ali i sudaranja kultura, kao i različite modalitete njihovog razrešavanja ili potiskivanja.⁷⁶ Jedan od mogućih razloga zašto se imigrantska perspektiva prava na grad pokazuje izazovnijom za analizu od drugih može se naći i u tome što se na ovom planu mogu najjasnije "hvatati" momenti reskaliranja društvene moći, odnosno kretanje regulativa kroz razne prostorno-političke nivoe. Analiza brojne literature pokazuje da se pravo na grad imigranata najčešće ispituje metodom slučaja, na primeru pojedinih gradova, organizacija ili situacija koje su donele određene promene i pomake u lokalnim zajednicama. Pre nego što učinimo osvrt

⁷⁶ Od evropskih gradova najkosmopolitskijim gradom smatra se London, koji ima više od 3 miliona stanovnika rođenih izvan Velike Britanije (<http://www.voxeurop.eu/en/content/news-brief/4958456-map-cities-most-number-inhabitants-born-another-country>).

na neke od tih slučajeva, treba se upoznati sa osnovnim statističkim podacima o globalnim migracijama danas.

U 2015. godini broj migranata u svetu iznosio je 244 miliona, što je oko 3,3% ukupnog svetskog stanovništva. Među kontinentima sa najvećom stopom imigranata prednjači Evropa, a zatim slede Azija i Severna Amerika, dok među migrantima najviše ima ljudi iz Azije (skoro polovina od ukupnog broja), Evrope i Latinske Amerike. Azijati su najveća manjina u Evropi, dok su u SAD to stanovnici latinoameričkog porekla (IMR 2015, 2016). Gledano u odnosu na ukupnu domicilnu populaciju, najveći procenat imigranata imaju zemlje Okeanije (20,6%), Severne Amerike (15,2%) i Evrope (10,3%) (http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf).

Istraživanja UN su pokazala da su najčešći razlozi za emigraciju ljudi politički konflikti (odnosno ratni sukobi), zatim siromaštvo, nejednakost u ljudskim pravima i nemogućnost nalaženja pristojnog posla i adekvatne zarade. Stoga među imigrantima ima svih društvenih slojeva, odnosno ljudi sa različitim nivoom obrazovanja i različitom strukom. Oni doprinose državama i gradovima u koje se useljavaju, ne samo formalno tako što plaćaju porez, već i svojom stručnošću i pristajanjem da rade za manji novac poslove koje domicilno stanovništvo često odbija. Uspešni su preuzetnici i ugostitelji, ali isto tako i lekari, tehnolozi i naučnici. Bez obzira na to, oni trpe diskriminaciju ne samo na radu (što, na primer, često moraju da rade veći broj sati za manju platu), već i što su u svojim lokalnim zajednicama stigmatizovani (time i ranjivi) kao ljudi drugačijih navika, običaja i kulture (IMR 2015 2016: 2).

Za celovito razumevanje društvenog položaja imigranata važno je učiniti osvrt na globalne kapitalističke odnose. Upravo iz ovog ugla, kritičkim pristupom, Robinson (Robinson) i Santos (Santos) pokazuju vezu između opstanka kapitalističkog sistema i radne snage imigranata, pri čemu se naglasak stavlja na održanje kapitalizma kroz strategiju konstantne stigamtizacije, progona i neprijateljskog etiketiranja, uz istovremeno stvaranje moralne panike kod

većinskog stanovništva.⁷⁷ Preteći im deportacijom, države, naime, vrše stalnu represiju nad imigrantima, zbog čega ovi moraju da budu poslušni samo da bi ostali u zemlji prijema, bivajući istovremeno prinuđeni da se kriju i rade najteže poslove za koje nemaju nikakvu sigurnost. Njihov rad je fleksibilan, a život se odvija u konstantnom strahu od gubitka posla, jer znaju da ako se pobune lako mogu biti zamenjeni novim imigrantom koji je u sličnoj bezizlaznoj poziciji. Ovakva vrsta državne politike ima pozadinu, odnosno vrši bitnu društvenu funkciju. Njome se, naime, skreće pažnja sa pravih uzroka ekonomske krize, pri čemu se radničkoj klasi koja je nezaposlena stvara slika o tome da su imigranti krivci, jer su oni ti koji „uzimaju“ posao domaćem stanovništvu. Defokusiranjem problema na imigrante i njihovom kriminalizacijom, postiže se najvažniji cilj a to je održavanje radničke klase rascepanom, nejedinstvenom i zavađenom, čime se omogućava bezbednost postojećeg poretka od pobuna. Ukoliko bi se stvorila svest svih radnika o tome da imaju zajednički interes i zajedničkog neprijatelja koji je prepreka ostvarivanju boljeg socijalnog položaja, eksploatatorski sistem bio bi ugrožen. Na taj način se pod maskom politike za deportaciju imigranata, zapravo vodi suprotna politika koja se bazira na njihovom *zadržavanju* kao jeftine radne snage, a sve to kroz stvaranje atmosfere straha, pretnje i kontrole. Razlog za odbijanje dodele državljanstva i građanskih prava takođe je duboko povezan sa ovom politikom, jer bi dobijanjem dokumenata imigranti postali pravno (i socijalno) zaštićeni i time više ne bi mogli biti meta manipulacije, ucenjivanja i radne eksploatacije. Stoga, dokle god ostaju ilegalni, oni su sigurna jeftina radna snaga koja radi u korist transnacionalne kapitalističke klase (Robinson and Santos, 2014).⁷⁸

⁷⁷ Inače, fenomen moralne panike u teoriji se tretira kao „spiralni efekat interakcije između medija, javnog mnjenja, interesnih grupa i vlasti“, čime se stanje, događaj, pojedinac ili grupa stigmatizuju i bivaju označeni kao pretnja društvenim vrednostima i interesima (Vidi Tompson 2003: 16).

⁷⁸ Ova priča govori o tome u kojoj meri se imigrantima na surov način oduzima ljudsko dostojanstvo, dok se istovremeno prikrivaju činjenice koliko benefit društva i gradovi imaju od njihovog rada. Želeći da raskrinka mit o štetnosti imigranata i ukaže na njihov veliki doprinos inovaciji i ekonomskom rastu gradova SAD, Florida je u istraživanjima sa svojim saradnicima adokazao da upravo najprosperitetniji gradovi, kao što su Majami i San Hose (središta silikonske doline), ili Los Anđeles, San Francisko, San Dijego i Hjuston (kao gradovi koji privlače energetske kapital), imaju najveću stopu imigranata. (Više o tome na <http://www.citylab.com/politics/2015/09/americas-leading-immigrant-cities/406438/>).

Različite politike gradova prema imigrantima

U društvenoj teoriji poslednje dve decenije i nešto više, provejava diskurs o odumiranju nacionalne države ili o njenom erodiranju. Biće da je ovaj drugi pristup primereniji i bliži realnosti, jer su brojne ekonomske i političke krize proteklih godina pokazale da je nacionalna država ne samo žilava i jaka, već i neophodna kao regulator socijalnih, ekonomskih i političkih odnosa. U tom smislu, ona jeste i danas važna poluga delegiranja i regulative građanskih prava ne samo domaćeg stanovništva, već i stranaca. Zato je prilikom razmatranja prava na grad imigranata važno sagledavati i specifične nacionalne kontekste, odnosno režime državljanstva koji su izraz jednog šireg shvatanja utemeljenog u nacionalnim političkim kulturama o tome ko treba, odnosno ne treba da bude građanin jedne zemlje. Međutim, u doba globalizacije i formiranja nadnacionalnih institucija, ta regulativa se premešta i na nadnacionalne i lokalne nivoe, a to se pogotovu primećuje u slučaju Evropske unije.

Sistem kontrole kretanja stanovnika u EU usled primene šengenskog sporazuma više ne podleže državnoj kontroli, već se premešta na obod Unije, to jest na granice onih zemalja koje se graniče sa državama koje nisu članice. Ipak, osim ovog spoljašnjeg, odnosno perifernog vida kontrole, evropski gradovi takođe su akteri procesa nadzora. Javni gradski prostori, trgovi, ulice i metroi postaju mesta na kojima se imigranti svakodnevno pretresaju ne bi li se videlo da li legalno borave u zemlji/gradu. Osim ulica, karika u procesu nadziranja i lova jesu i javne ustanove: obdaništa, škole, univerziteti, bolnice, banke, osiguravajuća društva i druga mesta kao tačke monitoringa. Ukoliko neka od ovih ustanova utvrdi da imigrant nema sve dozvole, dužna je da prijavi istog službi za imigraciona pitanja. U Nemačkoj i još nekim zemljama postoji i zakon koji obavezuje javne ustanove na akt prijavljivanja [*Übermittlungspflicht* (nem), *The Duty of Transmission* (eng)]. Ovo, naravno, pogađa najranjivije slojeve imigranata, odnosno one koji nemaju dokumenta, ali su nekom nevoljom naterani da pošto-poto žive i rade u stranoj zemlji. U nekim gradovima Sjedinjenih Država politika je drugačija, pa se u svrhe antidiskriminatorne politike zabranjuje prijavljivanje imigranata federalnim službama od strane lokalnih institucija, čak i onda kada nemaju dokumenta

(Lebuhn, 2013). U tom smislu, generalno gledano, gradovi SAD pokazuju se liberalnijim u odnosu na evropske gradove.

I druga komparativna istraživanja na gradovima SAD i Evrope potvrđuju iznetu tezu. U jednom od takvih Pariz se kao grad pokazuje kao najmanje prijateljski nastrojen grad za imigrante: 48% ispitanika potvrdilo je da im se često dešava da budu zaustavljeni i pretresani na ulicama i stanicama metroa bez evidentnog razloga, samo na osnovu toga što su vidljivo arapskog porekla. Taj procenat manji je u Barseloni i iznosi 33%, a u Njujorku 13%. Iako su ciljevi ovakvih akcija identifikacija i deportacija ilegalnih imigranata, ove učestale prakse čine da se svi stanovnici grada drugačije boje kože stalno osećaju kao da su pod prismotrom i pritiskom, što posledično u njima stvara osećaj da ne pripadaju gradu u kome žive: u Parizu se imigranti najmanje osećaju kao pripadnici zajednice, dok se najdobrodošlije osećaju imigranti Njujorka (Barselona je ponovo u sredini) (Castañeda 2012: 66). Osim toga, bolji položaj manjinskih zajednica može se primetiti i po većoj brojnosti nevladinih organizacija imigrantskih grupa u Njujorku i Barseloni nego što je to slučaj u Parizu, a Njujork se kao viševjekovni simbol multikulturalizma⁷⁹ takođe pokazuje otvorenijim i po broju i raznovrsnosti dnevnih novina, časopisa i glasila za manjine, kao i TV i radio stanica koje se na dnevnom nivou bave potrebama useljenika. Barselona u većoj meri sledi primer Njujorka, dok su prilike u Parizu sasvim drugačije. Kako se politika građanstva u Francuskoj zasniva na tome da se svi građani tretiraju jednako, retko se odobravaju posebna finansijska sredstva, odnosno fondovi koji bi bili namenjeni jačanju manjinskih grupa, zbog čega je i socijalni kapital imigranata u Parizu značajno niži nego u drugim gradovima Evrope, a pogotovu SAD. Pariz je takođe restriktivan i u mnogim oblastima koje se tiču privatnih transakcija, poput ugovora za mobilni telefon ili iznajmljivanje stana, za šta je potrebno da imate ili državljanstvo ili papire o legalnom boravku. Suprotne prakse pokazuju Njujork i brojni drugi gradovi. U SAD je, recimo, roditeljima dece koja su upisana u školu, dozvoljeno da glasaju o važnim odlukama u toj školi, bez obzira na formalni status (Castañeda 2012: 72).

⁷⁹ Oko 40% stanovnika Njujorka je stranog porekla.

Od gradova SAD sa pozitivnim primerima o pravu na grad posebno se ističe San Francisco, ne samo zbog prava gej populacije (po čemu je poznat), već i imigranata koji su ovde brojni od davnina. U San Francisku takođe je na snazi zakon po kome roditelji-imigranti mogu da donose odluke o pitanjima vezanim za školu koju im deca pohađaju, ali je ovaj grad poznat, recimo, i po tome što su se jake nevladine organizacije imigranata 2003. godine uspešno izborile da minimum nadnice podignu na nivo viši od nacionalnog. Osim toga, San Francisco je svoju lokalnu autonomiju demonstrirao i 2008. godine kada se povelu hajka na nelegalne imigrante sa nacionalnog nivoa. Gradske institucije tom prilikom su uložile velika finansijska sredstva u multilingvalnu kampanju kako bi tim putem sve imigrante obavestili o tome da bez obzira na (ne)posedovanje dozvola za legalan boravak i eventualni progon svi imaju pravo na utočište i određene socijalne servise koje će im obezbediti grad (Graauw, 2012).

Nabrojani i drugi pozitivni ishodi verovatno ne bi bili mogući da organizacije latinoameričkih imigranata u San Francisku već duže vreme ne ostvaruju uspešnu saradnju sa lokalnim vlastima. Nekada je to moguće zato što se u gradskim institucijama nalaze upravo pripadnici manjinskih grupa koji su vremenom stekli ugled i poverenje građana u zajednici, pa su zahvaljujući tome došli na visoke pozicije.⁸⁰ Ipak, to ne bi bilo dovoljno da grad kao takav ne prepoznaje realan značaj rada koji imigranti obavljaju i kojim doprinose funkcionisanju i napredovanju lokalne zajednice.

Kako ne postoji jedan opšti obrazac odnosa lokalnih vlasti i manjinskih zajednica, tako ovaj, kao nijedan drugi zaseban slučaj, ne treba koristiti za generalizaciju na nacionalni nivo. Na to nas navodi spektar različitih odnosa, kao i činjenica da nemaju sve manjine jednak tretman od strane vlasti. Iako formalno sve manjinske grupe uživaju ista prava, supstantivno neki prolaze bolje jer njihove zajednice imaju veći ugled kod većinskog stanovništva i zvaničnika. Taj ugled nekad proizlazi iz stepena integrisanosti same manjine, odnosno njenog socijalnog

⁸⁰ Primer grada San Hozea, recimo, pokazuje da lokalni zvaničnici koji imaju imigrantsko poreklo daleko bolje poznaju organizacije etničkih grupa koje deluju u njihovom gradu pa samim tim i pružaju više pomoći, za razliku od zvaničnika koji pripadaju većinskom stanovništvu, (Bloemraad and Gleeson, 2012).

kapitala, pa primeri pokazuju da bolja organizacija i veća međusobna solidarnost, to jest čvrstina veza koje postoje kod pripadnika manjinske zajednice, utiču i na uspješniju socijalizaciju pripadnika date zajednice za život u društvu većinske kulture. Tako, recimo, Turci imaju više ugleda u Holandiji od Marokanaca, jer potonji pokazuju manju zainteresovanost za angažman, uz to slabiju disciplinu i jedinstvo u zajedničkim nastupima kada treba braniti interese njihove grupe (Uitermark, Rossi and van Houtum 2005: 633). Doseljenici iz svih zemalja Magreba generalno su više okrenuti privatnoj sferi, domaćinstvu i porodičnim praksama, nego civilnom delovanju, pa su stoga izopšteniji od drugih i manje poštovani kako u Francuskoj tako i u Holandiji. Religija i geografska blizina takođe mogu igrati ulogu u procesu stepena prihvatanja. Veći respekt i samim tim i veći stepen ostvarivanja prava uživaju one grupe koje su bliže evropskoj kulturi i hrišćanstvu, dok se islamske zajednice vide kao posebna pretnja, pogotovu poslednjih godina usled eskalacije terorizma. Osim toga i lokalni konteksti, ne samo nacionalni, takođe mogu biti od ključnog značaja za integraciju. U Barseloni su, na primer, imigranti više prihvaćeni ukoliko znaju katalonski jezik i istoriju, dok oni koji nauče samo španski često od strane katalonskih nacionalista bivaju percipirani kao pretnja za ostvarivanje nezavisnosti (Castañeda 2012: 63).

Da bi se opisane i razne druge prepreke savladale, vlasti kreiraju različite inkluzivne politike približavanja na nivou susedstava. Poznati su socio-psihološki nalazi da se stereotipi smanjuju većim kontaktima među grupama i da lični susreti i komunikacija čine da se grupne razlike dekonstruišu i ne budu shvaćene kao pretnja (Uitermark, Rossi and van Houtum 2005: 630). Takve nalaze potvrđuje van Kempen nizom istraživanja na primeru holandskih gradova, pokazujući da je dobro rešenje ona politika koja u susedstvima u kojima dominiraju niži društveni slojevi gradi luksuznije stambene i druge objekte privlačeći time bolje stojeće slojeve u isti kraj grada (Van Kempen and Priemus, 1999; Musterd, Priemus and van Kempen, 1999). Pored toga što se kroz susrete i komunikaciju probijaju socijalne i kulturne barijere i povećava ekonomska međuzavisnost, redukuje se i mogućnost za konflikt, jer se ljudi počinju povezivati sa istim prostorom. Nekada je dovoljno da se u mešovitom susedstvu otvore sportski tereni koji će približiti ljude različitih kultura i okupiti ih oko iste aktivnosti. Jedan od načina približavanja različitosti je i

poštovanje kulturnih prava manjina kroz politiku javnog obeležavanja nacionalnih praznika, jer karnevalizacija prostora takođe predstavlja jedan vid susretanja i približavanja putem zabave i veselja. Da bi se ovo ostvarilo, potrebno je da postoji volja onih koji rukovode gradovima i susedstvima. Onda kada to nije slučaj, pravo na grad se može ostvarivati jedino putem većih pritisaka odozdo.

Takođe, treba naglasiti da pravo na grad nije samo stvar lokalne niti nacionalne politike. Bivajući multiskalarno, ono se provlači i kroz nadnacionalne i transnacionalne nivoe, gde pod poslednjim pre svega podrazumevamo odnos podrške i pomoći koji zemlje matice pružaju organizacijama za pravo na grad unutar svojih dijaspora. Meksiko je možda najpoznatiji primer države koja kroz (finansijsku i svaku drugu) podršku koju pruža organizacijama za pravo na grad širom Amerike pomaže svoju veliku dijasporu. Osim zadovoljstva zbog pospešivanja kvaliteta života svojih građana, kao i rastućeg uticaja Meksikanaca na politiku SAD-a, vlada Meksika od svoje politike pomoći dijaspori vidi i finansijsku isplativost, budući da dijaspora u zemlju vraća, odnosno ulaže i ostavlja veliki novac (Sites and Vonderlack-Navarro 2012: 156). Međutim, kao što zemlja matica može biti podsticajan faktor za svoju dijasporu, isto tako ona može biti i prepreka koja joj stoji na putu da ostvari veća prava (na grad) u zajednici u kojoj obitava. Jedan od takvih primera koji ćemo ovom prilikom navesti je turska manjina iz Amsterdama. Turska zajednica koja ovde živi je, naime, želela da podigne svoj islamski verski objekat u susedstvu u kome su Turci činili većinsko stanovništvo. Međutim podozrenje vlade prema Turcima i islamu uopšte, učinilo je da isprva lokalne vlasti ne izdaju dozvolu za takav poduhvat, pravdajući to time da se podizanjem objekta narušava urbanistički plan. Međutim, onda kada je turska organizacija krenula u proteste i paralelno se počela povezivati sa lokalnom agencijom za stanovanje, kao i sa holandskom organizacijom za zaštitu prava manjina u Amsterdamu, uspesi su krenuli da se nižu, i ne samo da se otpočelo sa izgradnjom objekta, već je i lokalno stanovništvo počelo da smanjuje stereotipe o Turcima kroz povećane kontakte, komunikaciju i međusobnu saradnju. Objekat je nakon trnovitog puta konačno krenuo da se gradi i to svečanim postavljanjem kamena temeljca 2005. godine. Međutim, taman kada je jedna prepreka savladana, pojavio se drugi problem, i to od strane konzervativnog krila turske Mili Gorus

organizacije, koje je tvrdilo da su njeni članovi koju su pregovarali sa zvaničnicima grada oko projekta previše postali liberalni i popustljivi, odrekli se nekih verskih principa. Posebno uvredljivim smatralo se to što su predstavnici katoličke, protestanske i jevrejske crkve pored muslimana pristustvovali udaranju kamena temeljca. Objekat, nažalost, do današnjeg dana nije izgrađen do kraja, a turska zajednica je na taj način, iz svojih unutrašnjih konflikata, sprečena da ostvari pravo na grad, ali i šire od toga: pravo na kulturu (Više o ovom slučaju u Nicholls and Vermulen, 2012).

Političko pravo na grad za ne-državljanke

Veliki broj imigranata koji ima legalan boravak u zemljama Zapada, nakon isteka određenog broja godina (koji svaka zemlja propisuje posebno, a najčešće je to deset godina) dobija državljanstvo i samim tim i politička prava, pre svega pravo glasa.⁸¹ Činom postajanja državljaninom, oni za političare postaju i važna ciljna grupa glasača koju potencijalno treba pridobiti, pa im se često iz tog razloga čine ustupci. Međutim, osim integracije na nacionalnom nivou, sve je više inicijativa za to da imigranti koji sa legalnim dozvolama žive u gradovima, a nemaju državljanstvo, dobiju pravo glasa na lokalnim izborima (*non-citizen voting*). Takve prakse koje se mogu podvesti pod političko pravo na grad, negde su već i uvedene. Na primer, u šest gradova države Merilend to već funkcioniše, a sprovodi se i u gradovima Kolumbije, Irske, Novog Zelanda, Čilea i drugde u svetu (u nešto više od 26 zemalja).⁸² Poseban režim ove vrste praktikuje se u nadnacionalnim zajednicama poput EU i Britanskog Komonvelta. Ipak, smatra se da bi se uvođenje ove inovacije u Njujorku imalo posebnu težinu u osvajanju političkih prava, budući da je Njujork ogroman grad, koji često služi za primer za kojim se vode i ostali

⁸¹ Program pod imenom *Cities for Cizenship* se vodi već dugo vremena u SAD, a njegov cilj je da se olakšavanjem procedura za njegovo dobijanje poveća broj stranaca koji imaju državljanstvo, pri čemu gradovi treba da imaju ključnu administrativnu i informativnu ulogu u vođenju tih programa. Smatra se da dobijanjem državljanstva, sadašnji imigranti mnogo lakše mogu pristupiti socijalnim servisima, edukaciji, bolje plaćenim poslovima i time pobošati svoj socijalni položaj (<http://citiesforcitizenship.com/>).

⁸² Novi Zeland je najliberalnija zemlja na svetu po pitanju dodele prava glasa. Od 1975. godine, svi građani koji žive u zemlji duže od jedne godine, imaju pravo glasa na lokalnim izborima.

gradovi i države sveta. Zakon je trenutno u proceduri, a predlaže se da svi stanovnici grada dobiju pravo glasa na lokalnu, ukoliko u gradu legalno žive minimum šest meseci. Ovaj čin se opravdava, između ostalog, i činjenicom da veliki broj ljudi bez državljanstva svojim porezima i radom doprinosi ne samo budžetu, već i boljem funkcionisanju čitavog grada (*no taxation without representation*). Osim toga, više je nego očigledno da bi bilo pravedno da oni koji žive u nekom gradu i koriste njegove servise, mogu i da odlučuju o tome šta treba promeniti, uvesti, ukinuti i slično. Grad treba da pripada svima koji ga nastanjuju, baš kako je to proklamovao Lefevr. Naravno, ima i kontraargumenta, koji se uglavnom mogu čuti od republikanaca, ali i nekih intelektualaca, koji su zabrinuti za dignitet same institucije državljanstva. Oni smatraju da se njen ugled i značaj obezvređuje, jer bi ovako lakim dobijanjem mogućnosti političkog učešća mogla biti poslata poruka da nije važno truditi se oko naturalizacije, odnosno procesa upoznavanja sa istorijom, jezikom, kulturom SAD, jer se i bez tog truda lako može postati građaninom. Time se, smatraju, svakako podrivaju sama država i njen suverenitet (<https://www.theguardian.com/us-news/2015/apr/02/new-york-city-non-citizens-local-elections>). Ova debata je u toku, ali se čini da će pravo na grad u ovom slučaju pobediti instituciju državljanstva, odnosno da će gradovi i ovim putem izvojevati autonomiju u odnosu na nacionalni kontekst.

Slična kampanja o političkom pravu na grad vodi se i u Kanadi i to prilično dugo, jer nema konsenzusa. Protagonisti ovih akcija smatraju da vreme globalizacije i migracija menjaju naše shvatanje političke participacije i građanstva i da je urbano građanstvo ideja koja je sasvim podesna novonastaloj globalnoj konstelaciji odnosa (Siemiatycki, 2006; Steindorff, 2014). Siemjatcki polazi od jednostavne i tačne tvrdnje: "Lokalni izbori tiču se pitanja lokalne zajednice. Građani bez državljanstva su članovi lokalnih zajednica koji doprinose njihovom razvoju" (Siemiatycki 2006: 168). Ovde se ne radi ni o kakvim političko-filozofskim fikcijama, već o konkretnim svakodnevnim pitanjima koje treba rešavati konsenzusom i voljom većine članova koji čine zajednicu. Na primer, u pojedinim susedstvima Toronta imigranti čine više od 30% stanovnika, a kako nemaju pravo glasa, to remeti proces pronalaženja adekvatnih rešenja koja su od značaja za to susedstvo.

U poveljama o pravu na grad takođe se ističe ideja o tome da svi koji nastanjuju grad i njegova susedstva moraju imati pravo na političko učešće. Treba im se omogućiti da učestvuju u lokalnim debatama koje se tiču produkcije prostora, urbanog planiranja i poboljšanja postojećeg stanja u korist potreba građana. Poželjno je afirmisati češće okupljanje građana u mesnim zajednicama, a pogotovu uključivati marginalizovane grupe (poput žena) i imigrante u takve akcije. Ovaj zahtev se u poveljama podvodi pod koncept *inkluzivnog građanstva*, što podrazumeva jednako pravo na glas bez obzira da li se radi o stalno naseljenim građanima ili građanima u tranziciji (oni koji u gradu žive privremeno). Ukoliko se veliki broj građana, po osnovu etniciteta ili formalnog statusa, isključi iz donošenja odluka, to može ozbiljno dezintegrisati zajednicu, jer ona neće odgovarati na potrebe građana, i odluke koje se u njoj donose neće odražavati realno stanje stvari. Zato je benefit od inkluzivnog građanstva velika ne samo za one kojima se daje pravo na odlučivanje, već i za čitav grad koji, time što uvažava sve svoje stanovnike, postaje čvrše integrisana zajednica. Kriminal i druge urbane patologije koje su prisutne u četvrtima u kojima dominiraju imigranti mogu se na ovaj način smanjiti, jer se umesto guranja na marginu ovim ljudima pojačava osećaj pripadnosti i stavlja do znanja da su i oni važni. U širem smislu može se svakako govoriti i o tome da potez uvođenja prava glasa na lokalnu doprinosi jačanju direktne, participativne demokratije, što je u doba neoliberalizma prekopotreban mehanizam za balansiranje, odnosno preraspodelu društvene moći.

Ka zaključku

Analiza različitih slučajeva prava na grad prema imigrantima pokazuje da ova prava variraju i da ne postoji univerzalan obrazac koji možemo izvući kao pravilo i primeniti ga na sve ili većinu gradova zemalja Zapada. Različiti gradovi sadrže različite modele mobilnosti, marginalizacije, integracije, članstva i isključenosti, odnosno zatvaranja prema imigrantima, pa shodno tome pružaju drugačije šanse za život (Smith and McQuarrie 2012: 5). Ipak, načelno govoreći, što se Evrope tiče, pravo na grad i dalje u velikoj meri zavisi od nacionalnog konteksta, odnosno političke kulture date nacije i njenog shvatanja odnosa "mi i drugi". Iako

EU kao nadnacionalno telo reguliše neke oblasti ljudskih prava, njene države-članice ipak imaju autonomiju u raspodeli prava i odnosu prema imigrantima. Da nije tako onda ne bi bilo velike razlike u ostvarivanju prava na grad u Parizu, Amsterdamu i Barseloni, a videli smo da takve razlike ipak postoje i da je Pariz zatvoreniji grad u odnosu na ostale. U Francuskoj nacija-država razumeva se kao politička zajednica koja natkriljuje sve partikulrane identitete, međutim, ne samo da ih natkriljuje, ona ih i uvlači u sebe i asimiluje. Upravo nam analiza prava na grad imigranata u Parizu govori da koliko god se nacionalna država donekle dekomponuje, neke njene temeljne vrednosti opstaju, reprodukuju se i preslikavaju se na gradove. Razloge za ekskluzivistički odnos koji grad Pariz pokazuje prema strancima, stoga treba potražiti u modelu građanstva koji je u Francuskoj utemeljivan od vremena nakon revolucije. Političko ujedinjavanje ovde je praćeno kulturnom asimilacijom i univerzalizacijom vrednosti. Svi oni ne-Francuzi koji ostanu izvan takvih granica bivaju marginalizovani i *negrađani*, pa se na kraju ispostavlja da u Francuskoj zapravo samo stranac može biti rđav građanin (Podunavac 2001: 83).

Pokazalo se, takođe, da sliku o pravu na grad u gradovima SAD (kao i u slučaju Evrope) ne treba uopštavati. Generalno, u odnosu na evropske gradove koje smo uzeli u razmatranje, gradovi Sjedinjenih Država imaju veću autonomiju u odlučivanju zbog veće decentralizacije politike prema imigrantima. Liberalniju politiku imaju one metropole koje su tradiconalno multikulturalne sredine već nekoliko vekova unazad, što se ne može reći za unutrašnjost. Studije pokazuju da među najotvorenije gradove spada San Francisko. Takođe, i dalje postoji diskriminacija po rasi i etnicitetu, a o tome svedoče nemiri u gradovima koji su obeležili poslednjih par godina vladavine Baraka Obame. Mnogi od tih slučajeva završavali su se pogibijom ljudi neameričkog porekla od strane snaga policije. Prema izrečenom u predizornoj kampanji novog predsednika Donalda Trampa, ne treba očekivati da će se politika prema imigrantima poboljšati. Naprotiv. Već je najavljena izgradnja zida prema Meksiku.

Klasni kontekst razmatranja se takođe pokazuje vrlo važnim. Imigranti koji nisu visoko obrazovani i oni koji rade manuelne poslove, slabije su plaćeni i najčešće spadaju u onu grupu imigranata koji nelegalno borave u zemlji. Oni žive u

stalnom strahu od deportacije, pa iz tog razloga prihvataju grublje poslove i pristaju na lošije uslove rada, stanovanja i slabiji kvalitet života uopšte. Robinson i Santos rešenje za ovu nepravdu vide u prihvatanju modela *globalnog građanstva*, namesto državljanstva. Smatraju da bi se na ovaj način ljudska prava regulisala na globalnom nivou, bez obzira na poreklo, pa imigranti ne bi mogli tako lako biti izloženi samovolji i maltretiranju od strane vlasti. Konstantni priliv izbeglica iz zemalja sa Istoka zaista zahteva da nanovo promišljamo multikulturalizam, a samim tim i koncept građanstva, kao što to čine pomenuti autori. Pravo na grad i urbano građanstvo u tom smislu su nezaobilazni i kompatibilni sa modelima koji afirmišu nadnacionalne nivoe regulative.

Ono što nam neki primeri akcija imigranata za pravo na grad pokazuju jeste i to da borbe za pravo na grad, iako ciljeve postavljaju lokalno, zapravo mogu imati širi značaj. Obično se smatra da iza pokreta mora stajati ideologija, međutim neki pokreti svedoče da je i sa uskim lokalnim ciljevima moguće postići značajne promene. Ono što je još važnije, nekada se građani lakše mobilisu ukoliko imaju konkretan cilj, lišen ideološkog prtljaga. Istraživanja na susedstvima u gradovima SAD pokazuju da "velike" teme sa naglašenim političkim značajem, pogotovu siromašnim građanima imigrantskog porekla, često deluju komplikovano i odbojno, ali ih konkretne teme inspirišu i pokreću na udruživanje i postizanje cilja (Becher, 2012). Ove akcije mogu imati dalekosežniji značaj u oblikovanju aktivističke političke kulture lokalne zajednice, pa potencijale i značaj borbe imigranata za pravo na grad treba tražiti upravo na ovakvim mikro-primerima prava na grad, a ne samo u masovnim organizacijama i pokretima.

3. RODNA PERSPEKTIVA PRAVA NA GRAD

Uvod

U ovom poglavlju razmatraće se pitanje na koji način žene učestvuju u korišćenju i kreiranju gradskog prostora u savremenim društvima, odnosno u kojoj

meri (ne)ostvaruju svoje pravo na grad. Polazna je pretpostavka da se istorijska isključenost žena iz građanskih prava kontinuirano nastavlja i reflektuje na gradski prostor kroz odnose dominacije i moći muškaraca nad ženama. Iako žene danas imaju više prava nego ikada ranije, diskriminacija se može čitati u prostoru kroz različite aspekte, od kojih ćemo na neke ovom prilikom ukazati. Uz to treba naglasiti da bez obzira na ideološko-politički kontekst ili dominantno društveno-ekonomsko uređenje, posmatrano sa pozicije rodnog pristupa, postoje neke osnovne zajedničke karakteristike prava na grad žena za sva društva.

Iako je Lefevrova analiza takva da omogućava proširivanje sa klasne na druge dimenzije analize prava na grad, neki zameraju ovom autoru to što nije dovoljno uzeo u obzir patrijarhalne relacije u prostoru, tretirajući prostor kao rodno neutralnu kategoriju (Fenster 2006:43). Savremeni pristupi u sociologiji grada i drugim disciplinama, međutim, itekako uzimaju u razmatranje refleksiju patrijarhalnih šablona na prostor. Nepostoji nijedna povelja o pravu na grad koja se ozbiljno ne osvrće na rodnu dimenziju gradova.⁸³ Feministička kritika ukazuje na gradove kao mesta u kojima najviše prava ima onaj građanin koji se uklapa u kategoriju identiteta belog heteroseksualnog muškarca gornje srednje klase, što upućuje na to da je rod uvek neophodno razmatrati u intersekciji sa klasom, rasom i drugim identitetima. Kako Šeli Bakingem (Buckingham) naglašava, niti je rod neutralna kategorija, niti je to prostor. I jedno i drugo su socijalno konstruisani pojmovi koje je potrebno analizirati i razmatrati u kontekstu raznih aktera koji učestvuju u kreaciji svakodnevnog života (Buckingham 2010: 58).

Istorijski gledano, promene u svakodnevnom životu žene i, uopšte, njihova borba za oslobađanje od krutih patrijarhalnih stega, mogu se pratiti od vremena XIX veka paralelno sa procesima urbanizacije i industrijalizacije. Žena je tada duboko bila vezana za privatnu sferu i stoga nije bila prihvatljiva kao učesnik narastajućih urbanih spektakala, ali postojale su određene žene koje su bile deo

⁸³ Patrijarhalnost, u prevodu vladavina očeva, odnosno muškaraca, ima različita određenja i u različitim faktorima traži se njegova geneza. Čak i među feminističkim pravcima nema jednoglasnosti oko toga, ali ono što je sigurno jeste da takav sistem ograničava aspiracije žena i prožima sve oblasti društva: „Naše društvo je patrijarhalno...vojska, industrija, tehnologija, univerziteti, nauka, političke institucije, finansije – ukratko svaki kanal moći u društvu, uključujući ključni segment policijskih snaga, je u potpunosti u muškim rukama“ (Kate Millet prema Houle 2000: 33).

ulice zajedno sa flanerima, urbanim dendijima i urbanim autsajderima (McDowell 1999: 154).⁸⁴ To su uglavnom bile udovice, prostitutke, lezbejke, muškobanjaste žene, devojke koje su pozirale kao modeli umetnicima, književnice i druge „posrnule“ osobe koje su ionako bile izopštene iz društva jer se nisu uklapale u standarde viktorijanskih vrednosti. Međutim, javni prostor, odnosno njegovi određeni delovi, postali su mesto slobode i za neke druge žene osim napred navedenih. Pripadnice srednje klase šoping molove doživljavale su kao neku vrstu izmašanog boljeg sveta, odnosno bekstva od tradicionalnih stega patrijarhalne porodice i u njima su nalazile prostor *samo za sebe*, makar na kratko vreme u toku dana. Ali, to što su se ovde na trenutak oslobodile muške dominacije, ipak nije značilo da i taj prostor njihove relaksacije nije prožet istom matricom vrednosti. Osim što su ih vrebale opasnosti od seksualnih napada, kultura konzumerizma koja je uzimala maha, takođe ih je gurala u podređeni položaj. Žene su u ovom svetu ostajale pasivni konzumenti, a ne kreatori, dok su njihova tela korišćena u reklamama s ciljem da privuku posetioce i kupce, što potvrđuje tezu da su kapitalizam i patrijarhalnost, zapravo, bili komaptibilni.⁸⁵ Na tom tragu zaključka je i Silvija Volbi (Walby) koja objašnjava da kapitalizam nije značio nužno i

⁸⁴ Dendizam u sociološkom smislu predstavlja osobeni supkulturni stil u sklopu kulture urbanog društva. Po nekim tumačenjima, pravi dendiji smeštaju se još u antičko doba, ali strogo govoreći reč je o pojavi koja se vezuje za društveno-ekonomski uspon građanstva tokom XIX i XX veka, pre svega u Engleskoj i Francuskoj. Dendi se ne izdvaja samo savršenim izgledom i ekstravagantnim odevanjem, već i izuzetnim manirima i svojim britkim duhom. On je individualac, tipična ličnost urbanog miljea. Po škotskom piscu i esejisti Tomasu Karlajlu (Carlyle), dendi je razvio jednu filozofiju odevanja. I više od toga: „Dok se drugi odevaju da bi živeli, on živi da bi se odevao“ (Karlajl 2013: 11).

⁸⁵ Treba napomenuti i to da postoje neki izuzeci u istoriji koji govore o pozitivnim, rodno osetljivim rešenjima urbanog dizajna, koja su uzela u obzir potrebe žena. Vanport Siti u državi Oregon u SAD jeste jedan od primera koji pokazuje mogućnost konkretnih pozitivnih promena. Radi se o vremenu II svetskog rata kada su mnogi muškarci bili van svojih domova, a žene su održavale domaćinstvo, zarađivale nadnice i brinule o deci. Kako bi im obavljanje gomile različitih poslova bilo olakšano, Vilhelm Kajzer (Kaiser) vlasnik velikog imanja koje je upošljavalo dosta žena, naredio je arhitekti da preuredi čitav prostor te lokalne zajednice, tako da žene mogu lakše i jednostavnije da obavljaju dve uloge: ulogu majke i zaposlene žene. Otvoreni su dečiji centri koji su radili non-stop i koji su imali i kuhinje sa toplim obrocima ne samo za decu, već i za majke, kako ne bi morale posle napornog dana da se kući bave kuvanjem. Pored drugih olakšica, takođe se vodilo računa i o tome da centar bude postavljen tako da ne bude daleko od kuća u kojima su živele majke sa decom. Ovaj projekat koji liči na gradove iz utopijskih romana, bio je izazov patrijarhalnosti ali je nažalost propao odmah nakon rata, kada su se muškarci vratili u kuće i porodice nastavile da žive po tradicionalnim porodičnim obrascima kao i pre eksperimenta (McDowell 1999: 119).

napredak ka pravima žena, ističući da se omogućavanjem ženi da „prodre“ iz privatne u javnu sferu, patrijarhalni odnosi samo preslikavaju sa privatne i na javnu sferu, pa se suštinski ništa ne menja. Razlika je u tome što se dominacija nad ženom sada ne vrši samo u okvirima domaćinstva, već i u sferi rada, politike i drugim oblastima javnog domena (Walby 1990: 185).

Da je gradski prostor mesto slobode za neke žene i dan danas, svedoče istraživanja rađena u društvima koja su pretežno tradicionalna i patrijarhalna. Nalazi Tovi Fenster (Fenster) pokazuju da je većini ispitanica u njenim intervjuima asocijacija za dom bio *zatvor*, a za grad *sloboda* (Fenster 2006:44), međutim, to ne treba uzimati kao pravilo.⁸⁶ Žene u svim društvenim sistemima i ideologijama u najvećoj meri i na mnogo načina gradski prostor osećaju kao mesto nelagode, straha, neslobode i muške dominacije. Velikim delom za to je značajan urbanizam, kao delatnost koja podrazumeva planiranje i projektovanje koji nikada nisu lišeni ideologije i političkog upliva, još kako je to Lefevr pisao. U njemu se osim klasnih, ideoloških i drugih aspekata itekako mogu prepoznati i rodni, i to oni koji reprodukuju patrijarhalne odnose. Muškarci su uglavnom na pozicijama moći kada je urbanizam u pitanju jer je planiranje kao tehnička disciplina pretežno „muški obojena“ (Pajvančić Cizelj 2016: 67), pa shodno tome, odsustvo žena čini da njihovi interesi prilikom kreiranja gradskog ambijenta budu zaobiđeni. Jedan od važnijih faktora patrijarhalne produkcije prostora jeste urbanistička ideja Le Korbizjea (Le Corbusier) koja dominira i danas. Po ovom švajcarskom arhitekti, grad bi trebalo podeliti na četiri zone shodno njihovim funkcijama: radnu zonu, stanovanje, rekreaciju i saobraćaj. Iako na prvi pogled ovo može delovati kao logično rešenje, sociološki gledano, ono ima dublje posledice. Naime, radi se o tome da se privatna i javna sfera razdvajaju, pri čemu se žena gura dublje u privatnu, dok javna, radna sfera ostaje prostor muške dominacije. Iako se uloga žene tokom druge polovine XX veka menja u pravcu njene emancipacije i zapošljavanja, ovaj urbanistički plan tu razdvojenost nije korigovao i ispratio, što za posledicu ima otežano

⁸⁶ Istraživanje je rađeno u Jerusalimu u periodu od 1999. do 2002. godine.

funkcionisanje svih onih žena koje obavljaju i ulogu zaposlene žene, ali i ulogu majke i domaćice istovremeno.⁸⁷

U daljem delu teksta prikazaćemo neke od najčešćih i univerzalnih manifestacija isključenosti žena, koje su deo stručne literature i svih urbanih agendi i povelja o pravu na grad.

Strah i bezbednost

Jedna od najprisutnijih tema prilikom razmatranja ženske perspektive prava na grad jeste pitanje bezbednosti urbanih sredina, ili bolje rečeno strah koji žene osećaju krećući se gradom.⁸⁸ Iako zakoni na internacionalnom i državnom nivou garantuju ženama pravo na siguran život bez nasilja, u praksi to nažalost ne rešava problem, pa je potrebno doneti konkretnije regule na lokalnom nivou. Urbani dizajn i plan grada nikada nisu pravljeni tako da s namerom i sami po sebi provociraju nasilje, ali nisu posebno osetljivi na rodnu raznolikost i grad čine mestom muške moći i kontrole (Buckingham, 2009). Različita istraživanja širom sveta pokazuju nešto zajedničko, a to je činjenica da se žene boje da noću budu napadnute. Onda kada se to zaista i dogodi, javni diskurs je takav da se na kraju više krivice svaljuje na same žene, nego na napasnike. Često se može čuti da su one same provocirale napad, jer im nije mesto na ulici tokom noći, čime se zapravo negira njihovo pravo na slobodno korišćenje prostora. Da bi se ovakvi stavovi promenili i da bi grad prestao da bude mesto preslikavanja patrijarhalnih odnosa iz privatne u javnu sferu, žensko kolektivno pravo na sigurnost i bezbedan život u gradu mora postati deo svih urbanih planiranja i akcija i u njima moraju učestvovati žene.

⁸⁷ Iako se za savremene mlađe generacije može reći da popravljaju ovu sliku, domaćinstvo ipak i danas ostaje primarno ženina briga, a muškarci uglavnom nalaze opravdanje u tome da nisu kompetentni za takvu vrstu poslova (Houle 2000: 54).

⁸⁸ Kod nas je Urbanistički zavod Beograda sproveo istraživanje koje je, između ostalog, uključilo i aspekt bezbednosti građana u javnom gradskom prostoru grada Beograda. Međutim, osim generalnog zaključka da se građani osećaju relativno bezbedno, rodni aspekt ovog problema nije pomenut kao uzet u razmatranje (Više o tome na http://www.urbel.com/documents/javni_prostori_studija.pdf).

Jedan od pokušaja kreiranja politike za poboljšanje uslova života žena u gradu putem njihove aktivne participacije u projektu sproveden je u Varšavi 2007. godine, pod rukovodstvom UN HABITAT-a (UN-Habitat's Safer Cities Program, A Women's Safety Audit Pilot Project). Da bi se "iz prve ruke" sagledali konkretni problemi, istraživanje je bazirano na tome da same učesnice (žene i devojke) noću prolaze kroz određene delove grada koji su markirani kao rizična zona, kako bi na licu mesta u upitnik unosile svoje impresije i ocenile osećaj bezbednosti u tom prostoru. Na osnovu prikupljenih podataka, stručna tela sastavila su niz preporuka kako poboljšati urbani ambijent i dizajn u skladu sa rodnim identitetom (preporuke su se ticale boljeg osvetljenja, postavljanja službi za brzo reagovanje u slučaju opasnosti, oznaka, signala i drugih prostornih olakšica). Tom prilikom utvrđena je paradoksalna činjenica da su velike poslovne zgrade u gradu bile bolje obezbeđene sigurnosnim kamerama, osvetljenjem i dežurnim licima, i da je grad više delovao kao prostor prijateljski nastrojen ka njima (*building-friendly*), nego ka samim građanima (*people-friendly*) (Buckingham, 2009). Time je još jednom potvrđeno da su gradovi dizajnirani u interesu kapitala, tj. *ekonomskog građanstva* (Sassen, 2004) i da štite privatna ekonomska prava, a ne kolektivna prava na grad samih građana koji ga nastanjuju. Na samom kraju, uprkos sprovedenom istraživanju i datim preporukama, nije napravljen progres u pravcu njihove implementacije u prostoru, jer očigledno nije bilo dovoljno volje onih na vlasti da prepoznaju društveni značaj i dubinu problema.

Ima, međutim, i pozitivnih primera, poput švedske opštine Umea. Ova lokalna sredina ozbiljno je shvatila problem ugroženosti i straha žena u gradu i u tom cilju sprovela konkretna istraživanja, a zatim i rešenja. Lokalna vlast je organizovala šetnje sa građankama po gradu, kako bi se identifikovala konkretna mesta koja mogu biti opasna i koja treba redizajnirati.⁸⁹ Čitav novi tunel u gradu izgrađen je u rodno senzitivnom dizajnu, sa više zaobljenih uglova, pojačanim osvetljenjem, zanimljivim citatima švedske književnice ispisanim po zidu, kao i prijatnom muzikom. Atraktivan dizajn utiče i na povećan protok ljudi, što takođe

⁸⁹ Inače, statistika u Švedskoj je pokazala da se 29% žena do 25 godina plaši nasilja u gradskom prostoru i da svoje puteva bira pažljivo, dok je kod muškaraca ta stopa 5% (Videti: Rodna ravnopravnost kroz SKGO akciju 2015: 86).

značajno dorinosi smanjenju opasnosti i povećanom subjektivnom osećaju bezbednosti žena. Ovaj grad je i inače poznat po rodno orijentisanom urbanom planiranju, pa se za turiste organizuju i gradske ture u cilju upoznavanja stranaca sa specifičnom vrstom senzitivne urbane politike (Više o tome na: <http://umea.se/download/18.2e9e2c2914ce7d186cf17c06/1431333187734/The+gendered+city.pdf>).

Ipak, kako pozitivnih primera rodno senzitivnog urbanog dizajna nema puno, parkovi, uzane i slepe ulice, neosvetljene ili nedovoljno osvetljene ulice i prolazi, javni prevoz, tuneli, veliki parkinzi, ali i kvartovi poznati po prostituciji (*red light districts*), u većini gradova ostaju da predstavljaju najrizičnija mesta za kretanje. Parkovi se pogotovu noću sa ženske strane percipiraju kao prvi na listi od svih neprijateljskih, muških prostora. Istraživanja pokazuju da se ni muškarci ne osećaju sasvim bezbedno u njima tokom noći, ali kod žena je taj strah posebno naglašen (Fenster 2006: 47), na šta su feministkinje reagovala kampanjama pod parolom „Vratimo ulice“ i „Vratimo noć“ (McDowell 1999: 150).⁹⁰ Dok se i muškarci i žene plaše pljačke, kod žena dodatni strah izaziva bojazan od seksualnog napada. Iako istraživanja pokazuju da se silovanja dešavaju prevashodno u privatnom prostoru od strane nekog ko poznaje žrtvu, dobacivanja, dodirivanja i druge vrste učestalog uličnog seksualnog uznemiravanja kod žena stvaraju pomisao da bi se na ulici osim uznemiravanja mogao dogoditi i seksualni napad. Ukratko, seksualno uznemiravanje stvara strah od seksualnog napada (Rachel Pain prema Houle 2000: 62-3), što rezultuje dobrovoljnim povlačenjem žena iz prostora okarakterisanim kao nebezbednim.

Ulično uznemiravanje nedovoljno je istraživana tema u sociologiji, pravnim i drugim naukama, a nameće se kao značajan problem. Radi se o specifičnoj vrsti

⁹⁰ Noć je takođe socijalno konstruisan pojam. Istraživanje o rodnoj isključenosti u gradskom prostoru rađeno u Finskoj, pokazuje da se i tamo, kao i drugde u svetu, žene više boje noći, nego dana. To na prvi pogled može delovati nelogično, ako se ima u vidu da su preko leta noći u Finskoj samo malo mračnije nego preko dana, dok zimi noć pada već rano popodne. U odnosu na to logično bi bilo očekivati da se u Finskoj žene noći boje zimi, dok je taj strah leti u velikoj meri umanjen jer je tada daleko vidljivije. Ipak, strah kod žena od noći jednak je u oba godišnja doba. Hile Koskela (Koskela), kao autor istraživanja zaključuje da ono što plaši žene nije noć kao takva, već „društvena noć“, odnosno ono što se društveno podrazumeva da se u tom delu dana dešava i radi (Koskela 1999: 115), a to je isto svuda u svetu i u svim godišnjim dobima.

maltretiranja koju zakon ne prepoznaje, ali koje ostavlja psihičke posledice po žene.⁹¹ Ova pojava određuje se kao najčešći oblik seksualnog uznemiravanja žena širom gradova kako zemalja Zapada, tako i drugih delova sveta (Thompson 1993: 314), a sastoji se od pogleda, procena, dobacivanja, zvižduka i drugih nepristojnih, ponižavajućih, seksistički obojeni komentara i ponuda od strane nepoznatih muškaraca. Ulično uznemiravanje nije zabranjeno zakonom, jer je u mentalitetu ljudi, pa otuda uvreženo shvatanje da se radi o nečemu što je po sebi prirodno, normalno i da zapravo ni na koji način ne šteti pojedinkama koje su meta. U tom smislu se od žena očekuje da nepristojno ponašanje od strane muškaraca na ulici tolerišu. Institucionalno neprepoznavanje ove pojave kao društvenog problema na koji treba reagovati rezultuje getoizacijom žena u privatnu sferu. Ova pojava se još više gura u zapećak reakcijom samih žena, koje se u trenucima kada se ono dešava povuku, ignorišući zlostavljača, jer se pokazalo da oštrije reakcije dovode do još žešćih napada muškaraca.⁹² Zanimljivo je pritom da su rezultati jednog istraživanja rađenog na muškarcima koji su identifikovani kao oni koji dobacuju, pokazali da oni svoje ponašanje uopšte ne doživljavaju kao nepristojno ili nasilno, ali da takođe nemaju ni objašnjenje za njega. Najčešće su ga opisivali kao mladalačko ili zabavno ponašanje, koje dolazi iz rasonode ili dosade (Thompson 1993: 326).

Povelje o pravu na grad takođe čine opširan osvrt na datu temu i u njima se kao imperativ naglašava da se gradski prostor mora urediti tako da omogući moralni i fizički integritet žene, bez obzira na klasne, rasne, etničke ili bilo koje kulturne razlike. Inače, kada je klasa u pitanju, smatra se da su pripadnice više klase manje pogođene problemom, jer se ređe kreću pešice ili javnim transportom, odnosno više koriste automobile, taksi prevoz ili imaju vozače. Nasuprot tome, među najugroženijim ženama nalaze se starije osobe, kao i osobe sa invaliditetom, koje se teže kreću i ranjiviji su deo ženske populacije u fizičkom smislu. Zato je

⁹¹ U stručnoj literaturi koja se bavi ovom problematikom ulično uznemiravanje naziva se smrću duha (*spirit murder*), jer podrazumeva psihičku i duhovnu slomljenost osobe usled kumulativnog efekta mikroagresija na nivou svakodnevice (Thomson 1993: 316).

⁹² Posebno ugrožena kategorija žena jesu one koje rade na ulici, to jest ulične prodavačice koje trpe komentare drugih muškaraca koji su takođe ulični prodavci o tome da ženama nije mesto na ulici, već u kući. To ugrožava ove žene na taj način što im šalje poruku da ne mogu da se ostvare profesionalno i čini da se osećaju posramljeno ili besno (Thompson 1993: 324).

prilikom projektovanja gradskog prostora potrebno posebno obratiti pažnju na njihove potrebe.⁹³

U *Evropskoj ženskoj povelji o pravu na grad* iz 1994. godine detaljno se analiziraju problemi i potrebe žena u urbanim sredinama, u skladu sa čime se formulišu predlozi i preporuke o tome na koji način bi trebalo menjati situaciju u gradovima, tako da ona u većoj meri bude osetljiva na njihove potrebe. Ništa od navedenog nije toliko novo, ali je očigledno nedovoljno rasprostranjeno, pa je potrebno dodatno skrenuti pažnju na potrebe za širenjem takve infrastrukture. Neki od predloga jesu:

- Povećati broj telefonskih govornica sa tasterima za hitno reagovanje na ulicama, pogotovu u kritičnim zonama;
- Ugraditi u autobuse i druga javna prevozna sredstva alarmne sisteme, kako bi ljudi mogli da obaveste vozača ukoliko dođe do nekog uznemiravanja tokom vožnje;
- Poboljšati osvetljenje na ulicama, kao i putokaze koji bi omogućili lakšu orijentaciju u prostoru;
- Raditi na razvoju sistema prevoza koji pružaju veći osećaj sigurnosti noću, kao što su, recimo, taksiji sa ženama kao vozačima;
- Urediti zgrade i ulaze tako da se, primera radi, u većoj meri stavljaju providna vrata na liftovima i postaviti automatsko zaključavanje ulaznih vrata i slične mere sigurnosti.

U Povelji se takođe navodi da siguran urbani ambijent iz ženske perspektive jeste onaj koji joj omogućava da: zna gde se nalazi i kuda ide; da vidi i bude viđena, čuje i da je drugi čuju, da po potrebi može da pobegne i naiđe na pomoć u blizini (ECFWITC, 1994). Naglašava se da je važno raširiti svest o rodним dimenzijama gradova, što kroz obrazovni sistem, što kroz medije, ali je takođe od

⁹³ Žene u trudnoći su takođe posebno osetljiva grupa žena, jer se dvostruko više boje, sada ne samo za svoj život, već i za život bebe. Zato one dobrovoljno i svesno izbegavaju pojedine delove grada, pa ispada da su zbog svoje reproduktivne uloge čak i kažnjene time što osećaju da javni prostor prema njima nije sasvim prijateljski (Koskela 1999: 120).

velikog značaja da se u priču uključe i muškarci, jer se kompleksni problemi mogu rešavati samo punim kapacitetom i solidarnošću lokalne zajednice.

Mobilnost i javni transport

Na prethodni problem nadovezuje se i pitanje prevoza ili gradskog transporta. S obzirom na to da su žene još uvek osobe uz koje se vezuju kućni poslovi, što podrazumeva i brigu o deci i starim licima u domaćinstvu, ali su takođe angažovane i na svojim profesijama i karijerama, veoma je značajno da delovi gradova budu dobro povezani. Prostorna disperzija kuće, posla, tržnih centara, socijalnih ustanova, škola, vrtića otežavaju ženama adekvatno obavljanje dnevnih obaveza. U tom smislu važno je raditi na tome da se urbanim planiranjem skrate prostorne distance kako bi se omogućilo obavljanje svih uloga sa što je moguće manje teškoća.⁹⁴ Iako je ponekad zbog veličine grada nemoguće očekivati da se baš sve ustanove nalaze u neposrednoj blizini i da je do njih moguće dopešaćiti, ipak treba raditi na tome da svaki deo grada bude opskrbljen sa što je više moguće usluga i ustanova, ili da makar javni prevoz bude takav da efikasno povezuje delove grada. Adekvatan i učestali javni transport je od značaja imajući u vidu da žene u manjem procentu poseduju automobile od muškaraca, ali takođe treba uzeti u obzir i klasne razlike koje diktiraju način prevoza. Oni koji su na pozicijama odlučivanja najčešće nisu iz ugroženih i nižih društvenih slojeva, pa često nemaju u vidu njihove potrebe i svakodnevicu, koja ne podrazumeva automobile, već upravo upućenost na javni prevoz ili druge jeftinije dostupne varijante. Ovo može biti značajna činjenica jer se smatra da posedovanje automobila, pogotovu u većim gradovima, značajno doprinosi povećanju pune ekonomske, političke i kulturne participacije u lokalnoj zajednici i obratno (Pajvančić Cizelj 2016: 68). Neadekvatan javni transport u gradu najviše pogađa siromašnije slojeve, uskraćujući im mogućnost da učestvuju u raznim sadržajima koje grad pruža. Osim bolje organizovanog javnog transporta, potrebno je i povećati stepen

⁹⁴ Pritom treba naglasiti da bi komponovanje prostora sa saskraćivanjem prostornih distanci i boljom povezanošću važnih ustanova omogućilo lakše funkcionisanje na relaciji privatno-javne sfere ne nužno ženama, već i muškarcima koji se nalaze u ulogama koje su locirane u oba polja.

decentralizacije društvenih i kulturnih aktivnosti, koje bi time bile dostupnije različitim slojevima i kako bi razni javni prostori postali vidljiviji.

Neki od predloga za poboljšanje situacije koji se navode u rodno orijentisanim poveljama o pravu na grad, tiču se preporuka lokalnim vlastima da bi trebalo više da promovišu tzv. fleksibilne oblike prevoza, poput malih električnih automobila ili bicikala koji bi bili zajedničko dobro. Pri tom bi se vodilo računa da ih bude u dovoljnom broju, kao i da postoji dovoljno parkirališta. Dobar primer ovakve urbane organizacije jesu gradovi Holandije ili Skandinavije, odnosno one zemlje koje imaju razvijenu ekološku svest. Više je nego jasno da korišćenje ove vrste transporta ima ekološki benefit po grad, a osim toga i smanjuje gužvu u motornom saobraćaju. Kao jedna od preporuka takođe se navodi i to da je potrebno uposliti više žena na poslovima gradskih planera i vozača u javnom prevozu (ECFWITC, 1994), jer se pretpostavlja da će one imati više razumevanja za potrebe drugih žena.

Stanovanje

Već je dobro poznato da je na polju privatnog prostora, odnosno doma vrlo primetna podela pripisanih rodnih uloga, i da je taj isti prostor dizajniran prema potrebama nuklearne porodice. Ženama obično pripada prostor kuhinje, trpezarije i kupatila, dok je dnevni boravak "muška teritorija". Trpezarije osim za zajedničke ručkove takođe služe da majke pomažu deci u izradi domaćih zadataka, jer je i to uglavnom njihova uloga. Tako ispada da žene, čak i u većim kućama, uglavnom nemaju nijedan prostor koji je samo njihov i koji bi služio njihovim potrebama, relaksaciji ili bilo kojoj drugoj aktivnosti u kojoj su one posvećene samima sebi, a ne drugim članovima porodice. Da bi se takva situacija izmenila, najpre je potrebno podizati svest o potčinjenom položaju žene, a onda i planski dizajnirati kuće tako da one budu rodno ravnopravniji privatni prostor. Tu se kao posebno značajne vide arhitektice koje bi najbolje iz svog ugla mogle činiti konkretnije promene u projektovanju stambenih prostora. Posebnu pažnju trebalo bi obratiti na to da svaki član porodice ima neki odvojen prostor za sebe. Osim promena u privatnom prostoru, navešćemo neke od preporuka od strane ECFWIT koje se tiču javnog:

- Potrebno je više raditi na izgradnji sigurnih kuća (*transition houses*) za one žene koje su zbog zlostavljanja napustile porodični dom, a nemaju se kuda skloniti;
- Dobrodošla je svaka razmena solidarnosti, pomaganja i servisa među susedstvima;
- U te svrhe treba podržati jačanje susedstva kroz izgradnju posebnih prostora u kojima bi se sastajale žene iz lokalne zajednice kako bi razmenjivale iskustva i rešavale probleme;
- Izgraditi više uslužnih objekata koji bi pružali pomoć zaposlenim ženama oko dece, pogotovu onda kada su deca bolesna ili nema ko da brine o njima dok su roditelji na poslu (ECFWITC, 1994).

Lokalna politička participacija

Jedan od centralnih aspekata prava na grad jeste pravo na odlučivanje o važnim pitanjima u gradu. To se u poveljama i njihovim preporukama prepoznaje kao aktivna građanska praksa ili *aktivno građanstvo* (*Active citizenship*), gde žene ne ostaju samo na formalnim pravima, već ta prava i aktivno upražnjavaju kroz društveno-politički angažman u lokalnoj sredini. U pogledu dostizanja rodne ravnopravnosti, aktivno građanstvo bi podrazumevalo veće učešće žena na svim nivoima vlasti, a posebno je potrebno više ih videti u ulogama urbanih planera koji bi saradivali sa feminističkim organizacijama, čime bi se zajednički ukazivalo na probleme i potrebe žena u lokalnoj zajednici. Pošto još uvek dominira shvatanje da je ženi mesto u kući, malo ih je u lokalnim telima (ali i telima na svim drugim nivoima). Najpre bi trebalo promeniti sliku žene u udžbenicima i, uopšte, obrazovnom sistemu, a zatim i u medijima, kako bi se od stereotipne slike išlo u pravcu prikazivanja žene kao one koja je kreativni lider koji može dorineti boljitku svoje zajednice. Takođe bi trebalo ohrabrivati devojke koje su završile arhitekturu da se aktiviraju i pridružuju stručnim gradskim timovima (ECFWITC, 1994).

Rodna i religijska ukrštanja prava na grad

Upliv religijskih propisa najprodorniji je u gradovima onih društava koja nisu sekularizovana. Međutim, kako je svet poslednjih decenija postao globalan i multikulturalan, religijske razlike i u demokratskim društvima postaju sve značajniji izazov i okvir za definisanje društvenih, ali i rodnih i prostornih odnosa.

Istraživanje koje je Fenster radila u periodu od 1999. do 2002. u Jerusalimu jasno je pokazalo da se u ovom gradu, a pogotovu pojedinim njegovim kvartovima koji su duboko sakralizovani, sekularne ženske osobe osećaju vrlo nelagodno. Ovde se ne misli na diskriminaciju žena u samim svetim objektima, koja je i više nego očigledna kada je u pitanju mesto sedenja, na primer, ili nemogućnost pristupa oltaru, već na same ulice i javne prostore. Najviše pravila odnosi se na način odevanja žena, pa na vratima prodavnica, recimo, skoro po pravilu stoji natpis da je ženama zabranjeno da uđu ukoliko nisu obučene shodno religijskim propisima, jer na taj način remete edukaciju dece u jevrejskom duhu.⁹⁵ Ovakva sakralizacija prostora, kreirajući mesta pripadanja i nepripadanja u gradu, negira individualna prava čoveka na drugačiji, sekularni identitet i pritom daleko više pogađa žene nego muškarce. Ukoliko ne usvojite identitet kraja u kome se nalazite, taj prostor za vas postaje neprijateljska sredina. Ovo je lokalizovani primer univerzalne pojave u multikulturalnim, multietničkim i multireligijskim urbanim sredinama deljenog identiteta na Zapadu, gde se manjinske religijske zajednice getoiziraju i žive po sopstvenim pravilima (Fenster 2005: 21). Zato je glavna nedoumica kako pomiriti naizgled sukobljeno individualno pravo na grad, sa jedne strane, i grupno pravo na ispoljavanje religijskog identiteta sa druge, a da se niko pritom ne oseća ugroženo. Kod ovako složenih pitanja gde se sukobljavaju duboko usađeni identiteti i različita poimanja prava na grad, teško je pronaći jedinstveno rešenje. Iako postoji brojna literatura na temu multikulturalizma koja teorijski pokušava da raspetlja složenu problematiku raznih ljudskih prava (u ovom slučaju religijskih i sekularnih prava na grad) pronalazak rešenja koje će uključivati poštovanje prava svih identiteta (religijskih, sekularnih, rodnih i drugih), ostaje izazov za urbanu kulturnu politiku.

⁹⁵ Više o tome videti u Fenster, 2005.

Kultura sećanja

Diskriminacija žena u prostoru pojavljuje se i na mnogim drugim planovima, pa i na planu politike podizanja i imenovanja trgova, znamenja i ulica. Spomenici se podižu u znak sećanja na ljude i događaje veličajući njihovu ulogu u istoriji, etablirajući time sistem vrednosti u društvu. Brojna istraživanja rađena kod nas i u svetu, pokazuju da iako se razlikujemo po ideološkim, ekonomskim i drugim kodovima, ono što je svuda isto jeste to da su žene u istoriji skoro nevidljive. Ta rodno diskriminativna kultura sećanja prepoznaje se pre svega u tome što je ulica, parkova, spomenika i drugih znamenja koje su posvećene slavnim ženama daleko procentualno manje. Ali, osim toga, i onda kada se ulice imenuju po ženama, one su uglavnom male, nalaze se na periferijama gradova i često su slepe. Nasuprot tome bulevari, znamenite zgrade i ulice u centru grada posvećene su muškarcima. I ovde se, kao i na drugim poljima, prava na grad koja smo do sada razmatrali, prepoznaje klasna nejednakost, pa se tako češće mogu sresti imena žena iz viših društvenih slojeva (npr. kraljica, vladarki i slično), u manjoj meri umetnica, a u najmanjoj žena iz najnižih slojeva koje su u istoriji ostavile traga (Sekulić, 2014).

Ovo potcenjivanje uloge žena i njihovog značaja za društvo, ženama stvara psihološku barijeru i šalje poruku da njihov društveni angažman, zalaganja i rad nikada neće biti adekvatno prepoznati. Nisu međutim, jedino žene izuzete iz istorijskog pamćenja. Tu spadaju i druge marginalizovane grupe poput etničkih i rasnih manjina, radničke klase i pripadnici gej i lezbejske orijentacije. U Los Anđelesu (Los Angeles), na primer, polovinu stanovnika čine žene, dok skoro šezdeset posto čine latinoamerikanci, afroamerikanci i amerikanci azijskog porekla. Ipak, 97, 5 posto kulturnih obeležja pamti samo Anglo istoriju u kojoj dominiraju muškarci belog porekla. Majami od gradova u SAD prednjači sa osam posto spomenika u znak sećanja na znamenite žene u istoriji, dok Boston nema čak nijedan (Houle 2000: 66).

Ka zaključku

I danas, kada su osvojile mnoge slobode u odnosu na ranije istorijske periode, žene i dalje nisu ravnopravni građani država ni gradova. Feminističke organizacije uspele su da tokom druge polovine XX veka izdejtstvuju da žene dobiju razna građanska prava, međutim, kada se radi o pravu na grad i tome da treba imati u vidu njihove potrebe prilikom urbanog planiranja, nema značajnog pomaka, iako je nepobitna činjenica da su one, istorijski gledano, dale veliki doprinos izgradnji tih istih gradova (CFWRTTC, 2004). Društvo ih i dalje vidi prevashodno kao majke, supruge i domaćice, ali ništa izvan toga. Pored toga, siromaštvo, na rodu zasnovana podela rada, nejednakost i diskriminacija u klasnom, rasnom, etničkom, verskom i drugim kulturnim aspektima i nasilje nad ženama (u privatnom i javnom prostoru), jesu osnovni društveni problemi koji čine nezaobilazni kontekst za razumevanje složenosti razmatranja građanskih prava žena uopšte, pa i njihovog prava na grad (Falu 2014: 59).

Iza svega navedenog stoji dominantna neoliberalna ideologija koja je značajan činilac kreiranja i reprodukcije rodni nejednakosti u prostoru. Harvi je pisao o tome da se u neoliberalizmu prava orijentišu na individualna prava, a pre svega na prava kapitala, odnosno korporacija (orijentisanih na maksimizaciju ekonomske dobiti), ali se zato zamagljuje grupna, kolektivna prava, čime brojne kategorije stanovnika u gradu bivaju "građani drugog reda", a među njima svakako i žene. Takođe, neoliberalna ekonomija je takva da postojeće polarizacije još više zaoštava. Oni koji su siromašni postaju još siromašniji, a deprivilegovani su još više gurnuti u takvu poziciju. Ovom logikom su svakako pogođene i žene, koje postaju jeftina radna snaga globalne ekonomije. Istorijski pripisana rodna uloga obavljanja neplaćenog ili volonterskog rada i dalje pada na njihova leđa, čak i nakon emancipacije i sloboda koje su osvojile tokom XX veka. Sve veća privatizacija i redukcija socijalnih servisa, odnosno slabljenje socijalne države, učinilo je da žene preuzmu ulogu onog ko brine i stara se o drugima, kao nešto što se samo po sebi podrazumeva. Poznato je, na primer, da su osamdesetih godina XX veka u vreme vladavine politike Margaret Tačer (Thatcher), kada je klasna nejednakost postala dublja nego u periodu pre toga, žene bile te koje su zamenile institucionalnu negu o

starim osobama i drugim grupama koje nisu mogle da brinu o sebi (*community care*) (McDowell 1999: 115-116).

Da bi gradovi zaživeli kao demokratske zajednice, ne samo na rečima već i u praksi, neophodno je inkluzivno odlučivanje koje podrazumeva multiakterski pristup centralnih i lokalnih vlasti, nevladinih organizacija, društvenih pokreta, privatnog sektora i raznih udruženja građana. Jedino tako neće biti zaobiđene potrebe različitih društvenih grupa koje nastanjuju gradove. Ali, da bi se do svega toga zaista i došlo, potrebno je povećati broj žena u političkim telima gradova.⁹⁶ Jedan od predloga je afirmativna akcija kojom bi se utvrdila kvota kojom se garantuje njihovo učešće u lokalnim telima, a takođe se preporučuje veće učešće feminističkih organizacija koje bi se uvažavale kao ravnopravni partner u razmatranju problema i kreiranju rešenja (CFWRTTC, 2004). Bilo bi pogrešno shvatiti da sve povelje i naučni radovi koji se bave ovim pitanjem zahtevaju dominaciju žena. Naprotiv, svuda se ističe ravnopravnost i naglašava da se prilikom planiranja gradova, počev od njihovog materijalnog oblička i fizičke sredine, preko kulturnih, socijalnih i drugih sadržaja, pa do formiranja političkih lokalnih institucija, mora imati rodno izbalansiran pristup.

Ono što svakako nije ohrabrujuće, a pritom predstavlja dominantan utisak prilikom razmatranja literature o rodnoj perspektivi prava na grad, jeste to da je više nego evidentno da se ovim problemom u ubedljivo najvećem procentu bave žene. Odatle postaje jasno je da je do konkretnijih promena moguće doći samo ukoliko se poveća njihova lokalna politička participacija. Pokazuje se da muškarci nemaju dovoljno sluha ili volje da menjaju stvari u pravcu balansiranja potreba i moći. Solidarnost i razumevanje tuđe pozicije u ovom slučaju izostaje, pa se stoga nameće generalni zaključak da je lokalna politička participacija žena, odnosno njihovo veće učešće u centrima moći i odlučivanja jedan od ključnih uslova za korak napred u pravcu ostvarivanja prava na grad žena. Uslov za tako nešto jeste

⁹⁶ Jedan od pozitivnih primera u praksi koji je išao u korist tzv. *municipalnog feminizma* ili *femokratije*, jeste osnivanje institucije koja se bavila isključivo potrebama žena stanovnica Londona, bez obzira na njihovo poreklo i klasni položaj; to predstavlja rezultat brige da ženama grad bude dostupan na svaki način (*The Greater London Council Woman's Committee*). Ova institucija osnovana je 1982. ali je ugašena nakon četiri godine jer nije bilo političke volje da se tako nešto održi (Više o tome u Bashevkin, 2005).

jačanje svesti žena o njihovom zajedničkom interesu koje očigledno jedino one same mogu da generišu. Iako postoje brojne feminističke organizacije, biće potrebno raditi na većoj informisanosti i edukaciji kroz sistem obrazovanja i medije o njihovom položaju i ugroženim kolektivnim pravima.

4. HOMOSEKSUALNA PERSPEKTIVA PRAVA NA GRAD

Uvod

Da je homoseksualnost oduvek bila vezana za grad i kulturu grada, govori nam istorija, kako ona realna, tako i biblijska, koja uzrok propasti gradova Sodome i Gomore vidi u izopačenoj seksualnosti.⁹⁷ U svakom slučaju, tezu da je homoseksualnost urbani fenomen, moguće je potkrepiti brojnim primerima kroz istoriju odakle vidimo da su gradovi bili baza izgradnje homoseksualnih identiteta.⁹⁸ Od XVII veka gradovi širom sveta bili su mesta koja nisu bila samo transportna čvorišta ili ekonomski centri, već i prostori susretanja raznolikosti i izgradnje gej kulture. Anonimnost, gradska gužva, veći broj mesta za upoznavanje osoba sličnih sebi i druge karakteristike gradova i urbane kulture, već sami po sebi su dovoljno objašnjenje zbog čega su homoseksualci ovde nalazili svoje utočište i slobodu od tradicionalnih stega i kulturnih obrazaca, pogotovu prisutnim u manjim sredinama. Međutim, to je samo jedna strana priče o vezi homoseksualnosti i gradova. Svakako treba naznačiti da se radi o relacionom odnosu: koliko su gradovi svojom kulturom i „vazduhom koji oslobađa“ uticali na mogućnost ispoljavanja homoseksualnog identiteta i izgradnju njihovih supkulturnih zajednica, toliko su i ove zajednice, sa druge strane, transformisale gradove i gradske četvrti, njihovu

⁹⁷ Zbog ove biblijske priče, u kojoj se govori o propasti dva grada zbog seksualne razuzdanosti i grehova njihovih stanovnika, homoseksualnost se i danas često naziva *sodomijom*, što od strane javnosti, što od strane crkvenih lica. Sodomija ima negativno, pežorativno značenje i odnosi se na sve neprokrativne seksualne odnose, uključujući masturbaciju, seks pre braka i homoseksualnost (Merrick 1997: 290).

⁹⁸ Više o vezi gradova i homoseksualnog identiteta u istorijskoj perspektivi i sa brojnim primerima u Aldrich, 2004.

estetiku i urbani (kosmopolitski) etos (*ethos*). Ukazujući na dublju vezu između njih, pojedini autori naglašavaju da je homoseksualnost čak esencijalno urbani fenomen, to jest da je grad njen generator: homoseksualnost je fenomen grada, a ne samo nešto što se pojavljuje u gradu (Bech, prema Aldrich 2004: 1722).⁹⁹ U ovom poglavlju prikazaćemo fenomen gej kvartova kao jedan od primera uspostavljanja veze homoseksualnosti i grada i svojevrsnog načina ostvarivanja prava na grad.

Gej kvartovi i pravo na grad

Tokom ranog XX veka gejevi su svoje urbano utočište nalazili u boemskim četvrtima, gde su se pored njih okupljali umetnici, prostitutke, džez muzičari, imigranti i drugi uglavnom marginalizovani, ali kreativni pojedinci. Oni su bili nosioci avangardne boemske urbane kulture. Mon Martr (*Montmartre*) u Parizu, koji je i danas najpoznatija (nekadašnja) boemska četvrt na svetu, okupljao je osim poznatih slikara i književnika i homoseksualce koji su jedino ovde mogli ispoljavati svoje sopstvo i biti prihvaćeni. Istražujući ovo doba i ranu fazu razvoja Soho (*Soho*) distrikta u Londonu, MekDauelova zapaža da je u njemu u to vreme bilo dosta homoseksualnih osoba, ali su ipak preovladavali mlađi muškarci, dok su lezbejke, iako prisutne, bile u znatnoj manjini. Ovaj podatak govori o tome da su još pre pojave gej getoa, urbane četvrti u kojima su LGBT osobe obitavale, bile preovladavajuće muške (McDowell 1999: 158). Nakon II svetskog rata urbane migracije LGBT osoba su u zamahu,¹⁰⁰ a najveći procenat se nastanjivao u onim

⁹⁹ Ipak, ova povezanost ne treba da navodi na zaključak da je društvena organizacija prostora dominantno, pa čak ni ravnopravno organizovana tako da prepoznaje identitet LGBT osoba. Naprotiv, politika prostora je diskriminatorna. Biti dobar/poželjan građanin čak i danas ne znači biti homoseksualac, a na prostor se to reflektuje tako što se favorizuje heteronormativni (heteroseksualni) obrazac (Hubbard 2001: 54). On podrazumeva reprodukovanje tradicionalno shvaćenih rodnih uloga, kroz, na primer, arhitektonska rešenja kuća i stanova, organizaciju prostora u školama i drugim javnim objektima, nepostojanje spomenika ili imena ulica posvećenim ličnostima sa drugačijim seksualnim i rodnim identitetom od dominantnog, nasilje na ulici usmereno prema LGBT osobama i na druge načine.

¹⁰⁰ Još za vreme trajanja rata, San Francisco bio je važna luka samim tim što je bio blizu fronta na Tihom okeanu, zahvaljući čemu je kroz grad prošlo više od milion ljudi. Mnogi od njih bili su homoseksualci koji su uspeli da u ovoj nemiljoj situaciji naprave međusobne spone i veze podrške i

gradskim četvrtima koje su bile na glasu kao devijantne i povezivane sa kriminalom, jer se smatralo da će u tom moru devijacija homoseksualci ostati nezapaženi (Nash and Gorman-Murray 2014: 764). Politički uspesi i borba za seksualne slobode u okviru agendi društvenih pokreta tokom predstojećih decenija, a pogotovu krajem šezdesetih, počeli su rezultovati i prvim naznakama urbanih formacija kao što su gej susedstva, dok je od osamdesetih pa nadalje (kada beleže porast) njihov razvoj obeležen i globalizacijskim procesima.

Gradovi su strateška mesta građanstva i baze izgradnje novih formi građanskih identiteta, pa time i onih koje vezujemo uz seksualno građanstvo. Osnovni savremeni društveni kontekst, odnosno okvir razumevanja ovih procesa jeste globalizacija, koja, afirmišući raznolikost kultura i identiteta, utiče da oni postanu vidljivi u prostoru, a time i u društvu. Međutim, važan aspekt afirmacije raznolikosti leži i u tome što ona predstavlja kulturni resurs koji je profitabilan. U moru novih urbanih identiteta koji čine kreativni i konzumeristički potencijal gradova posebno su značajni seksualni identiteti, čiju specifičnu urbanu manifestaciju predstavljaju *gej kvartovi*, *gej getoi*, *gej enklave*, *gej distrikti* ili *gej susedstva* (kako se sve ovaj fenomen imenuje). Naziv *gej geto* odnosi se na susedstvo u gradu koje je ispunjeno barovima, restoranima, knjižarama, bioskopima, bibliotekama, pozorištima, sedištima društvenih i političkih organizacija i drugim sadržajima namenjenim prvenstveno (ali ne isključivo) gej supkulturi (Sibalis 2004: 1739). Prvim gej susedstvom smatra se Šeneberg (Schöneberg) u Berlinu iz vremena treće decenije XX veka. Otprilike u to vreme počinju da se stvaraju naznake gej kvartova i u gradovima SAD i Zapadne Evrope, koje će, međutim, tek od šezdesetih naovamo krenuti da poprimaju karakteristike onoga što danas predstavljaju. Jedno od prvih susedstava koje se pojavilo jeste Kastro (*Castro District*) u San Francisku, a danas su pored Kastro neka od najpoznatijih Kanal (*Canal Street*) (Mančester), Soho (London), Vest Holivud (*West Hollywood*) (Los Anđeles), Vest Vilidž (*West Village*) (Nju Jork), Mare (*Marais*)

tako nađu razlog da ostanu u gradu, umesto povratka kući gde nisu imali perspektivu. To je vremenom stvorilo uslove da iz njihovih mreža nastanu i prvi barovi i drugi kulturni krugovi koji su gradili alternativni način života, koji je podrazumevao i pisce poput Džeka Keruaka (Kerouac), pesnika Alena Ginsberga (Ginsberg) i druge umetnike (Kastels 2002: 219).

(Pariz), Kebidž Taun (*Cabbage-town*) (Toronto) i drugi. Gej susedstva počela su se osnivati na onim lokacijama gde je cena iznajmljivanja stanova, lokala i zgrada bila relativno niska i samim tim pristupačna za pretvaranje u rezidencijalne zone ili pak samo mesta ispunjena kulturnim i komercijalnim sadržajima. Međutim, osim ekonomskih razloga (pristupačne cene iznajmljivanja) i društveni faktori doprineli su osnivanju gej getoa, pogotovu rast i veća vidljivost LGBT supkultura u gradovima, počev od šezdesetih.

Adler (Adler) i Brener smatraju da je ne samo veći broj pripadnika LGBT zajednice u gradu, već i njihova rezidencijalna koncentracija na datom mestu prvi uslov za pokretanje transformacije dela grada u gej kvart. Osim toga, sledeća važna stavka je preuzimanje vlasništva nad nekretninama, a zatim i pokretanje poslovne aktivnosti shodno potrebama gej supkulture. Na kraju, važno je bilo ojačati organizacione kapacitete i povezati se sa lokalnom upravom da bi se život u kvartu nesmetano razvijao (Adler&Brenner prema Petrović 2009: 215). Ovi koraci, po autorima, predstavljaju nepisano pravilo ili obrazac po kojem se razvijala i jačala LGBT zajednica u većini gradova Zapada.

Transformacija gradova kroz oformljivanje gej kvartova najčešće se sagledava kao deo procesa kosmopolitizacije gradova. Preciznije, to bi značilo da se seksualne manjine od strane posetilaca percipiraju kao egzotična drugost koju je zanimljivo istražiti ili iskusiti. Upravo zbog toga mnogi pozdravljaju postojanje gej kvartova, jer se time radi na afirmisanju različitosti i otvorenosti prema drugom i drugačijem, što jeste suština kosmopolitskog stava. Ričard Florida (Florida) vidi gej kvartove kao nešto u odnosu na šta se može meriti otvorenost jednog društva, i smatra da ono društvo koje prihvata gej zajednicu, jeste otvoreno i prema drugim manjinskim grupama. Istražujući kreativne klase, Florida je preko *gej indeksa* takođe pokazao da su gej zajednice i kvartovi značajan faktor kreativnosti gradova (Florida, 2002). Međutim, gej susedstva su višeznačna društvena pojava, pa je za potpuno razumevanje ovog fenomena neophodno uzeti u obzir i dominantnu logiku i politiku neoliberalizma, koja ih u velikoj meri određuje.

Pozivajući se na podržavanje ostvarivanja ljudskih prava, raznolikost i politiku identiteta, oni koji upravljaju gradovima ostvaruju profit. Urbani turizam u velikoj meri počiva na strategijama koje brendiraju gradove tako da oni budu

atraktivni za posetioce, pri čemu su mesta za uživanje (*spaces of pleasure*) i gej kvartovi kao jedan njihov segment, od posebne važnosti, što neki nazivaju *seksualnom politikom neoliberalizma* (Nash and Gorman-Murray 2014: 760). Opšti globalizacijski kontekst u kome se gradovi međusobno takmiče da postanu atraktivni i time se bolje pozicioniraju na lestvici urbane hijerarhije jeste nešto što na neki način objašnjava zašto su gej kvartovi postali jedna vrsta kulturnog kapitala raširenog po gradovima sveta (Bell and Binnie 2004: 1817). Florida smatra da budućnost pojedinih gradova zavisi upravo od toga hoće li se snaći u konkurentskoj igri da svoj prostor učine privlačnim za konzumente sa različitih strana.

Osim kosmopolitizma i neoliberalizma kao dva konteksta u okviru kojih se gej kvartovi najčešće sagledavaju, često se o njima raspravlja i u kontekstu džentrifikacije. Radi se o fenomenu preobražaja savremenih gradova, koji je u širem smislu povezan sa transformacijama na području ekonomije, gde na značaju dobijaju servisna ekonomija, kulturna industrija i potrošnja. Da bi se gradovi prilagodili tim trendovima, oni (ili neki njihovi delovi) se transformišu ili brendiraju na taj način da svoje sadržaje prilagođavaju interesima investitora. Važan socijalni aspekt čitavog procesa je u tome što se transformacijom najčešće raseljava siromašno stanovništvo da bi se na tom prostoru napravila moderna profitabilna zona namenjena potrošnji i potrebama, pre svega srednje klase (Više o tome u Backović, 2015). Formiranje gej kvartova uglavnom je u vezi za džentrifikovanjem, jer se oni osnivaju upravo u centralnim, starim gradskim zonama na inicijativu gej aktivista srednje klase koji imaju resurse za otpočinjanje urbane transformacije. Sa druge strane, raširena je i praksa da se već postojeći gej kvartovi inoviraju, transformišu i sadržajno oblikuju tako da u većoj meri budu prilagođeni tržištu, odnosno turistima i posetiocima koje privlači njihova egzotika.

Iz navedenih razloga, ne može se zaključiti da su gej kvartovi kao jedan vid ostvarivanja prava na grad po osnovu seksualnog i rodnog identiteta neupitni. Naprotiv, oni nailaze na brojne kritike, pa se radije može reći da njihova pojava otvara nova pitanja, pri čemu se polemika vodi na više strana. Jedna od njih tiče se rodne perspektive i zasniva na primedbi da su gej kvartovi kreirani prevashodno kao mesta za muškarce. Objašnjenje za delimičnu separaciju gejeva i lezbejki u

kvartovima možda bi se moglo naći u tome što su se lezbejke za svoja prava većinom borile u okviru feminističkog pokreta, videvši sve muškarce, pa i homoseksualne, kao jednu vrstu neprijatelja koji je deo partijarhata. Međutim, figuriraju i druga viđenja, a Kastelsovo je jedno od zanimljivijih. Ovaj autor istražujući Kasto Distrikt u San Francisku, naime, tvrdi, da se gej kvartovi pre mogu tumačiti kao odraz moći *maskuliniteta* nego homoseksualnosti u prostoru. Da je homoseksualni identitet kao takav dominantan, smatra Kastels, bilo bi više lezbejskih akcija u urbanim homoseksualnim četvrtima, što nije slučaj, a razlozi za to leže u tome što žene nemaju toliko jaku želju za zaposedanjem prostora (kao muškarci) zbog čega se manje teritorijalno usidruju (up. Sibalis 2004: 1747). Ovom argumentu takođe se mogu pridružiti i ekonomski razlozi, odnosno oni koji govore o tome da su muškarci generalno uzev, bez obzira na seksualnu orijentaciju, veće platežne moći i u boljoj tržišnoj poziciji za pokretanje poslovnih projekata koji podrazumevaju velike poduhvate, pa i transformaciju urbanih četvrti, a osim toga veća kupovna moć omogućava i konzumaciju luksuznih sadržaja (upravo onakvih kakvi su najčešće prisutni u gej klubovima). Za razliku od toga, pokazano je da se lezbejski urbanizam više odigrava na periferijama gradova, odnosno na onim mestima gde je zakupljivanje prostora jeftinije, ali i da je smisao osnivanja ovih malih zajednica više baziran na druženju i povezivanju, nego na osvajanju teritorija kao takvih (Rooke 2007: 241-42).

Osim kritike sa stanovišta rodne i ekonomske perspektive, neke druge opaske (pre svega konzervativnijih autora među kojima ima i homoseksualaca), osnivanje gej kvartova vide kao put ka izolaciji, segregaciji i sprečavanju homoseksualne manjine da se sjedini sa većinom i integriše u zajednicu. Takođe, seks zone namenjene homoseksualcima od strane istih kritičara percipiraju se kao sramota za gej zajednicu koja joj šteti, a svakako ne nešto čime se treba ponositi (Belle and Binnie 2004: 1815). Polemika se vodi i po pitanju ostvarivanja ljudskih prava. Dok neki pristupi na LGBT zajednicu gledaju kao na bilo koju drugu manjinu (etničku, rasnu i dr.) kojoj treba pomoći da lakše ostvaruje svoja prava i iskazuje svoj identitet, drugi smatraju da se ovakvim zauzimanjem prostora neopravdano afirmiše jedna vrsta seksualnog identiteta nad ostalim, čime se prostor ništa drugo do kolonizuje. U tom kontekstu je pojava gej getoa kao vrste prostornog i

identitetskog izdvajanja posebno nailazila na zid u francuskom društvu, u čemu i leži jedno od objašnjenja zašto ovde nije prisutan veći broj gej getoa, odnosno zašto oni nisu toliko raširena pojava kao u Severnoj Americi. Posebno je napadan Mare geto u Parizu, pri čemu akteri osude nisu bili samo stanovnici susedstva koji su se žalili na buku, već i akademska zajednica i intelektualci koji su u formiranju getoa videli pretnju za francuski republikanski građanski identitet i nacionalnu solidarnost. U francuskoj političkoj kulturi dominira univerzalističko shvatanje po kome svi ljudi bez obzira na razlike (seksualne, rasne, klasne, religijske itd.) treba da žive zajedno i kao građani uživaju jednaka prava. LGBT zajednica okupljena oko Mare kvarta, nasuprot tome, sebe je izdvojila od većine, demonstrirajući time da ne želi da se uklopi u celinu društva (kako su tamošnji kritičari to ocenjivali). Time je Mare geto optuživan za preuzimanje SAD modela političke kulture građanstva, gde mikro zajednice traže svoja posebna prava, što na kraju pretilo da rezultuje fragmentacijom nasuprot čvrsto integrisanom društvu (Sibalis 2004: 1753).¹⁰¹

Slika 5. Mančesterski gej kvart

(izvor: Tecmark, Mancunian Matters)

¹⁰¹ Mare geto jedini je u Parizu i prvi gej kvart u Francuskoj. Nastao je u centralnom delu grada koji je pre toga bio siromašni kvart. Nakon transformacije koja započinje otprilike krajem sedamdesetih godina XX veka, pretvara se u urbanu komercijalnu četvrt. Osim kritike da je izolacionistički, drugi (pretežno borci za LGBT prava) su mu zamerali da nije dovoljno iskorišćen u smislu društveno-političkog angažovanja i jačanja homoseksualne zajednice u gradu i zemlji, već je, umesto toga, postao poznatiji po dobrom noćnom provodu.

Na kraju se treba osvrnuti i na klasnu perspektivu. Gej susedstva obično se doživljavaju homogeno, kao mesta za sve pripadnike LGBT zajednice. Međutim, uprkos kosmopolitskom duhu, socijalne podele koje su prisutne narušavaju pretpostavljeno jedinstvo. I na ovom planu može se čitati preslikavanje modela idealnog građanina koji dominira u svim društvima: to je muškarac bele rase i srednje klase. Zbog činjenice da su gej kvartovi pretežno oblikovani shodno komercijalnim potrebama, oni se zatvaraju za LGBT pripadnike nižih klasa i manjinskih rasa, a mimoilaženje postoji čak i sa rodnim identitetom. Istraživanje posetilaca Mančester gej vilidža¹⁰² je između ostalog pokazalo i da se neke žene crne rase osećaju kao izolovana manjina, jer u kvartu ne postoji zajednica crnaca, dok Alan Berube (Allan Berubé), aktivista gej zajednice San Franciska, na osnovu svog iskustva ukazuje na klasnu izolaciju pišući da on, kao ni drugi oko njega koji nisu bili visoko obrazovani ni materijalno dobrostojeći, nisu mogli da u punom smislu participiraju u društvenim događajima gej scene ovog grada, što vodi do zaključka da se u gej kvartovima vrši klasna reprodukcija (Binnie and Skeggs 2004: 44). Tome u prilog ide i rezultat fokus grupe Binija i Skegsove, koji pokazuje da nije samo egzotičnost drugosti, već i klasna podudarnost nešto što opredeljuje heteroseksualne devojke da učestalo posećuju gej barove. One su izjavljivale da se u njima osećaju slobodnije jer znaju da im strejt muškarci neće prići ni dobacivati, pogotovu beli muškarci radničke klase, koji su identifikovani kao najnepoželjniji od strane svih koji posećuju kvart (Binnie and Skeggs 2004: 53).¹⁰³ Heteroseksualnim devojka i ženama kvart je takođe bio privlačan zbog glamura, hedonizma i trendizma koji je svojstven upravo ukusu srednje klase. Ako se na do sada rečeno

¹⁰² Mančesterki gej kvart (*Manchester Gay Village*) krenuo se razvijati devedesetih godina XX veka, otvaranjem gej bara pod nazivom Manto (*Manto*) (zatvoren 2013. godine), a kasnije i lezbejskog bara Vanila (*Vanilla*). Osim barova i restorana u okolnim ulicama centralne ulice *Canal Street*, izgradjeni su i luksuzni apartmani, prodavnice i ostali objekti. Nakon Mančestera, pokušaj kopiranja ovog modela kvarta raširio se po drugim gradovima Velike Britanije. Više o samom kvartu kao jednom od najuspešnijih projekata svoje vrste u Velikoj Britaniji, može se saznati iz britanskog dokumentarnog TV serijala iz 1999. godine, pod nazivom *Queer as Folk*.

¹⁰³ Klasnu reprodukciju potvrđuje i istaživanje Alison Ruk (Rooke) koja je koristeći Burdijeov koncept habitusa radila istraživanje sa biseksualnim ženama i lezbejkama radničke klase na primeru gej barova u Brajtonu. Autorka je utvrdila da se u gej barovima potvrđuje klasna reprodukcija (Rooke, 2007). To nam pokazuje da osvajanje prava, pa i prava na grad, nikada nije potpuni čin emancipacije, već dok se neke slobode osvajaju, druge nejednakosti se paralelno sa tim reprodukuju.

doda i činjenica da se funkcije sadržaja u gej kvartovima prilagođavaju tržištu i zakonima profita, ekskluzivnost prostora i socijalni jaz postaju još veći. U prostoru koji se oblikuje shodno zakonima *komercijalizacije* bilo čega, pa i homoseksualnosti, nema mesta pravednijoj rasnoj, niti klasnoj politici.

*Slika 6. Kastro distrikt u San Francisku
(izvor: Home Around the World)*

Ka zaključku

Gej kvartovi učinili su dosta po pitanju navikavanja okoline na to da su LGBT osobe njihovi sugrađani i ljudi iz susedstva, pa su samim tim od ogromnog značaja za razvijanje tolerancije prema LGBT osobama i važan korak ka napredovanju u oblasti ljudskih prava. Međutim, poslednjih godina primećuje se da su gej kvartovi u opadanju, što može delovati zbunjujuće, s obzirom na podatak da LGBT populacija u gradovima beleži stagnaciju ili porast, a nikako opadanje (Rosser, West and Weinmeyer 2008: 588). Dakle, nameće se logično pitanje: ako se broj LGBT osoba povećava, zašto gej getoi počinju da gube na značaju? Istraživači smatraju da postoji više razloga za to, pa ćemo ovde navesti neke od njih. Najpre, još dok su bili u usponu, gej kvartovi nisu bili prihvaćeni od svih članova svoje

zajednice. Kao što je već naglašeno, lezbejke, transrodne osobe, biseksualci i kvir osobe¹⁰⁴, ali ni pripadnici nižih klasa i manjinskih rasa, nisu u njima u potpunosti videli svoje mesto. Umesto da budu otvoreni i primarno orijentisani na potrebe i probleme svoje zajednice (imajući u vidu različit socijalni položaj njenih pripadnika), oni su se preduzetnički okrenuli ka profitu, biznisu, konzumerizmu, urbanom turizmu, spektaklu, estetici i ukusu prilagođenom beloju, srednjoj klasi. Upravo su ovi razlozi donekle doprineli da mnoge LGBT osobe napuste kvartove, krenu drugim putem i da se tim povodom gej sadržaji počnu širiti na druge prostore, u unutrašnjost grada. Ovome se kao jedan od razloga pridružuje i činjenica da su gej getoi postali mesta gde se vremenom povećavao broj heteroseksualnih osoba, koji su se ovde nastanili ili provodili vreme videvši u njima kosmopolitski karakter, što je dovelo do toga da gej geto ne bude potpuno gej i da se gej osobe u njima ne osećaju sasvim prijatno.

Jedno od uticajnih objašnjenja tiče se jačanja virtuelnih spona, koje ukidaju značaj realnog prostora. Internet, to jest sajber (*cyber*) prostor i društvene mreže postali su dostupni skoro svima, pa nije neophodno izaći iz kuće da bi se socijalizovao, odnosno družio i upoznao se sa ljudima sličnim sebi. Sve je to sada moguće i *on-line*. Zato se gej getoi od strane kvir osoba često percipiraju kao prošlost ili nešto što je *passé*. Ispitivanja pokazuju da su u skoro svim gradovima u kojima gej getoi postoje, virtuelne gej zajednice identifikovane kao primarna mesta okupljanja, dok su gradske četvrti u opadanju po značaju (Rosser, West and Weinmeyer 2008: 588). I na kraju, jedan od centralnih argumenata za tumačenje opadanja značaja gej getoa danas, daje teorija mobilnosti. Biti građanin danas znači i imati pravo na slobodno kretanje širom svakog prostora, pa i gradskog, što znači biti prepoznat i priznat kao subjekt i nosilac određenog identiteta. Iz ovog ugla smatra se da će već naredna generacija kvir osoba na gej getoe gledati kao na

¹⁰⁴ U svakodnevnom govoru, pa i u nauci, termin kvir (*queer*) se često koristi kao sinonim za LGBT, ali kritičari ukazuju na razliku koja među njima postoji. Kvir pojam je kompleksnog značenja i nastao je prevashodno kao kritika binarizama poput homoseksualno/heteroseksualno, gej/lezbejsko, muškarac/žena itd., kako bi se ukazalo na to da je stvarnost mnogo složenija i da je seksualnost daleko fluidnija i fragmentisanija, no što se to binarizmima, ili skraćenicom LGBT, to može predstaviti. Kvir teorija nastala je kao kritički pristup koji preispituje i širi postojeće standarde u razumevanju seksualnosti, normativnosti i ortodoksije (Oswin, 2008; McDowell, Sharp 1999).

prošlost koja je uspela da osvoji određene slobode i učini pomake u ostvarivanju prava ovih osoba, ali koja je baš iz razloga svog postignutog uspeha i obavljene misije u određenom momentu postala prevaziđena (Nash and Gorman-Murray, 2014). Umesto getoa, odnosno gradske četvrti, LGBT osobe osvojile su grad. Deteritorijalizacija je znak tog postignuća. Fren Bouron (Bowron), jedna od glavnih aktivistkinja zaslužnih za osnivanje Mardi Grasa u Sidneju, smatra da su se dogodile promene koje novoj generaciji LGBT ljudi omogućavaju slobodnije iskazivanje sopstvene seksualnosti i rodnog identiteta, koji više ne podrazumeva nužno skrivanje od javnosti u privatne ili zatvorene prostore. Prethodnoj generaciji bilo je potrebno mesto gde će se okupiti sa sebi sličnim ljudima i tu naći utočište i razumevanje. Danas je seksualnost sa svojim raznim varijacijama postala prihvatljivija, pa getoi nisu jedina mesta u gradu gde je moguće bez ustezanja biti ono što jesi.¹⁰⁵

Čini se, ipak, da je ovo objašnjenje iako jednim delom tačno, previše optimistično po pitanju napretka u ostvarenim pravima LGBT osoba. Priča na tom polju nije završena, a na to nas podsećaju svakodnevni događaji o maltretiranju i uznemiravanju koje doživljavaju u javnom prostoru onda kada se ponašaju slobodno.¹⁰⁶ Osim predrasuda i nasilja koje trpe od strane javnosti, ni institucionalno nisu potpuno uklopljeni u sistem. LGBT osobe su samo delimični građani (*partial citizens*): iako ispunjavaju svoje *dužnosti* (plaćaju porez, poštuju zakone, ispoljavaju se u sferi rada, itd.), one ipak samo delimično mogu da ostvare svoja *prava* (samo u nekim zemljama imaju pravo na sklapanje braka, usvajanje dece, služenje vojske). Zato je prerano gej kulturu proglašiti mejnstrim-om (*mainstream*) i zaboraviti da je LGBT i dalje pokret ugrožene manjine (Aucott, <https://www.linkedin.com/pulse/where-did-gay-ghettos-go-belinda-aucott>). Objašnjenje za slabljenje gej kvatrova treba potražiti i na drugim poljima, možda

¹⁰⁵ Više o tome na: <https://www.linkedin.com/pulse/where-did-gay-ghettos-go-belinda-aucott>.

¹⁰⁶ Subjektivni osećaj bezbednosti pripadnika homoseksualne populacije najveći je u gej noćnim klubovima i kafićima u kvartu (Hubbard 2001: 56), ali se sa druge strane pokazuje da su ulice gej kvartova česta mesta nasilja, što potvrđuje istraživanje na primeru gej vilidža u Mančesteru (Skeggs, Moran, Tyrer and Binnie 2004: 1846), koje potvrđuje stav da su zatvoreni prostori još uvek daleko bezbedniji od otvorenih za iskazivanje (homo)seksualnosti.

pre svega u tome da više nisu „in“ kada je u pitanju urbani turizam i da se brendiranje grada pomerilo na druga polja koja donose veći profit.¹⁰⁷

Da se opadanje gej kvartova ne može isključivo osloniti na argument o osvojenim slobodama, svedoče i neki LGBT aktivisti koji izražavaju zabrinutost, smatrajući da su gej susedstva baze koja im je neohodna za društveno i političko delovanje. Potrebno je da postoji jasno definisan, siguran i bezbedan prostor zbog onih osoba koje su preterpele nasilje ili se plaše da se to ne dogodi, kako bi u tom omeđenom prostoru mogle bez brige da se osećaju zaštićeno i budu ono što jesu. U svakom slučaju, evidentno opadanje njihovog značaja, ali i činjenica da je u svetu veći broj gradova koji nemaju gej kvartove od onih koji ih imaju, upućuje na to da ostaje da se radi na drugim načinima i mogućnostima ostvarivanja prava na grad, poput povremenih parada i karnevala, ali i organizacija edukativnih događaja. Otvaranje lokala po drugim delovima grada koji nisu u sklopu gej kvartova, takođe može doprineti njihovoj boljoj integraciji u gradsku zajednicu. Osim toga, sve one mere koje se predlažu za veća prava žena na grad kada je obezbeđivanje javnog prostora u pitanju, takođe su od značaja i za gej zajednicu i stoga bi morale biti prepoznate od strane institucija koje učestvuju u kreiranju lokalnih politika.

5. SIROMAŠTVO I PRAVO NA GRAD

Uvod

Poznato je da trenutno više od 50 odsto ljudi na svetu živi u gradovima i da taj broj stalno raste, a da se prognozira da će cifra do 2050. godine porasti na 66 odsto. Osim toga, zabeležen je i rast broja mega-gradova, odnosno onih svetskih gradova u kojima živi više od 10 miliona ljudi, kojih je 1975. bilo 5, a danas ih je preko 30. Njihov broj se ubrzano uvećava, pa ne bi bilo neočekivano da nadmaši procene istraživača koje kažu da će ih do 2030. godine biti 41

¹⁰⁷ Naravno, ovde se misli prevashodno na kosmopolitki orijentisane, svetske gradove, jer u onim drugim prava ovih osoba ne mogu ozbiljnije ni da se pokrenu.

(<http://www.un.org/en/development/desa/news/population/world-urbanization-prospects-2014.html>). Navedeni procesi navode na neizbežan zaključak da društvo u teritorijalnom i demografskom smislu sve više postaje urbano (Bolay 2006: 287), a autori poput Majka Dejvisa (Davis) pesimističnim prognozama savremeni svet nazvaju *planetom slamova* (Davis, 2011). Dejvis svoj zaključak izvodi na osnovu činjenice da se paralelno sa urbanizacijom povećava i stopa siromašnih kojih je u svetu trenutno preko billion, što zapravo znači da oko jedna trećina od ukupnog svetskog stanovništva danas živi u slamovima. Međutim, iako se urbano siromaštvo obično vezuje za proces urbanizacije (kao neka vrsta njegove propratne pojave), ne bi se trebalo ići u pravcu zaključivanja da je ova veza nužnost, jer bi se time urbano siromaštvo pravdalo kao *prirodna* i neophodna društvena pojava kojoj nema leka. Baš iz tog razloga treba napomenuti da njegovom rastu danas u velikoj meri doprinosi neoliberalna ekonomska politika ili, preciznije rečeno, proces ekonomske globalizacije koja pravi jaz između bogatih i siromašnih, pri čemu siromašne čini još siromašnijim.

Siromaštvo ima mnoge prostorne manifestacije, ali kada govorimo o siromaštvu u gradovima Zapada svakako se treba osvrnuti na jednu od njegovih formi, a to je geto.¹⁰⁸ Teoretičar Loik Vakant (Wacquant) getoe analitički sagledava kao vid urbane marginalizacije koja se odvija na više društvenih planova: na ekonomskom polju prepoznaje se kroz porast broja radnika koji ne rade za platu već za nadnicu, na političkom je pomaže dekonstrukcija socijalne države, dok se na prostornom ogleda u segregaciji i stigmatizaciji (Wacquant 2005: 1). Tokom XX

¹⁰⁸ Pojam *geto* ima različita određenja i često se identifikuje sa drugim sličnim formacijama poput *slamova*, *favela* ili neformalnih naselja. Iako su slični, među njima postoje neke razlike. *Slamovi* se odnose na urbane kvartove koji se odlikuju siromaštvom, lošom higijenom i, opšte uzev, lošim uslovima stanovanja. *Slam* se ne tiče vrste ljudi koja ga naseljava (rase, etniciteta, religijske zajednice), već pre depriviranog socijalnog položaja. *Favela* je siromašna, neformalna naseobina velikih gradova Latinske Amerike, pre svega Brazila. Za razliku od prethodnih pojmova, ona nema nužno negativne konotacije, a sami građani koji žive u favelama ponosno ističu njihovu važnu ulogu u genezi gradova poput Ria de Žaneira. Takođe, dok se *slamovi* često određuju kao naseobine u kojima su stambeni objekti izgrađeni od krhkih materijala, za *favele* se to ne može reći, pa oni koji prave distinkciju između *slamova* i *favela* naročito ističu ovaj momenat. *Neformalno naselje* još jedan je od pojmova koji figurira kao formacija naselja uz koju se vezuje siromaštvo u gradovima, a odnosi se na one naseobine u kojima stanovnici nemaju vlasništvo nad zemljom, niti dozvole da se tu nastane. Pošto su građene za privremeni boravak, ove improvizovane kuće više liče na skloništa, a često nisu snabdevene vodom i strujom.

veka značenje pojma se proširilo od onog izvornog pa se geto sada počeo odnositi na segregirane delove u unutrašnjosti grada koje su nastanjivali pripadnici nižih socijalnih slojeva raznih manjina.¹⁰⁹ Moglo se raditi o belcima ili crncima, azijatima ili hispanosima – u svakom od navedenih slučajeva onda kada je rasno, etničko ili religijsko poreklo činilo manjinu u gradu i kada je to bilo povezano sa siromaštvom, takva susedstva nazivana su getom. Predstavници čikaške škole urbane sociologije pisali su da je geto *prirodna* manifestacija urbanog života koja se podrazumeva kao faza u procesu adaptacije na sredinu. Proglašavanje politike segregacije za prirodni proces značilo je i njeno opravdavanje, pa se sa današnjeg stanovišta ta ideja oštro kritikuje. Umesto toga, geto se može odrediti kao „specifična forma urbanizacije obavijena asimetričnim relacijama moći između etnorasnih grupacija: poseban oblik kolektivnog nasilja konkretizovanog i ostvarenog u urbanom prostoru“ (Wacquant 2005: 8). Asimetrični odnosi moći koji se reflektuju na grad, izvor imaju u državnoj politici koja nedovoljno pažnje poklanja problemima manjina koji u njima žive, a to je naročito došlo do izražaja sa ukidanjem države blagostanja. Razmatrajući rasne getoe u SAD, Toni Vajthed (Whitehead) geto određuje kao urbanu četvrt (prisutnu kako u metropolama, tako i u manjim gradovima) od dve ili više hiljada ljudi koje odlikuje prostorna izolacija bazirana na rasi (etnicitetu) i klasi, u kojoj postoji ekstremno siromaštvo, mali udeo u tržištu rada i slabe šanse za zaposlenje, nizak udeo obrazovanih, visoka stopa kriminala, loši socijalni servisi, slaba organizovanost za zajedničko delovanje, kao i kulturna izolacija (Whitehead 2000: 5).

Siromaštvo ne mora da bude nužna odlika getoa, jer postoje i oni getoi koji nisu siromašni jer poseduju socijalne i kulturne resurse koji pružaju njihovim građanima šanse za bolji život (jedan od primera bio je Harlem geto u Njujorku). Sa druge strane, postoje i one urbane četvrti koje su siromašne, a nisu rasno ili etnički segregisane, pa se ne mogu nazvati getoom. Ipak, bez obzira na ova odstupanja, život u najvećem broju getoa odlikuje se siromaštvom koje je kompleksno i u sebe

¹⁰⁹ Izvorno, geto se odnosio na susedstva evropskih gradova u srednjem veku koje su naseljavali Jevreji, a u kojima su mogli živeti poštujući svoje običaje i rukovoditi svojim poslovima. Važan momenat za njihovu prostornu segregaciju predstavljala je stigma da su oni prljavi, da prenose bolesti i da se sa njima ne treba mešati.

uključuje i druge pojave poput rezidencijalne izolovanosti, udaljenosti od centra grada i neophodnih servisa (bolnica, škola i administrativnih centara), loše transportne povezanosti, loše infrastrukture, slabe zaposlenosti (i to najčešće za nadnice, a ne za plate) i visoke stope kriminala. Sve ovo, naravno, praćeno je i stigmatizacijom od strane većine, što čini da se između getoa i ostatka grada grade zidovi koje je teško premostiti. Reprodukcijska prostorne segregacije razloga ima i u slaboj prostornoj mobilnosti, zbog čega se kontakti ljudi koji žive u getou i ostatka građana svode na minimum. Organizacija gradskog prostora često je takva da ne povezuje siromašne četvrti sa centrom grada, gradski transport je neadekvatan, a siromašni građani najčešće nemaju svoj automobile. Takođe, pošto se radi o metropolama, potrebno je dosta vremena da se stigne iz jednog dela grada u drugi, što je dodatno otežavajuća okolnost i napor (Whitehead 2000: 10).

Neka istraživanja ukazuju na to da se nakon izvesnog vremena (otprilike nakon smene generacije) socijalni položaj ljudi koji žive u siromašnim četvrtima može popraviti, što se da primetiti kroz stabilnije zaposlenje i veću platu. Međutim, na njihovo mesto dolaze novi migranti koji žive u jednako lošim uslovima u kojima su starosedeooci slamova živeli pre toga (Martínez 2014: 5), što ukazuje na to da siromaštvo ne nestaje, već se samo prebacuje sa jedne društvene grupe na drugu i tako opstaje kao konstanta.

Nejednakost u pogledu prava na grad vidi se i u oronulosti ovih siromašnih urbanih četvrti. Ulično osvetljenje je znatno slabije nego u razvijenim delovima gradova (što omogućava kriminalne aktivnosti), ulice su prljavije i gradske službe za odnošnje otpada ovde lošije funkcionišu, a takođe ni službe poput policije i vatrogasaca nisu dovoljno ažurne (Whitehead 2000: 14). Da bi se pravo na grad osvajalo, potrebno je da susedstvo bude kohezivno i da u njemu postoji socijalna povezanost. Socijalna organizovanost koja se ispoljava kroz stvaranje veza i asocijacija, bilo preko poslovnih, rođaćkih, školskih, komšijskih, crkvenih ili drugih udruženja, jedan je od preduslova za organizovano delovanje, postizanje ciljeva i ostvarivanje prava na bolje uslove života u susedstvu. Ipak, u getoima ovakav stepen organizovanosti najčešće je vrlo slab, što utiče na reprodukciju siromaštva i svih nedaća koje ono sa sobom nosi (Whitehead 2000: 18-19). Istražujući socijalnu izolaciju na primeru Čikaga, Fernandez (Fernandez) i Haris (Harris) ustanovili su

da postoji povezanost između nezaposlenosti, stepena siromaštva i učešća u organizacijama zajednice, tako da što su nezaposlenost i siromaštvo veći, manja je šansa za aktiviranje osobe oko zajedničkih ciljeva u društvenim organizacijama (Fernandez and Harris prema Whitehead 2000: 19).

Beskućništvo

Najekstremniji oblik socijalne isključenosti je beskućništvo i ono predstavlja pojavu karakterističnu za sve razvijene zemlje Zapada.¹¹⁰ Radi se o ljudima koji se nastanjuju na gradskim ulicama (obično u centralnim zonama gradova) jer nemaju svoje domove, i to čak ni one improvizovane i slabe gradnje kakvi postoje u slamovima. Njihovi prostori su ulice, parkovi, haustori, zapušteni gradski prostori, odnosno sva javna mesta koja im mogu pružiti zaštitu od trenutnih vremenskih uslova. Ponekad se organizuju u grupe, povećavajući šanse za dalje preživljavanje jer su u kolektivu manje ranjivi u fizičkom i psihološkom smislu.

Beskućnici se ne ostvaruju kao građani. Nemaju dokumenta (ličnu kartu, zdravstvenu knjižicu, pasoš itd.) zbog čega ih zakon ne prepoznaje, što zapravo znači da ne ostvaruju ni socijalna ni politička prava.¹¹¹ Žive u neizvesnosti iz dana u dan, proseći ili snalazeći se na drugi način, a životna dob im je kraća za oko 25 godina od nacionalnog proseka. Među njima ima raznih kategorija ljudi, počev od onih koji su na ulici završili kao zavisnici od alkohola i opijata, preko mentalno obolelih ljudi, sve do imigranata iz ratom zahvaćenih područja. Za siromašnije zemlje, kao i za razvijenije koje uđu u fazu redukcije socijalnih davanja, karakteristično je da se beskućnikom postaje jer neki od mehanizama socijalne zaštite prestaje dobro da funkcioniše - socijalno stanovanje, smanjenje nivoa

¹¹⁰ Beskućništva svakako ima u svim zemljama različitog stepena razvijenosti, međutim, paradoksalno je da su beskućnici vidljiviji u sredinama koje imaju razvijeniju socijalnu politiku, ne samo zato što su ovde registrovani, već što i sami beskućnici imaju strategiju "vidljivosti" u javnom prostoru upravo zato što je sredina senzibilisana za problem.

¹¹¹ Naravno, ne spadaju svi beskućnici u kategoriju bez dokumenata, jer među njima i onih koji su nekadašnji pripadnici srednje klase, koji su u beskućništvo pali usled razvoda, mentalnih problema ili dugova usled kockanja. Takođe, neki beskućnici imaju dokumenta ali ih ne ažuriraju redovno, jer smatraju da su sa ili bez dokumenata svakako odbačeni od sistema.

penzija ili raznih socijalnih davanja, koja onemogućuju da se obezbedi krov nad glavom. Takođe se ovaj problem javlja u kriznim periodima kod nezaposlenih lica ili onih sa niskim dohotkom, pogotovu ako rentiraju stan ili su pod kreditima. U tom pogledu zapravo se radi o posledicama sužavanja države blagostanja i fleksibilizacije tržišta rada sa neoliberalizmom, što uslovljava da se među beskućnicima pojavljuju i osobe za koje se smatralo da su bezbedne od ovog rizika.

Istraživanja relevantnih svetskih organizacija pokazuju da je u svetu danas oko 1,3 milijardi ljudi bez krova nad glavom (u SAD ih je oko dva miliona, a u Evropi 2,7 miliona). Teško je utvrditi njihov tačan broj, pogotovu jer postoje i tzv. *skriveni beskućnici*, odnosno ljudi koji žive kod prijatelja ili rođaka, kao i *granično udomljeni* ljudi, oni koji svakog trenutka mogu skliznuti u beskućništvo zbog siromaštva ili neadekvatnog smeštaja (www.beskucnici.info). Evropska federacija nacionalnih organizacija koje pružaju podršku beskućnicima (FEANTSA) na osnovu dužeg bavljenja ovom problematikom razradila je tipologiju beskućništva. Imati dom, po njihovom određenju, znači: 1) imati u svom vlasništvu ili vlasništvu porodice prebivalište/prostor (fizički domen), 2) imati privatnost, odnosno mogućnost za održavanje privatnih odnosa (društveni domen), 3) imati zakonsko pravo na korišćenje stambenog prostora (pravni domen). Ukoliko jedan ili više uslova od tri navedena nije ispunjeno, osoba se smatra beskućnikom. Postoje četiri tipa beskućništva: bez krova nad glavom, bez kuće ili stana, nesigurno stanovanje i neadekvatno stanovanje. Tabela 1. detaljnije prikazuje tipove beskućništva i detaljnije opisuje uslove života.

Tabela 1. Tipologija beskućništva

(izvor: www.feantsa.org)

	Operativna kategorija		Životne situacije		Opća definicija
bez krova nad glavom	1	Osobe koje žive u teškim uvjetima	1.1	Javni prostor ili na otvorenom	Žive na ulicama ili javnim prostorima, bez skloništa koje bi se moglo smatrati prostorom za život
	2	Osobe u nužnom smještaju	2.1	Prenočište	Osobe koje nemaju stalno boravište već koriste prenočište ili sklonište skromnog standarda
bez kuće, stana	3	Osobe u smještaju za beskućnike	3.1	Hosteli za beskućnike	Gdje se očekuje da će se ovakav smještaj trajati kratko vrijeme
			3.2	Privremeni smještaj	
			3.3	Prijelazni potpomognuti smještaj	
4	Osobe u skloništu za žene	4.1	Sklonište za žene	Žene smještene zbog nasilja u obitelji i očekuje	

	5	Osobe u smještaju za imigrante	5.1 5.2	Privremeni smještaj / prijemni centri Smještaj za radnike migrante	se da će njihov smještaj trajati kraće vrijeme Imigranti primljeni ili na kratkotrajnom smještaju dok se ne riješi njihov useljenički status
	6	Osobe koje bi trebale biti puštene iz institucija	6.1 6.2 6.3	Kaznene ustanove Zdravstvene ustanove Dječji domovi	Bez raspoloživog stanovanja prije izlaska iz ustanove Ostaju dulje u ustanovama zbog neriješenog stambenog pitanja Stanovanje nije osigurano (pri navršenju 18. godine)
	7	Osobe koje primaju dugoročnu potporu (zbog beskućništva)	7.1 7.2	Stambena skrb za starije beskućnike Potpomognut smještaj za bivše beskućnike	Dugotrajni smještaj i skrb za bivše beskućnike (uobičajeno dulje od 1 godine)
nesigurno stanovanje	8	Osobe koje žive u nesigurnom smještaju	8.1 8.2 8.3	Privremeno kod rodbine / prijatelja Podstanari bez ugovora o najmu Nezakonito zauzimanje zemljišta	Zbog nedostatka stanova živi u stanu ali ne običnom ili posebno lociranom Zauzimanje stana bez stanarskog stambenog prostora odnosno nezakonito zauzimanje stana Nezakonito zauzimanje zemljišta
	9	Nezakonito zauzimanje zemljišta	9.1 9.2	Provedba zakonske odluke (najam) Povrat imovine (vlasništvo)	Gdje su izdani nalozi za deložaciju Kada davatelj zajma ima zakonski nalog za vraćanje posjeda
	10	Osobe koje žive pod prijetnjom nasilja	10.1	Incidenti koje je zabilježila policija	Policija postupa tako da osigura siguran smještaj za žrtve obiteljskog nasilja
neadekvatno stanovanje	11	Osobe koje žive u privremenim nekonvencionalnim stambenim nastambama	11.1 11.2 11.3	Pokretne kuće Nekonvencionalne građevine Privremene nastambe	Nije namijenjeno za stalni boravak Provizorno sklonište, koliba ili stračara Polutrajna baraka ili kabina
	12	Osobe koje žive u neprimjerenim stambenim uvjetima	12.1	Zauzimanje nastambi neprimjerenih za stanovanje	Određeno kao neprimjereno stanovanje prema zakonu ili građevinskim propisima
	13	Osobe koje žive u ekstremno prenaseljenim stanovima	13.1	Najviša nacionalna norma za prenaseljenost	Prelazi nacionalni standard određen za gustoću nastanjenosti prema površini stambenog prostora ili odnosu površine obitavališta i broja soba

Međutim, da se problem beskućništva može uspješno rešavati i da grad može postati prijateljska sredina, pokazuje uporan, višedecenijski rad Rozen Hagerti (Haggerty). Ona je osnivač i lider organizacije *Community solutions* (pre toga bila je u organizaciji *Breaking Ground* koja i dalje vrlo uspješno radi) osmišljene radi rešavanja problema beskućništva širom gradova SAD. Počevši od restauracije Tajmskver hotela (*Times Square Hotel*) 1991. godine i prilagođavajući ga potrebama stanovanja, tokom devedesetih i dvehiljaditih, na isti način pretvorila je brojne (istorijske) zgrade u stanove za ljude koji su bez krova nad glavom. Ona i njeni sardnici su u početku verovali da je izgradnja privremenih skloništa (svratišta) mogući odgovor na ovaj problem, jer bi time ljudi bili zaštićeni, sigurni i imali gde da zadovolje osnovne potrebe. Pokazalo se, međutim, da to nije rešenje jer se problem beskućništva na taj način ne može suzbiti trajno,

pa njegov procenat uprkos tome ili stagnira ili raste. Ljudi koji su koristili usluge takvih centara i dalje su, zapravo, bili beskućnici i lutali ulicama, tek povremeno dolazeći u centar, što je nametnulo promišljanje drugačije logike koja se sastoji u tome da beskućnicima treba naći ne privremen smeštaj, već *trajan dom* u kome će živeti. Upravo tada počinju akcije restauracija starih zgrada, kao i izgradnje novih objekata, stanova za beskućnike, i to uz pomoć gradskih vlasti i drugih donatorskih organizacija koje su se uključile u akciju. Slične politike počele su se širiti po Engleskoj i Australiji i uspele da u velikom procentu smanje broj beskućnika.

Hagerti i njena organizacija saraduju sa sličnim organizacijama u Evropi (Francuskoj, Irskoj itd) i te inicijative daju dobre rezultate. Prvi važan korak u strategiji smanjenja beskućnika jeste identifikacija imenom i prezimenom što je moguće više osoba (ako ne svih) koji žive na ulici određenog grada. To im omogućava da uđu u sistem za dodelu krova nad glavom, ali i besplatan pristup socijalnim servisima. Dok je raniji program podrazumevao da se pomoć dodeli onome ko prvi dođe (*first come, first served*), ustanovilo se da je pravednije krenuti od pojedinaca koji su najugroženiji. Najveći rezultati ostvareni su u američkoj državi Juti (Utah), koja, iako ideološki konzervativna, ostaje primer sa najvećim procentom redukcije beskućnika: od oko 2000 najekstremnijih slučajeva beskućništva registrovanih na početku, broj je u roku od deset godina (do 2005.) smanjen na 300, što je smanjenje za 74%! Osim što se na ovaj način rešavaju praktični problemi beskućnika, umanjuje se i stigmatizacija tih ljudi, jer umesto da se uguravaju u zatvore i institucije za mentalno obolele (što je ubičajena praksa u SAD) pruža im se mogućnost za novi, drugačiji život.

Iako prvi utisak može navesti na to da su politike smanjenja siromaštva poput ovih skupe, zapravo je obrnuto. Pokazalo se da trajno rešavanje prava na stanovanje marginalizovanih građana dovodi do manjih troškova za njihove socijalne potrebe, što automatski znači i manje poreze iz kojih se te usluge izdvajaju. Jer, kako se zdravstveni i drugi svakodnevni problemi smanjuju time što se ljudi sklanjaju sa ulice, tako su potrebna i manja izdvajanja iz budžeta za njihovo pokrivanje (da nije tako, odnosno da nema finansijskog benefita, pitanje je da li bi gradovi, odnosno države, pogotovu konzervativne poput Jute, uopšte primenile ovakvu politiku).

Na ovom tragu su i neke druge ideje, poput *Housing First*, koja predstavlja jednu vrstu socijalne politike sa ciljem rešavanja problema hroničnog beskućništva. Principi ovog pristupa polaze od osnovnog ljudskog prava, kao i prava koje se ističe kao jedno od najvažnijih u poveljama o pravu na grad, a to je pravo na stanovanje. Bez obzira na socijalni status ili psihološko stanje, zajednica svakome mora pomoći u rešavanju stambenog pitanja i ljudi ne smeju biti ostavljeni na ulici. Kao što sam naziv pristupa kaže, polazi se od toga je da u rešavanju kompleksne socijalne situacije beskućnika najpre potrebno rešiti stambeno pitanje, pa onda preći na ostale segmente problema. Za razliku od nekih sporijih pristupa koji beskućnike prvo smeštaju u domove za beskućnike i postupno rešavaju njihovo složeno pitanje, ovde se ide ka tome da se pitanje dodele stana reši odmah, smatrajući se najhitnijim problemom. Primarne ciljne grupe su oni ljudi koji imaju hronično iskustvo sa beskućništvom, ali politika se primenjuje i na one koji su usled trenutnih životnih okolnosti pali u beskućništvo, s tim što se na njih primenjuju drugačije mere u vidu trenutne, a ne trajne pomoći (http://www.endhomelessness.org/pages/housing_first). Ovaj vid socijalne politike pojavio se krajem osamdesetih u Americi, ali se do danas proširio na brojne gradove Evrope i pokazao dobre rezultate. Kao i kod ideje politike Hagerti, iskustvo govori da se primenom mera *Housing First* politike smanjuju državni izdaci.

Sličan, a opet drugačiji projekat, sprovodi se i u nekim gradovima na severu Italije. Iako je cilj isti kao i kod *Housing First* politike (obezbeđivanje sigurnog i trajnog doma), projekat pod nazivom *Rolling Stones* manje je zasnovan na kliničkom pristupu, a više na socijalnom. Njihova ciljna grupa su ljudi koji se smatraju otpadnicima od sistema, usled konzumacije droge i alkohola. Međutim, iako se radi o zavisnicima ili povremenim konzumentima opijata, smatra se da kod lečenja zavisnosti jednu od primarnih stvari predstavlja rešavanje stambenog pitanja, kao preduslov za dalji napredak u životu pojedinaca. Stanovi koji se u ove svrhe dodeljuju razbacani su po susedstvu, kako bi se izbegla getoizacija korisnika. Inače, projekat je nastao inspirišući se idejom realizovanom u susedstvu u italijanskom gradu Bergamo, kada je jedan od stanova dodeljen trojici beskućnika. Vremenom se pokazalo da su oni zahvaljujući ovoj pomoći napravili korak dalje u

svojim životima, iako sama zajednica isprva zbog stigmatizacije nije najpozitivnije reagovala na njihovo prisustvo. Nakon njihove uspješne integracije, na ovu ideju počelo se gledati kao na nešto što treba dalje širiti i češće primenjivati, a lekcija koja je naučena jeste da je individualna ranjivost savladiva jedino uz podršku susedstva i lokalne zajednice (Granelli, Invernizzi and Maarchesi 2014: 83).

Uključivanju siromašnih i odbačenih u lokalnu zajednicu može pomoći i arhitektura. U tom kontekstu značajno je spomenuti projekte socijalnog stanovanja čileanskog arhitekta Alejandra Aravene (Aravena), koji polazi od ideje da stanovanje ne mora biti skupo, a pritom može biti komforno. On je svoje socijalno-arhitektonske projekte bazirao na već poznatim idejama Džona Tarnera (Turner) iz sedamdesetih godina XX veka, koje se (ideje) ogledaju u tome da se u proces izgradnje stanova zarad smanjenja troškova uključe ljudi koji će biti njihovi vlasnici/korisnici. Ceo poduhvat se realizuje kao kolektivna, solidarna akcija kojom je moguće uraditi više i postići bolje rezultate nego onda kada se čeka da država socijalno ugroženim građanima ponudi gotova rešenja, koja su najčešće u vidu stanova male kvadrature i koji ne odgovaraju strukturi velikih čileanskih porodica. Povod za pokretanje izgradnje kuća bio je veliki zemljotres koji je porušio gotovo 80% građevina u gradu, nakon čega Alavera i njegova organizacija „Elemental“ uspevaju da u saradnji sa državom obezbede neophodna materijalna sredstva i obuke za radnike. Kuće koje su rezultat ove akcije poznate su kao „polu-kuće“ (*Half of a Good House* ili *Half a House*), jer su građene tako da u datom momentu zadovolje trenutne potrebe, ali ih je moguće proširiti ukoliko to u budućnosti potrebe porodice budu zahtevale.¹¹²

¹¹² Inače, autor je za svoja kreativna, socijalno angažovana arhitektonska rešenja dobio Prickerovu (Pritzker) nagradu za 2016. godinu.

*Slika 7. Projekat socijalnog stanovanja organizacije "Elemental" u gradu
Konstitucion u Čileu
(izvor: Suyin Chia, Cristian Martinez)*

Pad u beskućništvo svakako može biti izazvan različitim psihološkim i socijalnim situacijama, a Španija predstavlja interesantan primer paradoksa i porasta broja beskućnika poslednjih godina. Preciznije, u Španiji trenutno postoji oko 3,4 miliona praznih stanova, dok istovremeno u proseku oko 100 ljudi dnevno pada u beskućništvo zbog nemogućnosti otplate bankovnog kredita.¹¹³ Reagujući na takve nepravde, organizacija La PAH¹¹⁴ krenula je u ozbiljne akcije zaštite prava na stanovanje i upornošću uspela da spreči oko 1600 iseljenja, i to ne trenutno, već trajno putem pregovora aktivista, dužnika i banke. Neke banke su na kraju čak dozvolile da se dužnici usele u stanove čiji su vlasnici same banke, kao i da se otplata nadalje vrši u vidu neke vrste socijalne rente. Takođe treba pomenuti i to da, pošto za problem građana nije bilo razumevanja na nacionalnim instancama,

¹¹³ Državna politika je takva da je decenijama unazad smanjivan opseg socijalnih stanova i trenutno ih ima svega jedan do dva odsto u čitavoj Španiji, pa se kao jedina mogućnost za rešavanje stambenog pitanja nameće podizanje kredita.

¹¹⁴ Skraćena od naziva *La Plataforma de Afectados por la Hipoteca*.

krenulo se sa strategijom otpora odozdo, delovanjem na lokalnom nivou i zagovaranjem promena kroz menjanje politika lokalnih institucija. Kampanja nosi naziv *Probijanje odozdo (Romper por abajo)* (<http://www.portalnovosti.com/damoze-se>).¹¹⁵

Onda kada nema organizovanog delovanja ili podrške u vidu organizacija, kao u predašnjem slučaju, kao jedan od učestalijih načina reagovanja na nepravdu postojanja viška praznih stanova javlja se skvotiranje, koje predstavlja fenomen zaposedanja praznog prostora bez dozvole vlasnika.¹¹⁶ Njegovi akteri su beskućnici, imigranti i druga siromašna lica, odnosno svi oni koji u ovaj čin stupaju iz nužde i egzistencijalne ugroženosti. Uporište za opravdanje kršenja zakona i zaposedanja prostora u tuđem vlasništvu, ovi građani nalaze u moralnim načelima, poput toga da je ljudsko dostojanstvo najvažnije, kao i da svaki čovek, time što je *čovek* ima pravo na krov nad glavom. Odatle i potiču neki od brojnih skvoterskih slogana: Svako ima pravo na krov nad glavom; Svakom čoveku kuća, svakoj kući čovek; Stambena prava iznad vlasničkih prava. Iako je skvotiranje istorijski fenomen, ono se danas može tumačiti kao izraz borbe za pravo na grad usmerene protiv vladavine kapitala. Upotrebna vrednost prostora je na prvom mestu, čime se štite ljudsko dostojanstvo i pravo na pristojan život. Iste vrednosti ističu i sve donete povelje o pravu na grad, koje pozivaju na uspostavu neke vrste solidarne ekonomije u gradovima, i to upravo kroz upotrebu praznih, neiskorišćenih javnih prostora u socijalne svrhe (Habitat III Policy Paper 2016).

Ka zaključku

Adam Parsons (Parsons) smatra da, dokle god je ekonomske globalizacije koja gradove pretvara u mesta finansijskog kapitala ukidajući redistributivne strategije, urbano siromaštvo i slamovi biće neizbežna realnost. Podupirući takvu politiku, u javnosti postoje neka predubedenja o siromaštvu koja čine da se ono

¹¹⁵ Sajtu pristupljeno 12. 10. 2016.

¹¹⁶ Skvoterski pokreti i akcije najzastupljeniji su u Zapadnoj Evropi (od šezdesetih godina naovamo), pogotovu u Barseloni, Amsterdamu, Roterdamu, Londonu, Berlinu, Milanu i drugim velikim gradovima Evrope. Ova praksa takođe je razvijena i u Latinskoj Americi.

doživljava i razume kao neizbežna pojava, što je daleko od istine. Jedan od glavnih mitova o urbanom siromaštvu jeste taj da je *u gradovima previše ljudi*, odnosno da je broj ljudi koji migrira iz sela u gradove veliki, i da lokalne vlasti ne mogu sa tim da izađu na kraj iz objektivnih razloga. Zapravo se radi o tome da je snaga države oslabila i da se redukovala njena uloga u planiranju i socijalnim politikama. Stoga se pre može reći da se ne radi o nemoći države da se suoči sa trendovima poput urbanizacije i propratnih pojava, kao što su slamovi i druge forme urbanog siromaštva u porastu, već o tome da se prioritet daje globalnim finansijskim strategijama, čime se bitno zapostavljaju potrebe ljudi sa margine društva.

Drugi mit je stara liberalistička priča o tome da su siromašni *sami krivi za svoj društveni položaj*. (*Blame the victim model*). Često se može čuti argument da ne samo da nisu dovoljno uporni da se snađu, već su i antisocijalni i ne žele da rade. Ovaj mit mnogo puta je demantovan onda kada su se građani najnižih slojeva ujedinjavali oko zajedničkih kolektivnih poduhvata i time dokazivali da imaju volje da nešto promene onda kada im se pruži pomoć i kada dobiju resurse da promene svoja naselja ili uslove života u njima nabolje.

Još jedan od karakterističnih mitova je i onaj da su slamovi i druge siromašne četvrti neizbežna stepenica na razvojnom putu društva kao i da će ih uvek biti. To je argument koji se može čuti i od strane akademske javnosti, a nalikuje Virtovom (Wirth) shvatanju getoa kao jedne od faza u razvoju grada. Nasuprot toj tezi, Parsons ističe da bi se urbano siromaštvo moglo postepeno smanjivati sa promenom vrednosti na planu globalne politike, koja bi prioritet davala humanim vrednostima, a ne kapitalu (Parsons, 2010), odnosno koja bi bila usmerena ka socijalnim vrednostima, a ne ekonomskim.

U svakom slučaju, ovi mitovi bivaju razbijeni onda kada se različitim konkretnim primerima pokaže da pravo na grad siromašnih ljudi može biti ostvareno ukoliko za to postoji volja lokalnih vlasti. Ovakve inicijative, kao što se moglo videti, uglavnom dolaze iz organizacija civilnog društva koje su najznačajniji zastupnici prava siromašnih onda kada su oni obespravljani do te mere da se ne mogu sami udruživati. Međutim, solidarnost i pomaganje nisu najzastupljenija praksa kada je siromaštvo u pitanju. Čini se da je to u većoj meri odnos ignorisanja i blaziranosti, mada postoji nešto još ekstremnije. Radi se o fenomenu *turizma*

urbanog siromaštva (Urban Poverty Tourism), koji se zasniva na obilasku getoa, slamova, i svih drugih oblika siromašnih četvrti u gradovima širom planete (Više o tome u Steinbrink, 2012). Na taj način, i siromaštvo kao i homoseksualnost, postaje *egzotična drugost* koja se komercijalizuje i od koje neko zarađuje, čime se pokazuje da profit i konzumerizam prodiru u sve pore društva i društvenih odnosa, razarajući postepeno sponu društvene solidarnosti.

6. EKOLOŠKI ASPEKT PRAVA NA GRAD

Uvod

Da bismo se približili savremenim problemima i njihovim rešenjima, u razmatranje ekološko-urbane perspektive krenućemo od nekih ranijih promišljanja odnosa životne sredine, gradova i čoveka, kao i praktičnih pokušaja da se na ekološkim idejama izgradi drugačiji svet. Opšte je poznato da ekološka misao značajan uzlet beleži šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kada se u društvu pojavljuju pokreti koji staju u odbranu tzv. *postmaterijalističkih vrednosti*, kako ih je Roland Ingelhart (Inglehart) nazvao. Zalaganje za rodnu ravnopravnost, zaštitu životinja i prirodne sredine uopšte, prekid upotrebe nuklearne energije, prestanak ratova i tlačenja deo su politike pokreta, koji se u širem smislu mogu svrstati u uzlet nove levice u posleratnom periodu. Ipak, same početke misli o povezanosti čoveka i prirode, kao i ekološkoj krizi treba potražiti u XIX veku, kada dolazi do industrijalizacije zemalja Zapada i kada se javljaju prvi ozbiljniji ekološki izazovi. Beda života u gradovima, prenaseljenost, siromaštvo, nehigijena i zagađenje učinili su ljude nostalgичnim za seoskim životom koji sada biva idealizovan kroz romanesknu, ali i teorijsku misao. Ideologija anarhizma jednim delom je svoja načela vezivala upravo za povratak prirodi i život u malim, samodovoljnim zajednicama zasnovanim na odnosima solidarnosti i holizma – jedinstva čoveka i prirode. Petar Kropotkin (Kropotkin), ruski geograf i jedan od anarhističkih mislilaca, uzor je imao u antičkim i srednjovekovnim gradovima-

državama, videvši ih kao najpodesnije po obimu za pristojan život čoveka i kao mesto gde je moguće uspostaviti sistem direktne demokratije. Bukčín, anarhista takođe, detaljnije je razvio svoju koncepciju eko-anarhizma i bio je veliki zagovornik socijalne ekologije koja se zasniva na verovanju da je ekološka ravnoteža preduslov društvene ravnoteže. Smatrao je da je život u gradovima njegovog doba determinisan neprirodnim, sintetičkim i anorganskim elementima, poput betona, metala i stakla i da se time urušava jedinstvo čoveka sa prirodom. Gradovi su, po ovom autoru, veštačka sredina i moraju proći kroz proces transformacije: društvene, političke i ekološke. Neku vrstu zajedničkog rešenja za ekološke i socijalne probleme Bukčín je video u ideji *libertarijanskog municipalizma*, kao varijanti uređenja društva koja stoji nasuprot državnom centrizmu. Radi se o zalaganju da se moć koncentriše u gradovima, a da oni međusobno stupe u odnos konfederacije i saradnje. Bukčín smatra da se društvo u većoj meri mora politizovati i to na principima direktne demokratije. Municipalizam je u tom smislu značajan jer predstavlja uzdizanje javne sfere nad državnim aparatima i birokratijom kao jedinicima moći (vidi Downton 2009:157).¹¹⁷

Da industrijalizacija, odnosno u širem smislu kapitalistički sistem, proizvodi ekološke probleme, smatrali su i Marks i Engels (Engels). Gledajući pred sobom život bede u engleskim gradovima, objašnjenje su našli u klasnom karakteru industrijske urbanizacije. Kada se tokom XX veka, a pogotovu u njenoj drugoj polovini, kroz delovanje društvenih pokreta i političkih partija razvila ideologija *ekologizma*, kapitalizam se (na tragu marksizma) u njenim načelima pojavljivao kao jedan od glavnih „neprijatelja“ prirode. Proizvodnja materijalnog obilja i težnja za što većim profitom iziskuju, između ostalog, eksploataciju neobnovljivih fosilnih goriva. Umesto toga, brojni zagovornici i pisci ekologizma zagovaraju upotrebu obnovljivih izvora energije (solarne, energije vetra i talasa), a među njima je i britanski ekonomista Fric Šumaher (Schumacher). On pravi interesantan spoj, pa zagovara reformaciju kapitalizma i njegovih vrednosti u budističkom ekološkom duhu, gde bi se kroz odnose saradnje, uzajamne pomoći i neke vrste duhovne

¹¹⁷ O indirektnoj vezi između savremenih ekoloških pokreta i anarhizma govori i Kastels (Više o tome u Kastels 2002: 131).

obnove mogla prevazići egoistička pohlepa imanentna kapitalizmu (up. Hejvud 2005: 292). Kao i drugi ekologisti, anarhisti i marksisti, i on kritikuje pohlepu, konzumerizam i materijalističko društvo, smatrajući da je čoveka potrebno vratiti sebi, a cilj svega jeste *samoostvarenje* koje se dostiže kroz jedinstvo sa svetom prirode.

Urbani pesimizam koji se protezao kroz XIX i XX vek počiva na viđenju gradova kao antiteze prirodi. Književnici takođe pišu negativno o tome na koji način gradski život utiče na psihologiju individue razapete između tradicije i modernizacije: Viržinija Vulf (Wolf) govori o otuđenju i atomizaciji pojedinca u velikom gradu (Londonu), dok Džejms Džojns (Joyce) opisuje nasumične susrete ljudi, njihovih sudbina i pokušaja da pronađu smisao života u Dablinu na početku XX veka, u vreme ubrzanih i intenzivnih društvenih promena (Gandy 2006:64). Grad se u delima, kako književnim tako i teorijskim, gleda kao mesto koje razara odnose solidarnosti i u kome pojedinac gubi svoj identitet, a na tragu takvog shvatanja je sociološka studija Ferdinanda Tenisa (Tönnies) koji na takvim premisama distingvira pojmove zajednice i društva. Međutim, pristupe u kojima se grad obično posmatra kao nešto eksterno u odnosu na prirodu, nešto veštačko, čak čudovišno i u vrednosnom smislu loše, danas je potrebno prevazići. Tačno je da gradovi zaista doprinose urušavanju ekosistema, ali izlaz iz takve situacije ne treba tražiti u ukidanju gradova i isključivo u vizijama koje zagovaraju njihovo napuštanje radi života u malim, seljačkim komunama. Pastoralna, arkadijska viđenja deluju privlačno zbog svoje utopijske prirode, ali nisu objektivna jer odbacuju gradove tretirajući ih kao zlo. Da bi se izbegle crno-bele konstatacije, potreban je sociološki pristup koji bi odnos grada i prirode proučavao u kontekstu toga na koji način je moguće promeniti život u gradovima tako da on više korespondira sa prirodnim okruženjem ili na koji način je moguće „uneti“ više prirode u gradsko okruženje. Upravo se na tom tragu javljaju brojne ideje, počevši od ranog XX veka.

Jedna od takvih je ona Ebenezera Hauarda (Howard), koji je koncept *vrtnog grada* relativno uspešno pretočio u praksu, sa težnjom da se prevaziđu sve socijalne i ekološke teškoće života u gradovima Engleske toga doba (up. Mirkov, 2009). Počev od 1902. od grada Lečvorta (i nešto kasnije Velvina) pa sve do

sedamdesetih godina XX veka podignuto je čak dvadesetak novih gradova na premisama ekologije, od kojih se mnogi i danas mogu pohvaliti kvalitetnim životom i uređenjem. Huardove ideje su se tokom XX veka raširile po SAD i Rusiji (sa katkad bezuspešnim modifikacijama), a procenjuje se da danas u svetu oko 2,6 miliona ljudi živi u oko 30 gradova koji su inspirisani Huardovom idejom vrtnog grada (<http://labourlist.org/2014/02/a-new-generation-of-new-towns-and-garden-cities/>).¹¹⁸

*Slika 8. Vrtni grad Hempsted u Engleskoj
(izvor: Mark Ahsmann, Wikipedia)*

Savremeni ekološki problemi i grad

Posmatrano iz ugla geneze građanskih prava, ekološka prava spadaju u petu generaciju prava, zajedno sa pravima na seksualnu preferenciju, pravom na brak, eutanaziju itd. (Pavlović 2006: 60), dok ih drugi autori svrstavaju u četvrtu

¹¹⁸ Pored Huarda treba spomenuti i značaj jednog od pionira ideje eko-grada, Patrika Gedesa (Geddes), koji je zastupao ideologiju *konstruktivnog anarhizma* i osnovao laboratoriju za sociološko proučavanje gradova i njihovog ekološkog razvoja (*Patrick Geddes Centre for Planning Studies*).

generaciju prava (kao *nova ljudska prava*), zajedno sa ženskim pravima (Pavićević 2009: 80). Iako su u okviru sociologije i drugih društvenih nauka problemi ekologije i ekoloških građanskih prava ne tako retka tema razmatranja, oni se ipak nedovoljno analiziraju iz urbane perspektive, kako primećuju Heynen (Heynen), Kaika (Kaika) i Svingdou (Swyngedouw). Verovatno je na to uticala i činjenica da su ekološki problemi vremenom postali globalni fenomen, pa se i analiza fokusira na nivo globalnog (Heynen, Kaika, Swyngedouw 2006: 2). Međutim, to postaje neopravdano onda kada se ekološki problemi dovode u vezu sa kapitalističkim načinom proizvodnje, a zna se da kapitalizam svoj lokus ima upravo u gradovima.¹¹⁹ Ovo mesto predstavlja polaznu osnovu discipline *urbane političke ekologije*, koja nastoji da prevaziđe nedostatke postojećih pristupa.

Kako se ekološki problemi ne mogu odvojiti od relacija sa društvom u celini, jedna od osnovnih tema koja se nameće prilikom razmatranja ekoloških disbalansa može se sažeti u pitanju: ko ima pristup i kontrolu nad prirodnim resursima, odnosno gde u tom pogledu leži društvena moć? Urbana politička ekologija polazi od stava da prirodno okruženje i društvo determinišu jedno drugo i da su u neraskidivoj vezi, da su pitanja ekološke krize politička pitanja, kao i da je potrebno više demokratske kontrole i odlučivanja da bi se postigla održivost. To su samo neke od ključnih tačaka u manifestu urbane političke ekologije.¹²⁰ Grad se iz ovog ugla takođe ne razumeva kao negacija prirode, već kao transformisana priroda ili druga priroda, kao kombinacija prirode i društva, odnosno prirode i kulture, a ne samo kao kultura. On je rezultat isprepletenosti biofizičkih i društveno-političkih (ideoloških) i kulturnih aspekata (prirode i civilizacijskog razvoja). Potvrda za napred izrečeno o sintezi prirodnog i društvenog može se naći ne samo kod istoričara i teoretičara urbanizma, kakav je Luis Mamford (Mumford),

¹¹⁹ Na primer, emisija štetnih gasova spada u jedan od najvećih problema današnjice, a veliki svetski gradovi su ključni deo problema. Oni konzumiraju najviše energije i materijala, a istovremeno su odgovorni za tri četvrtine emisije štetnih gasova (u tome prednjače gradovi SAD) (Delgado-Ramos 2015: 99). Istraživanja na Londonskoj školi ekonomije pokazala su da bi 724 najvećih gradova na svetu moglo da smanji emisiju štetnih gasova za trećinu do 2030. godine, što bi bio dobar pomak, ako bi, naravno, postojala volja za tako nešto (<https://www.jacobinmag.com/2015/12/this-changes-everything-naomi-klein-climate-change/>).

¹²⁰ Više o tome u: Heynen, Kaika, Swyngedouw 2006: 11.

već i u nekim radovima Marksa¹²¹, Engelsa¹²² i nekih istaknutih marksista, poput Anrija Lefevra. Rudi Supek tako skreće pažnju na *Marksov naturalizam*, kojim su ga inspirisali Baruh de Spinoza (Spinoza), Žan Žak Ruso (Rousseau) i Ludvig Fojerbah (Feuerbach). Taj naturalizam se izjednačava sa „dovršenim humanizmom“. Priroda Marksovog naturalizma već je data u njegovoj sentenci da je „čovjek neposredno prirodno biće“ i da predmete svog zadovoljavanja on nalazi izvan sebe, u prirodi i drugim ljudima. Čovjek kao prirodno biće za Marksa postoji samo kao društveno biće, pa, prema tome, i istorija kao bitna osobina čoveka (*homo sapiens sapiensa*) započinje na jednom višem stupnju anorganske razmene čoveka s prirodom. Vođena ovim idejama, još šezdesetih godina prošloga veka levo orijentisana mlada američka inteligencija, organizovana kroz različite socijalne pokrete (najpoznatiji je onaj pod imenom *Ecology Action East*), upozorila je da se moć razaranja savremenog društva zasniva na iskorištavanju prirode koje znači doslovno poništavanje „dela organske evolucije“. Po njima je ekološka akcija u osnovi društvena akcija. Ova američka levica ne smatra da je ekološka kriza izmišljena i stoga traga za „jednim radikalnim rešenjem“ koje nužno pretpostavlja istovremeno i „jedno planetarno rešenje“ kojim će biti obuhvaćene razvijene i nerazvijene zemlje (Vidi Supek 1973:199–205).

Ono što je svakako zajedničko nekadašnjim i savremenim kritikama jeste polazište da je kapitalizam glavni krivac za ekološku krizu na raznim nivoima. Bazirajući se na uvećanju produkcije, on iznova iscrpljuje prirodne resurse, dok se sa druge strane kao odgovor na bogatu ponudu proizvoda javljaju životni stilovi koji su usmereni na neracionalnu potrošnju dobara i želju za posedovanjem stvari

¹²¹ „Čovjek živi od prirode, to znači: priroda je njegovo *tijelo*, s kojim on mora ostati u stalnom procesu da ne bi umro. Da je čovjekov fizički i duhovni život povezan s prirodom, nema drugog smisla nego da je priroda povezana sama sa sobom, jer čovjek je dio prirode“ (Marks 1977: 49).

¹²² Pišući o razlici koja postoji između čoveka i životinje, Fridrih Engels u svom ogledu *Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čoveka* iznosi da čovek primorava prirodu, promenama koje u nju unosi, da služi njegovim ciljevima – on vlada njome. Al odmah zatim dodaje: „Ali nemojmo da sebi odviše laskamo našim ljudskim pobjedama nad prirodom. Za svaku takvu pobjedu ona nam se sveti (...) I tako nas činjenice na svakom koraku podsjećaju na to da mi nipošto ne vladamo prirodom kao što osvajač vlada tuđim narodom, kao neko ko stoji van prirode – nego da svojim mesom, krvlju i mozgom njoj pripadamo i usred nje stojimo, i da se sva naša vlast nad njom sastoji u tome što pred svim ostalim stvorovima imamo tu prednost da možemo da saznajemo i pravilno primjenjujemo njene zakone“ (Engels 1974: 167).

koje čoveku nisu neophodne. Procenjuje se da preko 1,7 milona ljudi spada u tzv. *konzumerističku klasu*, onu klasu koja se bazira na životnim stilovima koji podrazumevaju neprestan apetit za gomilanjem dobara koja egzistencijalno nisu važna, a pritom značajno i trajno narušavaju ekološki balans. Erih From (Fromm) je u *Zdravom društvu* uočio opasnost takvih tendencija, a one su se od tada (pedesetih godina prošlog veka) do danas samo uvećavale. Posedovanje velikih nekretnina, puno automobila, najnovijih telefona i elektronskih uređaja, takođe i garderobe, kao i kupovina novih stvari umesto popravke starih, iscrpljuje prirodne resurse, ali u isti mah otvara i pitanje nagomilavanja neiskorišćenih predmeta, čije odlaganje postaje veliki problem.

Upravo u pogledu odlaganja elektronskog otpada, pogotovu personalnih računara, velike svetske kompanije (pre svega proizvođača elektronske opreme) snose veliku odgovornost. Ne samo da je celokupna procedura toksična, već je i mesto njihovog odlaganja vođeno neetičkim kriterijumima. Na primer, osamdeset odsto otpada od računara u SAD izvozi se u zemlje Azije gde se reciklaža vrši pod vrlo lošim, neekološkim procedurama, što znači da ljudi drugih rasa iz siromašnijeg dela sveta postaju žrtve trovanja od strane kompanija koje sebi dozvoljavaju da čine ono što im je volja.¹²³ Borci za ekološka prava bili su ujedinjeni i glasni protiv ovog vida globalno-ekološke društvene nepravde i ponašanje velikih kompanija sa Zapada nazvali *toksičnim kolonijalizmom*. Nekoliko društvenih pokreta sa sedištem u gradovima SAD prednjačilo je u pružanju otpora, a među njima su *Basel Action Network* (BAN), *The GrassRoots Recycling Network* (GRRN), *The Silicon Valley Toxics Coalition* (SVTC) i *Texas Campaign for Environment* (TCE) (Pellow 2006: 226). Nakon velikih pritisaka i upornosti, udruženo su uspeali da postignu neke rezultate za savesnije recikliranje i odlaganje elektronskog otpada, a jedan od važnih ishoda je i konvencija iz Bazela (*Basel Convention*).¹²⁴

¹²³ Ima, međutim i nekih pozitivnih primera kada je ekološka odgovornost velikih kompanija u pitanju. Najk (Nike) je, na primer, najavila da do 2020. godine namerava da pored značajnog smanjenja toksičnog otpada, sprovede i potpuni program reciklaže (Gidens 2010: 148).

¹²⁴ Radi se o sporazumu koji danas potpisuju 184 zemlje na svetu, kao i EU, a koji se tiče smanjenja količine rizičnog otpada, a pogotovu njegovog transfera iz bogatih zemalja Zapada u siromašne delove sveta. Više o tome na linku: <http://www.basel.int/>.

Osim što se očigledna diskriminacija odvija na globalnom nivou, ona se jednako manifestuje i na lokalnu. Klasna dimenzija pogotovu dolazi do izražaja kada se otpad odlaže u onim delovima grada gde žive siromašni slojevi ili manjine, pri čemu su takve odluke skoro uvek donesene isključivo odozgo, u saradnji kompanija i države, bez participacije lokalne zajednice. Međutim, i ovde se kao i u prethodnom slučaju pojavljuju rastući otpori, kako siromašnih, tako i građana srednje klase. Razlika je u tome što siromašni žele da se otpad ukloni iz njihovih naselja, dok pripadnici srednje klase teže *statusu quo*, odnosno tome da i u budućnosti njihova susedstva ostanu izvan politika zagađenja. U osnovi, bilo da se radi o siromašnim građanima ili o građanima srednje klase, zahtevi za kontrolu nad sopstvenim prostorom su ono što ih spaja. Klasna dimezija važna je i za razumevanje same suštine zagađenja okoline. Uglavnom se potencira da su glavni zagađivači transnacionalne kompanije, što i jeste tačno, ali to takođe jesu i siromašni slojevi, jer paljenjem šuma, zagađenjem reka i epidemijama usled loših, nehigijenskih uslova života i oni ostavljaju otisak na prirodnu sredinu. Stoga se može zaključiti da i bogatstvo (*over-consumption*), kao i siromaštvo (*under-consumption*) mogu biti uzročnici degradacije životne sredine, svako na svoj način (Kastels 2002: 138; Brand and Thomas 2005: 46).

Broj urbanih pokreta i organizacija sa ekološkim ciljevima je u porastu, što Kastels potvrđuje konkretnim nalazima: u SAD lokalnih udruženja nastalih sa ekološkim ciljevima 1984. bilo je oko 600, dok je do 1988. njihov broj porastao na čak 4 687.¹²⁵ Njihovi zahtevi nikada nisu sasvim usmereni usko na zaštitu okoline, već se tiču i demokratizacije društva i uspostavljanja vlasti odozdo. Nadzor nad prostorom i davanje prednosti interesima života građana u zajednicama nad globalnim ekonomskim interesima su teme koje se usko prepliću sa zahtevima za zaštitu životne sredine, a poželjan model upravljanja koji iz ovakvih zahteva proishodi je narodna demokratija (Kastels 2002: 131).

¹²⁵ Da su pored zvaničnih politika i građanska participacija i udruživanje važni, odnosno da je jako civilno društvo od značaja, govore neka istraživanja koja pokazuju da bolji efekat za postizanje ekoloških golova ima postojanje *puno* manjih lokalnih ekoloških pokreta, nego nekoliko masovnih (Brand and Thomas 2005: 48).

Uloga gradova u okvirima ekoloških tema je posebno važna na dva potpuno različita načina. Sa jedne strane, oni su sedišta velikih kompanija koje su simbol zagađenja životne sredine, ali su takođe mesto razvijanja potrošačkih navika, brzog načina života i, sveukupno, neoliberalne politike koja forsiranjem deregulacije zapravo promoviše ideju da je dobra lokalna vlast ona koja što manje interveniše i trudi se da privuče što više kapitala, bez obzira na ekološke, socijalne i druge posledice koje to može izazvati. Sa druge strane, isti ti gradovi su i središte otpora, mesto odakle izrastaju organizacije i pokreti za zaštitu okoline, ali i izvorište primera dobrih ekoloških praksi. Gidens u svojim istraživanjima ekoloških problema posebno ističe značaj gradova (u odnosu na druge teritorijalne nivoe) kao onih političkih instanci koje mogu biti generator pozitivnih promena. Analizirajući slučaj SAD, autor ističe da savezna vlada po pitanju ekoloških problema nije učinila mnogo, kao i da države prednjače u odnosu na federaciju, ali se isto tako pokazuje da gradovi prednjače u odnosu na države (od država SAD oko pitanja smanjenja potrošnje električne energije posebno se angažuju Kalifornija i Oregon, dok među gradovima najviše konkretnih rezultata daje Sijetl). Gradovi su najaktivnije učestvovali u akcijama smanjenja emisije štetnih gasova, međusobno se povezujući i saradjući, a jedan od primera takve saradnje je udruženje „Gradovi za zaštitu klime“, u okviru koga je postignut sporazum da gradovi detaljno i planski rade na programima reciklaže, ulaganja u izgradnju lake železnice, povećanju biciklističkih traka i sličnim praksama. Takođe, vlade na lokalnu su prve koje su uvele mere poput naplaćivanja takse za vožnju u vreme najveće saobraćajne gužve, ulaganje u izgradnju kuća sa toplotnom izolacijom prostora i brojne druge ekološke mere (Gidens 2010: 154). Gradonačelnik Čikaga je aprila 2017. godine najavio plan da se više od 900 objekata koje su u vlasništvu grada prebaci na upotrebu obnovljive energije, a *trend zelene energije (The green energy trend)* već postoji u San Dijegu, San Francisku, Vermontu i drugim gradovima. Moguće prepreke lokalnim politikama u budućnosti vide se u eventualnim kočenjima administracije novog predsednika Trampa, koji nije naklonjen ekološkim temama, ali je stav gradova da će ostati odlučni u tome da svoje namere sprovedu u delo (<http://www.utilitydive.com/news/chicago-to-power-city-owned-buildings-with-100-renewable-energy/440203/>).

Ulogu gradova (pogotovu lokalnih pokreta za pravo na grad) u smanjivanju ekoloških problema potencira i Naomi Klajn (Klein) u svojoj poslednjoj knjizi pod nazivom *This Changes Everything: Capitalism vs. Climate*. Autorka uspostavlja zanimljivu, i ne tako očiglednu vezu između raznolikih partikularnih zahteva pokreta za pravo na grad i ekologije. Ona smatra da, ma koliko različite teme imali, pokreti za pravo na grad ipak mogu biti i jesu povezani, a ono što ih spaja jeste to što, namerno ili nenamerno, rade u prilog rešavanja upravo ekoloških problema u urbanim sredinama.¹²⁶ Klajnova u tom smislu kaže da, recimo, pokreti građana koji traže jeftiniju kartu za gradski prevoz, kao i pokreti građana sa zalaganjem da radno mesto i mesto stanovanja budu jedno blizu drugog, zapravo imaju isti cilj, a to je afirmacija politike nisko-karbonskog urbanizma (*low carbon urbanism*). U širem smislu, zapravo se radi o tome da sa povećanjem dostupnosti javnih servisa namesto privatnih, nenameravano dolazi i do pozitivnih ekoloških ishoda. Kritički gledajući na neoliberalizam, ona rešenje vidi u levici kao budućem nosiocu promena u osvešćivanju građana i pritom zagovara stvaranje alijanse urbanih pokreta koji bi se ujedinili oko cilja koji može spasiti čovečanstvo.¹²⁷ Za sada, međutim, nema jedinstvenog borbenog fronta, iako se teme i zahtevi očigledno preklapaju (<https://www.jacobinmag.com/2015/12/this-changes-everything-naomi-klein-climate-change/>).

Značajno je navesti i neke primere organizacija civilnog sektora, koje se manje baziraju na ideologiji i kritici društva, a više na radu da svoje ideje uključe u praksu. Jedan od takvih pokreta je *Novi urbanizam (New Urbanism)*, koji u osnovi

¹²⁶ Klajnova čak smatra da, sve dok se bore za socijalnu pravdu, građanski pokreti ne moraju nužno da zagovaraju ekološko osvešćenje. Rešavanje socijalnih pitanja samo po sebi, po njoj, dovešće i do ekološkog preporoda, jer su socijalna i ekološka pitanja savremenog doba duboko isprepletene teme.

¹²⁷ Kada je ideologija u pitanju, u zemljama Zapada pitanjima ekologije više su posvećene vlade levice (levog centra) pre svega zemlje Skandinavije, nego desnica. Takođe, i veći stepen demokratije u društvu je u korelaciji sa ekološkom osvešćenošću. One zemlje koje su na višem stupnju demokratskog razvoja podstiču razvoj nauke koja istražuje probleme globalnog zagrevanja, a osim toga, u ovim zemljama pokreti i organizacije koje se bore za zaštitu životne sredine slobodno deluju, šireći svet o ekološkim izazovima. Istraživanja na Kolumbijskom i Jejl Univerzitetu pokazala su da najveći učinak po pitanju zaštite životne sredine beleže Švedska, Norveška, Finska i Švajcarska. Nemačka, Island i Velika Britanija takođe doprinose razvoju ekoloških politika koje idu u prilog smanjenju emisije štetnih gasova, dok SAD i Saudijska Arabija u tom pogledu stoje najlošije (Gidens 2010: 93).

počiva na uverenju da fizički aspekt grada (fizički dizajn) ima velikog uticaja na razvoj društvenih obrazaca, poput osećaja zajedništva, solidarnosti i tolerancije (Foster 2006: 561). Smatra se da princip naseljavanja ljudi treba da bude takav da se ne dozvoli separacija građana po osnovu bogatstva, rase ili drugih socio-kulturnih obeležja, već da susedstva moraju biti mešovita, kako po sadržajima koje nude, tako i po populaciji koja ih naseljava. Poseban akcenat se stavlja na to da bi u gradovima trebalo biti više staza za šetnju i pešačenje i da gradske zone treba planirati tako da se pešice mogu završiti svi poslovi i zadovoljiti sve potrebe. Osnovna ideja je da susedstvo bude organizovano tako da se od njegovog centra do periferije može stići običnim hodom za pet minuta (<https://www.cnu.org/resources/what-new-urbanism>). Novi urbanizam takođe promoviše veću upotrebu bicikala i tzv. lake železnice (*light rail*) namesto motornih vozila, iako ni njih ne isključuje u svojim vizijama dobro uređenog grada (<http://www.newurbanism.org/>).

Još jedan sličan koncept zove se *Smart Growth*.¹²⁸ Pored toga što se ovde (kao i u *Novom urbanizmu*) insistira na mešovito uređenim susedstvima, primarnosti pešačkih zona, većoj demokratiji u donošenju odluka o razvoju i dizajniranju grada, aktivnosti se usmeravaju i ka stvaranju više otvorenih i zelenih površina u gradovima.¹²⁹ Dobar primer takvih praksi je grad Malme u Švedskoj, gde je jedna od gradskih četvrti izgrađena po eko standardima, počev od toga da su sve kuće od drveta i da se svuda okolo nalaze zelene površine. Stanovnici ovde uglavnom koriste javni prevoz, jer je lako dostupan i dobro povezuje sve delove grada, a koristi se pretežno solarna energija. Krajnji bilans je taj da je utrošak energije u susedstvima poput ovog značajno manji (na primer, ovo susedstvo troši samo trećinu energije koju potroše ostali delovi grada), a da njihova izgradnja ne košta apsolutno ništa više nego podizanje uobičajenih stambenih kvartova (Gidens 2010: 192).

Pred *Novog urbanizma* i *Smart Growth*-a postoje, naravno, i drugi brojni urbani eko pokreti koji se bore za ozelenjavanje gradova. Svima je zajedničko to da

¹²⁸ Negde je ova ideja poznata i pod nazivom *Compact City*.

¹²⁹ Više o primerima koji proističu iz principa *Smart Growth* politike na sledećem linku: <http://smartgrowth.org/smart-growth-principle-examples/>.

polaze od ideje da zeleni prostori nisu važni samo sa stanovišta čistijeg vazduha, vegetacije i zdravijeg života u gradu, već imaju i kohezivnu socijalnu funkciju. Oni su mesta socijalizacije i, shodno tome, omogućavaju međugeneracijske, interkulturalne, međuklasne i druge susrete u relaksiranoj atmosferi. Povezujući različite etničke grupe u multikulturalnim zajednicama, gradski parkovi i bašte imaju funkciju izgradnje i jačanja solidarnosti i socijalnog kapitala. Takođe, istraživanja su pokazala da su ovi prostori posebno važni za integraciju onih susedstava gde ima više kriminala (Foster, 2006). Siromaštvo u gradovima takođe je povezano sa ekologijom, i to kroz zagovaranje više agrikulturnih delatnosti u samim gradovima. Iako na prvi pogled ovaj spoj deluje čudno, urbana agrikultura zapravo se pokazuje vrlo važnom ne samo sa stanovišta ekološkog benefita (time što, na primer, doprinosi snižavanju temperature u gradovima leti), već i u pogledu smanjenja stope urbanog siromaštva, omogućavajući najnižim slojevima da lakše pribavljaju osnovne namirnice. Ovo nije samo ideja, već je u nekim gradovima Velike Britanije i vrlo uspešno zaživelo u praksi (Douglas 2011:40).¹³⁰

Socijalna dimenzija ekologije posebno se ističe i u poveljama o pravu na grad, gde se prilikom razmatranja zdravijeg načina života u urbanim sredinama on dovodi u vezu i sa smanjenjem stope siromaštva. To jedinstvo potvrđuje i nabranje ekoloških prava (*environmental rights*), gde se u neka od osnovnih ubrajaju upravo ona za koja su uskraćeni najniži društveni slojevi: pravo na čistu pijaću vodu, mokri čvor, čist (nezagađen) vazduh, snabdevanje električnom energijom, zelene površine i biodiverzitet u okruženju (HABITAT, 2016).

Ka zaključku

Analiza naučnih radova, zahteva urbanih pokreta, kao i povelja o pravu na grad ukazuje na priličnu usaglašenost oko stavova i kritika koje se upućuju dominantnim politikama i ideologiji neoliberalizma. Primat se ne može davati

¹³⁰ Jedan od interesantnih primera politike sjedinjavanja prirode i gradova može se sresti u Madridu, gde se radi na projektu stvaranja bašti na krovovima gradskih autobusa, što je pre Madrida viđeno i u Londonu (http://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=01&dd=12&nav_id=1219166).

kapitalu, interesima uticajnih pojedinaca i kompanija i nezauzdanom konzumerizmu koji iz toga proishodi, već se mora sagledati opšte dobro čoveka i prirode u njihovom jedinstvu. Finansijski model ekonomije potrebno je zameniti ekonomijom socijalne brige, ne samo prema drugim ljudima, već i prema prirodnom okruženju (Ecological Transition and the Right to the City, 2015).

Mesta kritike mogu se sumirati u nekoliko opštih tema i zahteva: 1) smanjenje emisije štetnih gasova, 2) ekološka reciklaža i etičko odlaganje elektronskog otpada i 3) zahtevi za više zelenih površina u gradovima i ekološki pametnije planiranje gradova. Državni nivo regulacije datih pitanja i dalje ostaje vrlo značajan, a Gidens posebno apostrofira neophodnost partijskog konsenzusa unutar država, jer se pokazuje da tamo gde je konsenzus veći, uspešnije i brže se sprovode ekološki programi. U tome za sada prednjače Nemačka i Britanija, iako se povremeno dešava da i u ovim zemljama partije dolaze u iskušenje da izdaju ekološke vrednosti zarad trenutnih političkih ciljeva.

Gradovi su, međutim, takođe od velikog značaja, što potvrđuje primer njihovog umrežavanja u SAD i autonomija u odnosu na državnu politiku i federativni nivo. Ipak, smatra se da, bez obzira na pozitivne primere gradova SAD, evropski gradovi prednjače po implementaciji ekoloških politika na prostor. Zanimljivi su nalazi koje prezentuje *Evropski zeleni indeks gradova (European Green City Index)*, gde se vidi da postoji pozitivna korelacija između stepena ekonomskog razvoja grada i zastupljenosti lokalnih zelenih politika: što je grad bogatiji, to u većoj meri ulaže u eko politiku, odnosno ima razvijenije eko programe na lokalnu. Očekivano, u tom pogledu prednjače gradovi nordijskih zemalja: Kopenhagen, Stokholm i Oslo, ali se u samom vrhu nalaze i Amsterdam, Beč i Ciri (European Green City Index 2009: 5). Povezanost ekonomskog razvoja gradova i država i ekološkog napretka potvrđuju i primeri siromašnijih zemalja, među njima i postsocijalističkih. Nasuprot razvijenim zemljama, ovde postoji nizak udeo građana u podršci ekološkim pokretima i projektima, a tu pojavu objašnjavaju istraživanja koja pokazuju da su građani skloni da svoj neangažman pravdaju time da na drugima leži veća odgovornost, izuzimajući sebe iz krivice. I u svakodnevnim prilikama građani siromašnijih zemalja slabo praktikuju zelene životne stilove, koji podrazumevaju vožnju javnim prevozom, bojkot robe ekološki nesavesnih

kompanija, selekciju otpada i slično. Zbog toga se stiče ukupan utisak da ne postoji dovoljno razvijena svest o problemima životne sredine, ili da ova pitanja nisu na prioritetnom mestu, pa samim tim ne postoji ni veća zabrinutost koja bi vodila do osećaja lične odgovornosti i participacije u tome da se nešto promeni. Ovim se potvrđuje teza da gladan građanin nije dobar građanin, kao i da se ovaj obrazac reflektuje na sferu zalaganja za zaštitu životne sredine.

Međutim, iako nam napred navedeni primeri govore o povezanosti bogatstva i ekoloških urbanih politika, ovo ne treba uopštavati, jer postoje i sasvim suprotne tendencije. Već sama činjenica da se američki gradovi ne mogu meriti po ekološkim urbanim politikama sa evropskim, dovoljno govori u prilog tezi da bogatstvo nije *nužno* povezano sa većim stepenom zaštite životne sredine i da je očigledno da je pored materijalnih resursa za uvođenje pozitivnih novina od velikog značaja i postojanje svesti o problemima, odnosno ekološke svesti i osećaja lične odgovornosti koji svaki građanin sa sobom nosi, u čemu su evropski gradovi uspešniji.

V ZAKLJUČAK: POTENCIJALI I OGRANIČENJA URBANOG GRAĐANSTVA

Da je državljanstvo i dalje važan dokument svedoče nam brojni primeri raseljenih lica i imigrantskih zajednica koje sa teškoćom mogu da uđu ili se uključe u život država kojima formalno ne pripadaju, a žele da ostanu u njima. Ucenjivanje deportacijom, niža cena rada, nesigurnost posla, obavljanje najtežih poslova koje drugi građani ne žele da rade – sve su to poteškoće sa kojima se imigranti suočavaju, a proishode iz neposedovanja dokumenata. Pravo da se imaju prava, kako je Arent formulisala, i to preko državljanstva, stoga i dalje ostaje osnovni okvir ostvarivanja veze koju pojedinac uspostavlja sa političkom zajednicom, a dokumentalnost, odnosno formalizacija, registracija i posedovanje papira u bitnoj meri određuje društvo i društvene odnose, prava i obaveze, ali i identitete (Vasiljević 2016: 173). Imigrantska perspektiva razmatranja (u odnosu na druge analizirane aspekte), u tom smislu pokazuje da se kroz politike država i gradova prema imigrantima potiskuje upravo formalno-pravna dimenzija građanstva, odnosno da se uskraćivanjem državljanstva imigranti čine samo delimičnim građanima, pa iako svojim radom doprinose društvu i gradovima, oni ne ostvaruju ni osnovna građanska prava.

Sa druge strane, borbe brojnih identiteta i društvenih grupa takođe pokazuju i to da *državljski status nije dovoljan* i da se nejednakosti u praksi manifestuju i onda kada ga pojedinac poseduje. To što ste formalni član zajednice, ne znači da ste u dovoljnoj meri priznati kao građanin i da vam je omogućeno da ravnopravno sa drugima delite resurse i participirate u društvenom životu. Rečeno se potvrđuje konkretnim analizama prava na grad, odakle se vidi da su državljanstvom data prava nedovoljna garancija njihove implementacije u konkretnom urbanom prostoru. Život u mikrosredinama najbolje govori u prilog iznetoj tezi, gde se već kroz sam urbani dizajn, ali i (ne)dostupnost socijalnih servisa i kulturnih prostora za ispoljavanje identiteta, džentrifikaciju i prostornu segregaciju najjasnije mogu pratiti društvene i urbane pukotine i isključenost i gde ono ono što primarno određuje vaš život, odnosno društveni položaj, nije

posedovanje pasoša, niti nužno nacionalnost, već socijalni status, rodni identitet ili nešto treće. Ovu početnu hipotezu najjasnije potvrđuju rodna i ekološka perspektiva prava na grad.

Analiza rodne perspektive ograničenost nacionalnog koncepta građanstva kroz prostorne odnose pokazuje na planu straha i pitanja bezbednosti žena u gradskom prostoru. Odatle se jasno primećuje da je prostor refleksija dominantnih partijarhalnih matrica u kojima je žena podređena. Sa tog stanovišta, set prava uokviren državljanstvom postaje irelevantan, pa se jedino kroz politiku prava na grad zaista može težiti dostizanju ravnopravnosti. Brojni pozitivni primeri pojedinih gradova koje smo naveli upravo pokazuju da je promenom urbanog dizajna moguće otkloniti ili bar redukovati nejednakost u pogledu dostupnosti prostora a samim tim i prava na grad.

Ekološki aspekt prava na grad takođe ukazuje na ograničenost formalizacije nacionalnog koncepta građanstva. Iako su svi pred zakonom jednaki i uživaju ista prava, analize pokazuju da klasne razlike prevazilaze formalne okvire i prodiru u svakodnevni život, čineći da prirodni resursi ne budu svima jednako dostupni. Siromašniji slojevi (bez obzira na državljanstvo) najčešće su smešteni u one delove grada gde ne postoji razvijena materijalna infrastruktura za pristojan život i gde su zagađenja vazduha i vode daleko veća nego u susedstvima viših klasa, koje se uopšte ne suočavaju sa ovakvim poteškoćama. To nas navodi na zaključak o potisnutosti moralne dimenzije građanstva, jer ekonomski moćni akteri u praksi ostvaruju veća prava u pogledu prirodno-prostornih resursa, a osim toga se i bahate nad siromašnijim slojevima (kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou), što potvrđuju primeri neetičkog odlaganja otpada. I ovde, međutim, ima pozitivnih primera, koji proističu iz otpora pokreta i organizacija koji pritiscima uspevaju da koriguju neke socio-ekološke nepravde.

Homoseksualna perspektiva i gej kvartovi na koje smo primarno usmerili analizu, imaju svoju specifičnost i pokazuju se naročito interesantnim. Poznato je da LGBT grupa ima problema sa ostvarivanjem prava u formalno-pravnom smislu, kao i da se bitke u tom pogledu vode, ali i postupno osvajaju u zemljama Zapada. Međutim, dok se formalno-pravni nivo još uvek izgrađuje, osvajanje gradskog prostora, i samim tim i prava na grad, učinilo je da jedan identitet postane ne samo

vidljiv, već i dostupan za upoznavanje. Na taj način postiglo se da ova populacija ljudi izađe iz okvira privatnih prostora i osvoji javni. Međutim, druga strana priče pokazuje da ostale vrste društvenih nejednakosti nisu savladane, kao i da seksualni identitet nije uspeo potisnuti druge partikulrane identitete (klasne, rodne, rasne) kojima je ispresecan, već je samo iskorišćen za komercijalizaciju. To svedoči o fragmentaciji koja postoji unutar ovog identiteta, što svakako otežava ujedinjavanje oko postizanja značajnijih ciljeva i prava (na grad). Primer gej kvartova takođe je značajan jer najjasnije stvara sliku o tome kako se u neoliberalizmu potisnuti identiteti mogu (prostorno) afirmisati, ali u svrhe iskorišćavanja koje vode reprodukciji kapitalističkih odnosa. U ovom slučaju radi se o tome da je primarna funkcija kvartova svedena na urbani spektakl i konzumerizam, umesto da omogući svim pripadnicima da ravnopravno participiraju u njihovom društvenom životu i time se oslobode stega. Takođe, sama socijalna heterogenost unutar ove grupe potvrđuje jednu od iznetih hipoteza da su građani na neki način fascinirani konzumerizmom i da mu se predaju, odustajući od bavljenja politikom identiteta, što ih zapravo čini depolitizovanim građanima.

Siromaštvo čini specifičnu perspektivu razmatranja, čija analiza najpre ukazuje na to da je različitim politikama i praksama moguće popraviti socijalni položaj siromašnih ljudi, vratiti im dostojanstvo i učiniti da se oni mogu osećati građanima. Važni akteri u tom pogledu pogotovu su nevladine organizacije, koje polaze od moralnog imeprativa da neiskorišćenom prostoru u gradu treba dati socijalnu namenu. Takvim politikama teži se spajanju dveju dimenzija građanstva, formalne i etičke, a pokazuju se da to nije nemoguće. Naprotiv. Onda kada lokalne vlasti prepoznaju značaj takvih praksi i uspostave saradnju sa nevladinim organizacijama, stopa siromaštva u gradu može se čak i drastično smanjiti. Etičku dimenziju građanstva takođe akcentuju i pokreću i skvoterski pokreti, kao i arhitektonska struka.

Generalni zaključak upućuje na to da se osvajanjem prava na grad i različitim praksama koje vode ka tom cilju, teži sjedinjavanju formalno-pravne i moralno-vrednosne dimenzije, i to upravo kroz afirmaciju potonje, koja je, kako se pokazalo, često potisnuta. Mimoilaženje normativnog i stvarnog potvrđuje *osnovnu iznetu hipotezu* da, iako nacionalni koncept građanstva jeste imao emancipatorsku

ulogu u prošlosti, primenjen na savremeno društvo on pokazuje brojne pukotine i nedostatke. Nadnacionalni oblici regulativa, njihove deklaracije i institucije donekle mogu pomoći u ovom rascepu, jer komuniciraju sa građanima mimo nacionalnih država u težnji da im obezbede prava i dostojanstvo, ali ni oni nisu dovoljni jer predstavljaju daleki poredak za pojedinca i njegovo svakodnevno iskustvo u mikrosredini. Upravo bi zbog toga, urbano građanstvo, kao ona formula koja uspostavlja komunikaciju između pojedinca i grada kao primarne i neposredne čovekove socijalne i političke sredine, moglo biti korektiv koji bi popunio rupe državljanstva i nedostatke nadnacionalnih mehanizama zaštite građanskih prava, koja često funkcionišu više na papiru nego što imaju moć u praksi. Zahtev za urbanim građanstvom podrazumeva da državljanstvo treba dopunjavati drugim načinima regulative koji su bliži svakodnevnom životu, jer se na taj način omogućava da se (urbani) građanin *pita*, da mu se dâ mogućnost da češće neposredno odlučuje o resursima i prostoru u kome živi.

Kako se koncept urbanog građanstva i pravo na grad u teoriji sagledavaju na više načina, i njegova evaluacija može se vršiti na više nivoa. Jedna od osnovnih razdeoba koja se tiče viđenja urbanog građanstva je ona koja ga posmatra kao *revolucionarni* (socijalistički), odnosno *reformski* (demokratski) mehanizam uređenja odnosa u društvu. Lefevr, naime, grad vidi kao osnovno mesto društvenih (kapitalističkih) antagonizama, pa u skladu sa tim i kao tačku eksplozije gde će se dogoditi rušenje ovakvog poretka. U odnosu na Lefevra, Harvi je manje radikaln u pogledu prognoza i vizija budućnosti, pa za sebe kaže da veruje kako u reformu, tako i u revoluciju, ali pažljivim čitanjem njegovih dela ipak postaje jasno da on stoji na strani savezništva raznih snaga koje bi vodile ka revoluciji.¹³¹ Iako se Harvi eksplicitno ne bavi analizom koncepta građanstva, ipak se u njegovoj misli mogu uočiti osnovni obrisi pogleda na građanstvo. Tu se pogotvu misli na ideju *opšteg dobra*, koju autor sagledava kroz jačanje upotrebne vrednosti grada. Harviijevo delo u tom smislu na neki način predstavlja zahtev za vraćanjem antičko-grčkim

¹³¹ Po Harviju, tema prava na grad možda najviši domet i smisao dobija u *malim, lokalnim revolucijama*, odnosno širom planete prisutnim alternativnim načinima života i privređivanja koji su antineoliberalni, inovativni, zasnovani na kooperaciji i odbacivanju tržišta, a neki čak imaju i sopstveni lokalni novac, iako žive u neoliberalnim sistemima (Harvi 2012: 237).

idealima, gde dobrobit pojedinca zavisi od dobrobiti kolektiva (grada kao političke zajednice), ali takođe ukazuje na to da i ovaj autor iznosi stav da je etička dimenzija građanstva napuštena i da joj se treba vratiti. Stoga, iako nam istorija pokazuje da je ona često bila zapostavljena u korist privatnih (danas kapitalističkih) interesa, što je bio slučaj najpre u Rimu, a potom i u novovekovnim transformacijama koje su naglasak stavljale na privatizaciju moralnosti i individualizam, ideja opšteg dobra ostaje vitalna vrednost ugrađena u koncept urbanog građanstva.

Što se tiče Kastelsa, a posebno Parsela, ovi autori više naglašavaju *demokratski potencijal* urbanog građanstva i koncepta urbane hegemonije, koji je usmeren na buđenje demokratije u gradovima i jačanje kapaciteta pasiviziranih i obespravljenih građana. Ovoj grupi autora koja urbano građanstvo vidi kao reformski projekat, odnosno mehanizam protiv demokratskog deficita, možemo pridružiti i sve one koji se u svojim istraživanjima fokusiraju na studije slučaja pojedinih urbanih pokreta, odnosno gradova, i koji kroz takva istraživanja najčešće pokušavaju da ukažu na pozitivne primere ili pak na prepreke koje se javljaju prilikom organizovanja akcija za ostvarenje prava na grad.¹³² Kao reformsku struju takođe treba spomenuti i *povelje o pravu na grad*, koje u načelu imaju pozitivnu funkciju, jer svojom sistematičnošću, normativnim pristupom i pozivom na solidarnost skreću pažnju na različite segmente prava na grad i ugrožene grupe i identitete. Njihov domet nije veliki, ali svakako mogu doprineti osvetljavanju teme prava na grad i njenog značaja kada su građanska prava u pitanju.

Bez obzira da li na urbano građanstvo gledamo revolucionarno ili reformistički, na putu ka njegovom zaživljavanju stoje brojne prepreke. Možda najpre treba krenuti od onih bazičnih, psiholoških razmatranja, koja ukazuju na specifičan mentalitet ljudi koji žive u gradovima. Iako se obično pretpostavlja da lokalne zajednice mogu doprineti većem stepenu bliskosti ljudi i razvijanju demokratskih praksi participacije, pokazalo se da fizička blizina zapravo ne utiče

¹³² Nikols i Vermeulen radije koriste izraz *prava kroz grad* umesto pravo na grad, želeći da ukažu na to da se kroz borbe za pravo na prostor i resurse u gradu, zapravo artikulišu širi društveni interesi potlačenih grupa. Zbog toga, smatraju autori, pravo na grad treba posmatrati samo kao *početnu tačku* za osvajanje prava, koja se dalje može raspliniti u borbu za građanska prava na nacionalnom nivou, odnosno u širim okvirima političke zajednice (Nicholls and Vermeulen 2012: 79).

nužno i na jedinstvo, međusobnu lojalnost i solidarnost. Nasuprot tome, ljudi se radije ponašaju blazirano i sa emocionalnom distancom za ono što se dešava oko njih i krećući se oko poznatih enklava ignorišu ostatak sveta emocionalno se isključujući. O blaziranosti kao psihološkom štitu koji označava otupelost, otuđenost i zatvorenost, pisali su Zimel i Park govoreći o gradu s početka XX veka, a ova pojava prisutna je i danas ispoljavajući se između ostalog i kao tolerancija. Iako hvaljena, tolerancija kao način ponašanja ili urbana vrlina često od prihvatanja različitosti može skliznuti u ignorisanje ili nezainteresovanost za drugog, što ukazuje na to da nas različitost ne vodi nužno ka tome da se sa njom bliže upoznamo, već samo sretnemo i nastavimo dalje. Stoga psihologija tolerancije može biti ne samo prednost, već i prepreka građanskoj participaciji, solidarnosti i udruživanju (King 2004: 99).

Pokazuje se, takođe, da stvaranje barijera za povezivanje i zajedničko delovanje nalazimo i u samom prostoru. Urbanizam kreira gradove podeljene u susedstva koja su mahom socijalno homogena, što sprečava suživot različitih klasa, identiteta, njihova zajednička iskustva i na temelju istih - zbližavanje. To, svakako, potvrđuje Lefevrovu misao o prostoru kao političkoj kategoriji, koja reprodukuje socijalnu polarizaciju stvarajući dualne gradove i radeći u korist održanja sistema. Osim toga, kako je pokazano u praktičnom delu rada, posebne teškoće i barijere za okupljanje oko istih zahteva nalaze se u heterogenosti unutar samih grupa. Na primer, LGBT identitet nije jedinstvena grupa, već je ispresecana klasnim, rasnim i rodnim razlikama koje često nadjačavaju ono što ih spaja, a to isto se može reći i onda kada govorimo o ženskoj dimenziji prava na grad. Siromaštvo takođe unutar sebe skriva brojne druge podele, pa umesto stvaranja svesti o istovetnom socijalnom položaju, ugroženosti i formulisanju ciljeva i borbe za ostvarivanje većih prava, češće svedočimo antagonizmu unutar same grupe (recimo domicilnog stanovništva nižih slojeva, sa jedne strane, i siromašnih imigranata ili manjinskih grupa, poput Roma, na drugoj strani). Stoga sledi zaključak da unutrašnja rascepanost postaje jedna od ozbiljnijih prepreka ka zajedničkim praksama i ostvarivanju većeg prava na grad.

Međutim, zagrebemo li dublje u analizu, videćemo da se neke od suštinskih prepreka ka ostvarivanju prava na grad, odnosno ograničenja koncepta urbanog

građanstva, kriju u građanskoj apatiji, odnosno apolitičnosti i pasivnosti. Istraživanja pokazuju da su ove pojave najprisutnije kod siromašnijih društvenih slojeva, budući da su njihovi pripadnici prevashodno usmereni na strategije dnevnog snalaženja i u sebi nose osećanja frustracije i razočarenja (Stone, 1993). Ipak, nedostatak motivacije je rasprostranjen i među ostalim strukturama, a pogotovu je raširen kod onih grupa koje su tradicionalno/istorijski bile isključene iz sfere politike, odnosno javne sfere (Lowndes, Pratchett and Stoker 2001: 215). Posmatrano iz ugla građanstva, apolitičnost zapravo znači da je politička dimenzija građanstva u određenom stepenu zamrla, jer je potrošačko društvo potiskuje iznedrujući građanina-potrošača kao dominantnu figuru. O ovoj pojavi pisao je još From pedestih godina prošlog veka opisujući pojedinca kao jedinku otuđenu u svim oblastima društvenog života, pa i u građanskom društvu i sferi politike (From 2016: 133-138). Otušeni, odnosno depolitizovani građanin postaje dobar "podanik" neoliberalnog potrošačkog sistema, kojim se lako može manipulirati jer mu se oduzela kritička oštrica. *Politizacija građanina*, stoga postaje osnovni zadatak u pravcu korekcije sistema ka stvaranju pravednijeg društva, a *politizacija prava na grad* je prvi i fundamentalni korak ka tom cilju. Razume se, proizvodnja političkog građanina, odnosno zainteresovanog i delatnog pojedinca, nije lak zadatak i da bi se osetnije promene u ovom pravcu počele dešavati neće biti dovoljna samo angažovana teorija i društvena misao. Jer kako Harvi kaže, pokreti za pravo na grad šezdesetih nisu izrasli iz Lefevrove teorije, nego iz prakse, odnosno svakodnevnih muka sa kojima je vlast suočavala građane. Na tom tragu, pre se može očekivati da će porast protivurečnosti odnosno polarizacija koje kapitalizam proizvodi, uvećavati i nezadovoljstvo građana koje će početi da vrhuni u sve učestalijim i masovnijim urbanim buntovima na koje političko-ekonomska elita neće moći da zatvori oči.

Nosioci procesa politizacije prava na grad mogu biti različite društvene grupe koje su na razne načine okrnjene kao građani. Tu bi svakako spadale one kategorije koje smo uzeli u razmatranje u segmentu rada koji se tiče praksi (imigranti, žene, LGBT populacija, siromašni slojevi, ali i srednji slojevi sa razvijenom ekološkom svešću). Pri tome treba naglasiti da se ovde ne radi ni o kakvom romantičarskom pozivu na ujedinjenje za revoluciju, već na osveščivanje

građana u spoznaji da ih poredak u kome žive zakida na razne načine i istovremeno drži razjedinjenim. Samo *građanska solidarnost* sa drugima može proizvesti krupnije društvene promene, ali se za sada čini da je ona na niskom nivou. U tom pogledu Harvi kaže:

“No u 21. stoljeću još nema koherentnog pokreta koji bi se suprotstavio svemu tome. Naravno, postoji mnoštvo različitih društvenih pokreta koji se usredotočuju na urbana pitanja – od Indije i Brazila preko Kine, Španjolske i Argentine do Sjedinjenih Država uključujući i pokret za pravo na grad, koji je u nastajanju. Problem je u tome što se tek trebaju složiti o jedinstvenom cilju ostvarivanja veće kontrole nad upotrebom viška (a kamoli nad uvjetima njegove proizvodnje)” (Harvi 2008. 58).

I zaista, ne postoji ništa što nam trenutno može garantovati da će neki društveni pokret izazvati krupnije društvene promene, ili transformisati društvenu strukturu. Urbani pokreti pojavljuju se povremeno i poput kometa zasijaju, ali se i ugase. Sistem i nakon njihovog bunta opstaje, a oni nastavljaju da postoje formalno, pri čemu nema nekog organizovanog, kontinuiranog delovanja koje bi ozbiljnije moglo da zatrese globani poredak. Upravo zbog toga je realističnije očekivati da se (u iščekivanju većih promena) kroz urbane buntove mogu postići postepene reforme unutar samog sistema, a da urbano građanstvo kao ideja pretočena u praksu sve više dobija na značaju kao važna *dopuna* i korektiv građanstva-državljanstva. Međutim, put ka korenitijim promenama (onakvim kakve priželjkuju Lefevr i Harvi) svakako će zavisiti od osveščivanja građana o njihovim zajedničkim interesima i solidarnosti koja se na bazi toga može izgraditi. Stoga slogan kojim se poziva na prevazilaženje partikularnosti zahteva, položaja i identiteta “Samo se povežite” (*Only Connect*) ostaje relevantan kao formula za postizanje vitalnih promena (Harvey 2001: 46).

* * *

Urbano građanstvo za sociologiju (posebno sociologiju grada), pokazuje se kao koristan i plodan analitički okvir, jer nam pomaže da preko njega bliže priđemo, odnosno iz njegove perspektive bolje razumemo "velike" pojmove poput neoliberalizma, multikulturalizma i demokratije. Vanteorijski gledano, odnosno posmatrano na iskustvenom nivou, urbano građanstvo se pokazuje kao jedan od mogućih načina za kreiranje koliko-toliko pravednijeg i participativnijeg društva no što je današnje, a to u osnovi i jeste cilj rešenja zagonetke građanstva uopšte. Naravno, ono nije svemoguć mehanizam niti univerzalno rešenje, pa ga tako ne treba ni predstavljati, ali kombinovano sa ostalim teritorijalno-političkim instancama na kojima se regulišu prava građana, odvija njihova participacija i u kojima se izgrađuju njihovi identiteti, urbano građanstvo (pre svega kroz sociološki shvaćeno pravo na grad) ostaje tema kojoj u budućnosti vredi poklanjati više pažnje.

Na samom kraju, moguće je osvrnuti se i na potencijale urbanog građanstva u postsocijalističkom kontekstu. Kako urbano građanstvo podrazumeva najpre jake, autonomne i manje ili više nezavisne gradove kao političke i društvene celine, perspektive zaživljavanja ovog koncepta u praksi u velikoj meri variraju od toga koliko su gradovi zaista osamostaljeni. Postsocijalistički kontekst u tom pogledu nosi kontradiktorne tendencije. Sa jedne strane teži se etatizaciji, odnosno državnoj centralizaciji, pa postoji opšti zaključak da zemlje jugoistočne Evrope generalno nisu „raspoložene“ da regionima i gradovima koji se nalaze unutar države daju veću autonomiju (Vujačić 2002: 302). Suprotna tendencija, pak, ukazuje na posvećenost pristupanju evropskim integracijama, što podrazumeva i regionalna povezivanja i načelo supsidijernosti, kao princip koji je suprotan centralizaciji i državizaciji društvenog sistema. Iz ovog ugla država se ne posmatra kao nadređena, svemoćna sila, već se na društvo gleda asocijativistički, a u skladu sa neoliberalnim modelom, afirmiše se partnersko upravljanje gradom i društvom. Perspektive urbanog građanstva u velikoj meri zavisiće od toga koliko će se supsidijernost i asocijativizam primeniti u praksi kao način formalne teritorijalno-političke organizacije i strukturalizacije društva. No, sa druge strane zavisiće i od

(sa njima povezanog) razvijenog civilnog društva i građanskog aktivizma, udruživanja i participacije, odnosno građanske prakse.

Kada je reč o Srbiji, slabo civilno društvo omogućava gradskim vlastima i političkim partijama da same donose odluke u svom interesu i interesu globalnog kapitala, čime se javni prostor uzurpira zarad komercijalnih sadržaja, dok su građani fascinirani konzumerizmom izgubili kritičnost. Čitav proces postaje rizičan u smislu da se transformacija dogodi samo u materijalnoj sferi gradova bez ikakve kvalitativne promene (Petrović 2009: 250). Pritom je važno naglasiti da država svojom organizacijom ne podupire proces izgradnje većeg građanskog angažmana, a jedan od primera toga su neformalne urbane prakse.¹³³ U odnosu na skoro sve zemlje EU gde postoji najpre decentralizacija, a zatim i obaveza lokalnih samouprava da aktivno uključuju građane u donošenje odluka o urbanom planiranju i drugim urbanim praksama, u Srbiji ova vrsta kolaboracije još uvek nije zastupljena. Ako se neka saradnja i ostvari, to je najčešće na inicijativu pojedinca dobre volje iz lokalnih vlasti, a svakako ne pravilo (Čukić, 2016).

Nedovoljna razvijenost civilnog društva ukazuje na činjenicu da na planu identiteta dolazi do dvojakog procesa. Građani se i dalje u velikoj meri ponašaju kao pasivni podanici i pokazuju kolektivističke vrednosne orijentacije, s tom razlikom što se sada akcenat stavlja na nacionalni, a ne više na kolektivni identitet radnog naroda.¹³⁴ Oni nisu dovoljno informisani o svojim pravima i skloni su da odgovornost prepuste drugom (kolektivu ili vođi) (Vujović 2012: 119). Jedan kolektivni identitet zamenjen je drugim, međutim nije došlo u značajnijoj meri do diferencijacije na brojne građanske identitete i aktivnosti za njihovo prepoznavanje i priznavanje. Zbog toga se stiče utisak da se građanin poima pre

¹³³ Privremene urbane prakse predstavljaju akcije građana koje se tiču privremenog ili povremenog aktiviranja neiskorišćenih prostora u gradu. Ovakve akcije su u Evropi razvijene i podupiru se od strane lokalnih vlasti, pa se sve više ide u pravcu njihove formalizacije. U Srbiji se nasuprot tome na ovom planu i dalje pokazuje veći uticaj nacionalne regulative umesto lokalnih, ali čak ni na nacionalnom nivou ne postoje dovoljno razvijeni mehanizmi aktivacije prostora i saradnje sa civilnim sektorom (Više o tome u Čukić, 2016).

¹³⁴ Orijetisanost na nacionalni identitet vidljiva je i u principu državljanstva, gde postoje vrlo jasne tendencije ka njegovoj *etnifikaciji*. Iako su kriterijumi za dobijanje državljanstva formalno za sve etničke grupe isti, iščitavanjem ustava postaje jasno da se srpski narod privileguje, i to ne samo onaj njegov deo koji živi u granicama države Srbije, već se ovaj princip primenjuje i na Srbe u regionu i dijasporu uopšte (vidi Vasiljević 2016: 159).

svega kao neko ko se *etnički uklapa* u model koji državljanstvo Srbije zahteva i da se građanstvo razumeva primarno kroz prizmu etničke pripadnosti.

Paralelno sa kolektivističkim nacionalnim modelom identifikacije, odnosno težnjom za nacionalnom i partijskom homogenizacijom (Golubović 2007: 340), dešava se drugi proces praćen fragmentacijom, segmentiranjem društva na atomizovane pojedince i njihovu orijentisanost na sebe i potrošačko delanje. Taj drugi važan aspekt građanstva koji se ogleda u ekskluzivističkom individualizmu, poprima karakter egoizma i usmerenosti isključivo na sopstvene interese bez razvijanja empatije i solidarnosti prema drugima (Golubović 2007: 344). Čak i onda kada pojedine društvene grupe izađu na ulice gradova kako bi skrenule pažnju na sebe, nedostaje podrška ostalih građana jer različitost izaziva otpor i sumnju, a država ne pokazuje volju da takva okupljanja podrži. Osim što se ovo najjasnije primećuje u pogledu pomanjkanja podrške pravima LGBT populacije, ni drugi aspekti prava na grad koje smo obuhvatili analizom u Srbiji ne uživaju značajniju pažnju koja bi pokrenula građane na aktivizam. Tako se i na planu ekoloških tema koje bi trebalo da počivaju na većem stepenu konsenzusa, ne uočava veće interesovanje građana za ove teme, niti podrška ekološkim pokretima i organizacijama. Istraživanja pokazuju da 88% građana ne učestvuje u protestima, a najaktivniji su po pitanju postpisivanja peticija, što se objašnjava time da ovaj čin zahteva najmanje truda i vremena i ne snosi nikakv rizik (Vukelić i Petrović, 2012).

Za razvijen koncept urbanog građanstva neophodno postojanje kritički nastrojenog građanina koji je spreman da ustane u odbranu interesa lokalne zajednice, Međutim, kako građani u Srbiji pokazuju klijentilističke crte, podaništvo, nekritičku lojalnost i pasivnost, i kada se to spoji sa centralizovanom državnom regulativom, može se pretpostaviti da su perspektive urbanog građanstva u Srbiji ograničene. No, bez obzira na ovakve generalne (pesimističke) pretpostavke, postoji nada koja se može crpeti iz postojanja sve većeg broja lokalnih pokreta formiranih tokom poslednjih nekoliko godina, koji se uporno, organizovano i dosledno suprotstavljaju sistemu. Iako ova pojava sa jedne strane ukazuje na nagomilano nezadovoljstvo koje kulminira u građanskim akcijama, sa druge strane ona ima pozitivnu stranu, jer se može tumačiti kao pomak ka demokratskim praksama. Važna crta ovih pokreta jeste međusobna solidarnost i povezivanje u

akcijama i organizaciji tribina na kojima se širi svest o problemima. Ukazujući na to da lokalni problemi nikako nisu samo lokalni, već sistemski i da kao takvi zahtevaju i jedinstvo, solidarnost i šire udruživanje u veće frontove, ovi pokreti ostavljaju nadu da se građanski aktivizam u Srbiji može probuditi, a da se građanin može politizovati.

VI LITERATURA I IZVORI

- „Deklaracija o pravima čoveka i građanina“ (2011), U: Dušan Mrđenović (ur) *Temelji moderne demokratije*. Beograd: Zavod za udžbenike, Dosije studio, str. 314–317.
- Abeles, Mark (2014) *Antropologija globalizacije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Aldrich, R. (2004) „Homosexuality and the City: An Historical Overview“. *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, pp. 1719–1737.
- Arent, Hana (1998) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Aristotel (2003) *Politika*. Beograd: BIGZ.
- Babović, Marija (2010) „Konceptualni i institucionalni preduslovi razvoja socijalne dimenzije EU“, U: Babović, Marija (ur) *Izazovi nove socijalne politike*. Beograd: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu, str. 25–49.
- Backović D. Vera (2015) *Džentrifikacija kao socio-prostorni fenomen savremenog grada: sociološka analiza koncepta*. Beograd: Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Basan, Mišel, Kofman, Vensan i Žoa, Dominik (2005) „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike“, U: Petrović, Mina i Vujović, Sreten (ur) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 229–239.
- Bashevkin, Sylvia (2005) “Training a Spotlight on Urban Citizenship: The Case of Woman in London and Toronto”, In: *International Journal of urban and Regional Research*, Vol. 29.1, pp. 9–25.
- Becher, Debbie (2012) „Political Moments with Long-term Consequences“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 203–221.
- Bell, D. and Binnie, J. (2004) „Authenticating Queer Space: Citizenship, Urbanism and Governance“. *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, pp. 1807–1820.
- Berlin, Isaija (1992) *Četiri ogleđa o slobodi*. Beograd: Nolit.

- Binnie, J. and Skeggs, B. (2004) „Cosmopolitan knowledge and the production and consumption of sexualized space: Manchester's gay village“. *The Sociological Review*, pp. 39–61.
- Bloemraad, Irene and Gleeson, Shannon (2012) „Making the Case of Organizational Presence: Civic Inclusion, Access to Resources, and Formal Community organizations“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 109–135.
- Boden, Žan (2002) *Šest knjiga o republici*. Politička kultura: Zagreb.
- Bolay, Jean-Claude (2006) “Slums and Urban Development”, in: *The European Journal of Development Research*, Vol. 11, No. 2, pp. 284–298.
- Božilović, Jelena (2012) “Istorijski razvoj ideja o kosmopolitskom društvu”, *Godišnjak za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu*, VII/9, str. 85–102.
- Brand, Peter and Thomas, Michael J. (2005) *Urban Environmentalism*. London and New York: Routledge.
- Brenner, Neil (1997) “Global, fragmented, hierahical: Henri Lefebvre’s geographies of globalization”, *Public culture* 10(1), pp. 135–167.
- Broadbent, Alan (2009) *Urban Nation*. Canada: Harper Colins.
- Buckingham, Shelly (2009) “Addressing Woman’s Right to Urban Safety Through the Right to the city”, <http://base.d-p-h.info/en/fiches/dph/fiche-dph-8058.html>
- Buckingham, Shelly (2010) “Examining the Right to the City from a Gender Perspective”, In: *Cities for All*, (ed) Sugranies, Ana and Mathivet, Charlotte. Santiago: Habitat International Coalition, pp. 57–63.
- Castaneda, Ernesto (2012) „Urban Citizenship in New York, Paris and Barcelona: immigrant Organizations and the Right to Inhabit the City“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 57–79.
- Castells, Manuel (1989) „Social Movements and the Informational City“, *Hitotshubashi Journal of Social Studies* 21, pp. 197–206.

- Castells, Manuel (2001) "Local and Global: Cities in the Network Society", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* – 2002, Vol. 93, No. 5, pp. 548–558.
- Castells, Manuel (2002) *Informacijsko doba: ekonomija društvo i kultura. Sv 2. Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Castells, Manuel (2003) "Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age", In: Stephen Graham (ed) *Cybercities Reader*. London and New York: Routledge, pp. 82–93.
- Castells, Manuel (2013) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. John Wiley and Sons.
- Chandler, David (2003) "New Rights for Old: Cosmopolitan Citizenship and the Critique of State Sovereignty", *Political Studies*, Vol 51, pp. 332–349.
- Charter for Woman's Right in the City (2004), www.hic-al.org/documento.cfm?id_documento=1274
- Cunningham, Frank (2011) „The virtues of urban citizenship“, *City, Culture and Society* 2, pp. 35–44.
- Čukić, Iva (2016) *Uloga privremenih urbanih praksi u aktiviranju prostornih resursa*. Doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Davis, Mike (2011) *Planet slumova*. Zagreb: V.B.Z. d.o.o.
- Delanty, Gerard (2009) *Cosmopolitan imagination*. New York: Cambridge University Press.
- Delgado-Ramos, Gian Carlos (2015) "Water and political ecology of urban metabolism". *Journal of Political Ecology*, Vol. 22, pp. 98–114.
- Dobson, Andrew (2007) „Environmental Citizenship: Towards Sustainable Development“, *Sustainable Development* 15, pp. 276–285.
- Douglas, Ian (2011) "The Importance of greenspaces in towns and cities". *Human Ecology Journal*, Issue No. 23, pp. 41–45.
- Downton, Paul F. (2009) *Ecopolis: Architecture and cities for a changing climate*. Collingwood: CSIRO Publishing.
- Duzinas, Kostas (2009) *Ljudska prava i imperija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đorđević, Snežana (2012) *Savremene urbane studije. Preduzetnički, kreativni, demokratski gradovi*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja Štampa.

- Ecological transition and the Right to the City (2015) www.uclg-cisdp.org
- Engels, Fridrih (1974) „Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka“, u *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Sarajevo: Svjetlost, str. 159–171.
- European Charter for Woman in the City (1994), www.hic-al.org/documento.cfm?id_documento=1286
- European Green City Index (2009) München: Siemens AG. Dostupno na: https://www.siemens.com/entry/cc/features/greencityindex_international/all/en/pdf/report_en.pdf
- Esping-Andersen, Gøsta (1999) *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Falu, Anna (2014) „Inclusion and Right to the City. Exercising Woman's Citizenship Rights: The Woman's Agenda for Rosario, Argentina“, In: *City, Social Inclusion and Education* (ed) Bonal, Xavier. Barcelona: IAEC, pp. 58–69.
- Fenster, Tovi (2005) “Identity Issues and Local Governance: Woman’s Everyday Life in the City”, In: *Social Identities*, Vol. 11, No. 1, pp. 21–36.
- Fenster, Tovi (2006) „The right to the city and gendered everyday life“, In: *Adalah's Journal for Land, Planning and Justice*, Vol. 1. 40–50.
- Florida, Richard (2002) *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Foster, Sheila R. (2006) “City as an Ecological Space: Social Capital and Urban Land Use”, *The Notre Dame Law Review*, Vol. 82, (2006–2007), pp. 527–582.
- Freedon, Michael and Stears, Marc (2015) „Liberalism“. In: *Oxford Handbook of Political ideologies*. London: Oxford university Press.
- From, Erih (2016) *Zdravo društvo*. Beograd: Kosmos izdavaštvo.
- Fukuyama, Francis (2002) *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gandy, Matthew (2006) „Urban nature and the ecological imaginary“, In: *In the Nature of Cities*, (eds) N. Heynen N., Kaika M. and E. Swyngedou, E. London and New York: Routledge, pp. 62–73.
- Gentile, Emilio (2009) *Religije politike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni (1999) *Treći put: obnova socijaldemokratije*. Zagreb: Politička kultura.
- Gidens, Entoni (2010) *Klimatske promene i politika*. Beograd: Clio.

- Гиденс, Ентони (2005) *Одбегли свет: како глобализација преобликује наше животе*. Београд: Стубови културе.
- Golubović, Zagorka (2007) *Socijalizam i postsocijalistička društva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Graauw, Els de (2012) „The Inclusive City: Public-Private prtnership and Immigrant Rights in San Francisco“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 135–151.
- Granelli, Lara, Invernizzi, Giacomo and Marchesi, Lara (2014), In: *European Journal of Homelessness*, Volume 8, No. 1, pp. 77–96.
- Guarnizo, Louis Eduardo (2012) „The Fluid, Multi-scalar, and Contradictory Construction of Citizenship“, In: Smith, M. P., and McQuarrie, M. (ed) *Remaking urban citizenship: organisations, institutions and the right to the city*. Comparative urban and community research, volume 10. New Brunswick and London: Transaction Publishers, pp. 11–39.
- Habermas, Jürgen (1995) “Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe” In: Beiner, R. (ed). (1995) *Theorizing citizenship*. New York: State University of New York press, pp. 255–283.
- Habitat III Policy paper (2016). Dostupno na: https://unhabitat.org/wp-content/uploads/2015/04/Habitat-III-Issue-Papers-and-Policy-Units_11-April.pdf
- HABITAT III Policy Paper, 1 – Right to the City and Cities for All (2016). www.habitat3.org
- Hackworth, Jason (2008) *The Neoliberal City: Governance, Ideology and Development in American Urbanism*. Cornell University Press.
- Hajn, Diter (2010) *Istorija – Leksikon pojmov*. Beograd: Clio.
- Harvey, David (1973) *Social Justice and the City*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, David (2001) *Megacities Lecture 4*. Twynstra Gudde Management Consultants, Amersfoort, The Netherlands.
- Harvey, David (2007) „An Interview with David Harvey“, *Social Justice*, Vol. 1, Issue 1, pp. 14–22.

- Harvey, David (2007) „Neoliberalism and the city“, *Social Justice*, Volume 1, No. 1, pp. 2–13.
- Harvey, Dejvid (2008) „Pravo na grad“, U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Kovačević i dr. (ur), Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, Su Klubtura/Clubture, str. 40–59.
- Harvi, Dejvid (2012) *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Harvi, Dejvid (2013) *Pobunjeni gradovi*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hejvud, Endru (2005) *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Held, Dejvid (1997) *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Held, Dejvid (2003) „Debate o globalizaciji“, u Vuletić, V. (ur): *Globalizacija: Mit ili stvarnost*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Beograd.
- Heynen, Nik, Kaika, Maria and Swingedouw, Erik (2006) “Urban Political Ecology: politicizing the production of urban natures”, In: *In the Nature of Cities*, (eds) N. Heynen N., Kaika M. and E. Swyngedou, E. London and New York: Routledge, pp. 1–20.
- Hobs, Tomas (2006) *Čovek i građanin*. Beograd: Hedone.
- Hobson, Barbara and Lister, Ruth (2001) “Keyword: Citizenship”, In: Ane Lewis, Barbara
- Hobson, and Birte, Siim (eds) *Contested Concepts; Gender and Social Politics*, pp. 1–54.
- Holston, J., Appadurai, A. “Cities and citizenship”, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., MacLeod, G. (ed) (2003). *State/Space*, Blackwell Publishing, pp. 296–309.
- Horvat, Srećko (2007) *Znakovi postmodernog grada*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Houle, Elizabeth Ann (2000) *Woman and the Public Sphere*. Ottawa: National Library of Canada.
- Hubbard, Phil (2001) „Sex Zones: Intimacy, Citizenship and Public Space“. *Sexualities*, Vol. 4(1), pp. 51–71.

International Migration report 2015,
http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf

Isin, Engin F. (2007) "City State: Critique of scalar thought", *Citizenship Studies*, Vol. 11, No. 2, pp. 211–228.

Jessop, Bob (2001) „Globalization and the Nation State“, In: Hamel, Pierre, Lustiger-Thaler, Henri and Mayer, Margit (eds) *Urban Movements in the Globalizing World*. London: Routledge.

Joppke, Christian (2008) „Transformation of Citizenship“, In: Isin, Engin. F., Nyers, Peter and Turner, Bryan. S. (ed) *Citizenship between Past and future*. Abingdon: Routledge, pp. 36–48.

Jovanović, Miloš, Božilović, Jelena (2012) „Političko je lično – o konceptu intimnog građanstva“, U: Božilović, Nikola i Petković, Jelena (ur) *Modernizacija, kulturni identiteti i prikazivanje raznolikosti*. Niš: Filozofski fakultet, str. 85–101.

Kant, Imanuel (1974) *Um i sloboda. Spisi iz filozofij, istorije, prava i države*. Beograd: Ideje.

Карлајл, Томас (2013) „Дендијакално тело“, у *Дендизам* (прир. М. Чакаревић). Чачак: Градац, бр. 188–189–190, стр. 11–18.

Kastels, Manuel (2000) *Informacijsko doba: ekonomija društvo i kultura. Sv 1. Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Kastels, Manuel (2002) *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.

Kastels, Manuel (2002) *Informacijsko doba: ekonomija društvo i kultura. Sv 2. Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.

Kastels, Manuel (2005) „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija“, U: Vujović, S. i Petrović, M. (ur) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 181–196.

King, Loren A. (2004) "Democracy and City Life", *Politics, Philosophy and Economics* (3)1, pp. 97–124.

Klein, Naomi (2015) *This Changes Everithing: Capitalism vs. the Climate*. New York: Simon and Schuster.

- Koskela, Hille (1999) „'Gendered Exclusions': Woman's Fear of Violence and Changing Relations to Space“, In: *Geografiska Annaler*, 81 B 2, pp. 111–124.
- Kimlicka, Will (2004). *Multikulturalizam: multikuturno građanstvo*. Podgorica: CID.
- Le Gof, Žak (2010) *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*. Beograd: Clio.
- Lebuhn, Henrik (2013) „Urban Citizenship, Border Practices and Immigrant's Rights in Europe: Ambivalences of a Cosmopolitan Project“. *Open Citizenship*, Vol. 4, Iss. 2, pp. 12–21.
- Lefebvre, Henri (2007) *The production of space*, Blackwell Publishing.
- Lefebvre, Anri (2008) „Pravo na grad“, U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Kovačević i dr. (ur), Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, Su Klubtura/Clubture, str. 17–29.
- Lefevr, Anri (1974) *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Lefevr, Anri (2005) „Grad i urbano“, U: Vujović, S. i Petrović, M. (ur) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 165–171.
- Lok, Džon (1978) *Dve rasprave o vladi*. Beograd: Mladost.
- Lowndes, Vivien (1995) „Citizenship and Urban Politics“, In: Judge, David, Stoker, Gerry and Wolman, Harold (eds) *Theories of Urban Politics*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, pp. 160–181.
- Lowndes, Vivien, Prachet, Lawrence and Stocker, Garry (2001) “Trends in Public Participation: part 1 – Local Government Perspectives”, *Public Administration*, Vol. 79, No.1, pp. 205–222.
- Marcuse, Peter, van Kempen, Ronald (2000) „Globalizing Cities: A New Spatial Order“, *Perspectivas urbanas/Urban Perspectives*, No 2, pp. 1–4.
- Marks, Karl (1977) *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*. Beograd: Prosveta, BIGZ.
- Marshall, Thomas Humphrey (1950) *Citizenship and social class*. London: Cambridge university press.
- Martínez, Miguel, A. (2014) “Slums or Socio-Spatial Discipline of Class-Struggles”. Hong Kong: *Urban Research Group – CityU on Cities Working Paper Series*, No. 4. pp. 1–11.
- McDowell, L. and Sharp, J.P. (eds) (1999) *Feminist Glossary of Human Geography*. London and New York: Routledge.

- McDowell, Linda (1999) *Gender, identity and Place*. Polity Press in association Blackwell Publishers Ltd.
- Mejer, Margit (2005) „Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta“, U: Petrović, Mina i Vujović, Sreten (ur) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 279–295.
- Mekčejnski, Robert W. (1999) “Uvod”. U: Čomski, Noam *Profit iznad ljudi. Neoliberalizam i globalni poredak*. Novi sad: Svetovi.
- Merrick, Jeffrey (1997) „Sodomical Inclinations in Early Eighteenth-Century Paris“, in *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 30, No. 3, pp. 289–295.
- Mesić, Milan (2006) *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mićunović, Dragoljub (1997) *Socijalna filozofija: ogledi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mihoci, Nataša (2015) *Pravo na grad: kritička misao o urbanom prostoru*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Milat, Petar (2008) “Najmanje i najviše: uvodne napomene”, U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, (ur.) Kovačević Leonardo, Medak Tomislav, Milat Petar, Sančanin Marko, Valentić Tonči, Vuković Vesna. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvežavanje kulture, SU Klubtura/Clubture, str. 10–15.
- Milosavljević, Ljubinko (2012) *Antička misao o društvu*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Mimica, Aljoša (2001) „Opat Sjejes i revolucionarni pojam nacije“, *Nova srpska politička misao*, VIII, br. 1–4, str. 289–306.
- Mimica, Aljoša (2007), „Građanskost“, U: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur), *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 168–169.
- Mirkov, Anđelka (2007) “Vrtni gradovi Ebenezer Huarda”. *Sociologija*, XLIX, No.4, str. 313–332.
- Mitchell, Don (2008) „Nova vladavina kapitala, pedagogija ulice“. U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, (ur.) Kovačević Leonardo, Medak Tomislav, Milat Petar, Sančanin Marko, Valentić Tonči, Vuković Vesna. Zagreb: Savez

- za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture, str. 86–92.
- Močnik, Rastko (2006) *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Molnar, Aleksandar (2004) „Građanin“, U: *Kritički pojmovnik civilnog društva (II)*. Krstić, P. (ur), Beograd:Grupa 484.
- Molnar, Aleksandar (2007) „Državljanin“, U: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur), *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 105–106.
- Монтескје, Шарл де (2011) *Дух закона*. Београд: Завод за уџбенике.
- Morris, Lydia (2012) „Citizenship and human rights: ideals and actualities“, *The British Journal of Sociology*, Vol. 63, Issue 1, pp. 39–46.
- Muf, Šantal (1992) “Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika”, U: *Feminists Theorize the Political*, priredile Judith Butler i Joan Scott, Routledge, New York & London. Preuzeto sa sajta: www.zenske.studie.edu.rs
- Musterd, Sako, Priemus, Hugo and van kempen, Ronald (1999) „Towards Undivided Cities: The Potential of Economic Revitalisation and Housing Redifferentiation“, *Housing Studies*, Vol. 14, No. 5, pp. 573–584.
- Naphy, William (2012) *Born To Be Gay. Historija homoseksualnosti*. Sarajevo, Beograd, Zagreb: Sarajevski otvoreni centar, Queeria, Domino.
- Nash, Catherine J. and Gorman-Murray, Andrew (2014) „LGBT Neighbourhoods and 'New Mobilities': Towards Understanding Transformations in Sexual and Gendered Urban Landscapes. *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 38.3, pp. 556–572.
- Nedović, Slobodanka (2007) „Država blagostanja“, U: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur), *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 168–169.
- Nicholls, Walter and Vermeulen, Floris (2012) „Rights through the City: The Urban Basis of Immigrant Rights Struggles in Amsterdam and Paris“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 79–99.

- Oswin, Natalie (2008) „Critical geographies and the uses of sexuality: deconstructing queer space“. *Progress in Human Geography* 32(1), pp. 89–103.
- Pajvančić-Cizelj, Ana (2015) *Koncept globalnog grada kao pristup razumevanju savremenih obrazaca urbanizacije i globalizacije*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju.
- Pajvančić-Cizelj, Ana (2016) “Reprodukcija rodnih nejednakosti kroz urbano planiranje: primer Novog Sada”, U: *Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz Studija roda*, ur. Sekulić, Nada i Radoman, Marija. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Insitut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 64–82.
- Parsons, Adam (2010) *The Seven Myths of Slums*. London: Share the World Resources.
- Pavićević, Vladimir (2009) “Građanska neposlušnost u savremenoj političkoj teoriji”. *Godišnjak FPN*, str. 79–95.
- Pavlović, Vukašin (2006) *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, Vukašin (2012) *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pellow, David N. (2006) “Transnational alliances and global politics: new geographies of environmental justice stuggles”, In: *In the Nature of Cities*, (eds) N. Heynen N., Kaika M. and E. Swyngedou, E. London and New York: Routlege, pp. 216–234.
- Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael (2012) „Remaking Urban Citizenship“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp.3–11.
- Petrović, Mina (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, Mina (2014) „Teritorijalni identitet: između lokalnog i globalnog“, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 1, str. 23–40.
- Plummer, Ken (2003) *Intimate Citizenship: Private Decisions and Public Dialogues*. Seattle, WA: Unversity of Washington Press.

- Pocock, J.G.A. „The ideal of citizenship since classical times“, In: Beiner, R. (ed). (1995) *Theorizing citizenship*. New York: State University of New York press, pp. 29–53.
- Podunavac, Milan (2001) *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Posavec, Zvonko (2002) „Nastanak, procvat i kraj države“. *Politička misao*, Vol. XXXIX, br. 2, str. 7–14.
- Prins, Baukje (2006) „Mothers and Muslima's, Sisters and Sojourners; The Contested Boundaries of Feminist Citizenship“, In: K. Davis, M. Evans & J. Lorber (eds), *Handbook of Gender and Women's Studies*, SAGE, London 2006, pp. 234–250.
- Prodanović, Srđan i Krstić, Predrag (2012) „Javni prostor i slobodno delanje: Fuko vs Lefevr“, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 3, str. 423–436.
- Purcell, Mark (2002) “Excavating Lefebvre: The right to the city and it’s urban politics of the inhabitant”, *GeoJournal* 58, pp. 99–108.
- Purcell, Mark (2003) „Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order“, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 27.3, pp. 564–590.
- Repak, Dragana (2011) „Mogu li se ekološki problemi izraziti kroz tradicionalne koncepte građanstva“, *Godišnjak* 2011, Godina V, Broj 5. Beograd: Univerzitet u Beogradu – FPN, str. 215–228.
- Richardson, Diane (2000) „Constructing sexual citizenship: theorizing sexual rights“, *Critical Social Policy* 20 (1), pp. 105–135.
- Richter, Melita (1975) „La droit a la ville“, *Revija za sociologiju*, Vol. V, No. 4, str. 165–169.
- Robinson, William and Santos, Xuan (2014) „Global Capitalism, Immigrant Labor and the Struggle for Justice“. *Class, race and Corporate Power*, Vol. 2, Iss. 3, Article 1, pp. 1–16.
- Rodna ravnopravnost kroz SKGO akciju* (2015) Beograd: Stalna konferencija gradova i opština – Savez gradova i opština Srbije.
- Rook, Alison (2007) „Navigating Embodied Lesbian Cultural Space: Toward a Lesbian Habitus“, in: *Space and Culture*, Vol. 10, No. 2, pp. 231–252.

- Rosser, B.R.S., West, W. and Weinmeyer, R. (2008) „Are Gay Communities Dying or Just in Transition? Results of an International Consultation Examining Structural Change in Gay Communities“, in *National Institute of Health, Aids Care* 20(5), pp. 588–595.
- Roszak, Theodore (1978) *Kontrakultura: razmatranja o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*. Zagreb: Naprijed.
- Ruso, Žan Žak (1993) *Društveni ugovor; O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Salazar Parrenas, Rhacel (2010) “‘Partial Citizenship’ and the Ideology of Women’s Domesticity in State Policies on Foreign Domestic Workers,” *Care and Migration*, (eds) Ursula Apatzsch and Marianne Schmidbau, pp. 127–140
- Sasen, Saskia (2004) *Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije*. Časopis Beogradski krug: Beograd.
- Sasen, Saskia (2005) „O globalizaciji i formiranju novih prava na grad“, U: Vujović, S. i Petrović, M. (ur) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 196–208.
- Sassen, Saskia (2000) „The global city: Strategic site/new frontier“, In: Isin, E. F. (ed) *Democracy, citizenship and the global city*. London: Routledge, pp. 48–61.
- Sassen, Saskia (2005a) „The Global City: Introducing a Concept“, *Brown Journal of World Affairs*, Volume XI, Issue 2, pp. 27–43.
- Sekulić, Nada (2014) “Rodni aspekti javnog gradskog prostora (na primeru analize naziva beogradskih ulica)”, U: *Sociologija*, Vol. LVI, No. 2, str. 125–144.
- Semprini, Andrea (1999) *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Sennet, Richard (2005) „Capitalism and the City: Globalization, flexibility and indifference“, In: Kazepov, Y. (ed) *Cities of Europe*. London: Blackwell Publishing, pp. 109–122.
- Sennet, Richard (2008) „Otvoreni grad“. U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, (ur.) Kovačević Leonardo, Medak Tomislav, Milat Petar, Sančanin Marko, Valentić Tonči, Vuković Vesna. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture, str. 104–114.

- Sibalis, M. (2004) „Urban Space and Homosexuality: The Example of the Marais, Paris' 'Gay Ghetto'“. *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, pp. 1739–1758.
- Siemiatycki, Myer (2006) “Invisible City: Immigrants without Voting Rights in Urban Ontario.” *Our Diverse Cities* 4(Fall), pp.166–168.
- Sites, William and Vonderlack-Navarro (2012) „Tipping the Scale: State Rescaling and the Strange Odyssey of Chicago’s Mexican Hometown Associations“, In: *Remaking Urban Citizenship*, (eds) Peter Smith, Michael and McQuarrie, Michael. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 151–173.
- Skeggs, B., Moran, L., Tyrer, P. and Binnie, J. (2004) „Queer as Folk: Producing the Real of Urban Space“. *Urban Studies*, Vol. 41, No. 9, pp. 1839–1856.
- Sládeček, Michal (2001–2002) “Pojmovno određenje političke zajednice”, *Filozofija i društvo* XIX/XX, str. 179–192.
- Smith, Neil (2008) „Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija“. U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, (ur.) Kovačević Leonardo, Medak Tomislav, Milat Petar, Sančanin Marko, Valentić Tonči, Vuković Vesna. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture, str. 60–86.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1994) *Limits of citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University Press of Chicago.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (2012) “Citizenship, immigration, and the European social project: rights and obligations of individuality”, *The British Journal of Sociology*, Volume 63, Issue 1, pp. 1–21.
- Steinbrink, Malte (2012) “‘We did the Slum!’ – Urban Poverty Tourism in Historical Perspective“, In: *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, DOI:10.1080/14616688.2012.633216, pp. 1–22.
- Steindorff, Alexandra (2014) „Granting Non/Citizens the Right to Vote in Toronto’s Municipal Elections. Public policy and Governance Review, Vol. 6, Issue 1, pp. 5–17.

- Стевановић, Бранислав (2008) *Демократски принципи и политичко-културне вредности*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Stojić, Gordana (2011) *Teorija informacionog društva i promene u savremenoj ekonomiji i svetu rada*. Doktorska disertacija. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Stone, Clarence, N. (1993) "Urban regimes and the Capacity to Govern: A Political Economy Approach", *Journal of Urban Affairs*, Vol. 15, No.1, pp. 1–28.
- Stromquist, Nelly, P. (2009) "Theorizing Global Citizenship: Discourses, Challenges, and Implications for Education", *Interamerican Journal of Education for Democracy*, Vol. 2, No. 1, pp. 5–29.
- Studija javnih prostora Beograda* (2009). Beograd: Urbanistički zavod Beograda.
http://www.urbel.com/documents/javni_prostori_studija.pdf
- Supek, Rudi (1973) *Ova jedina zemlja: idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?* Zagreb: Naprijed.
- Sykes, Joanne (2005) „Have we seen the emergence of post-national forms of citizenship? Discuss with reference to the work of Yasemin Soysal among others”, dostupno na: <http://www.herwingedsandals.com/wp-content/uploads/2011/01/Post-national-citizenship-J-Sykes-MA-essay-Dec-05.pdf>
- Tatjer, L.C. (2003) Multiculturalism in the city: managing diversity. ERSA CONGRESS.
- Thompson, Deborah M. (1993) „'The Woman in the Street': Reclaiming the Public Space from Sexual Harassment“, In: *Yale Journal of Law and Feminism*, Vol. 6, pp. 312–324.
- Tompson, Kenet (2003) *Moralna panika*. Beograd: Clio.
- Turner, Brian (2000) „Cosmopolitan virtue“, In: Isin, E. F. (ed) *Democracy, citizenship and the global city*. London: Routledge, pp. 129–147.
- Turza, Karel (1996) *Modernost na biciklu: Renesansa – grad – porodica*. Beograd: Akademia Nova.
- Uitermark, J., Rossi, U. and Van Houtum, H. (2005) "Reinventing multiculturalism: Urban citizenship and the negotiation of ethnic diversity in Amsterdam", *International journal of urban and regional research*, Volume 29.3, pp. 622–640.

- Urry, John (1999) "Globalization and Citizenship", *Journal of World-Systems Research*, Vol 2, pp. 311–324.
- Urry, John (2000) „Global flows and global citizenship“, In: Isin, E. F. (ed) *Democracy, citizenship and the global city*. London: Routledge, pp. 62–78.
- Urry, John, Sheller, Mimi (2006) "The New Mobilities Paradigm", *Environment and Planning*, Volume 38, pp. 207–226.
- Van Kempen, Ronald and Priemus, Hugo (1999) "Undivided Cities in the Netherlands: Present Situation and Political Rhetoric", *Housing Studies*, Vol. 14, No.5, pp. 641–657.
- Vasiljević, Jelena (2011) „Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine“, *Filozofija i društvo* 22 (4), str. 63–82.
- Vasiljević, Jelena (2013) „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije“, *Filozofija i društvo* XXIV (3), str. 135–155.
- Vasiljević, Jelena (2016) *Antropologija građanstva*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Vasiljević, Snježana (2006) „Europsko građanstvo“, U: Katarina Ott (ur) *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji*. Zagreb: Institut za javne financije Zaklada Friedrich Ebert, str. 107–135.
- Veber, Maks (1976) *Privreda i društvo 1–2*. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks (2014) *Država: racionalna ustanova države i moderne političke partije i parlamenti*. Mediterran publishing: Novi Sad.
- Vertovec, Steven and Kohen, Robin (2002) "Introduction: conceiving cosmopolitanism", In: Vertovec, Steven and Kohen, Robin (eds) *Conceiving cosmopolitanism: theory, context and practice*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1–22.
- Vujačić, Ilija (2002) *Politička teorija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vujović, Sreten (1982) *Grad i društvo: marksistička misao o gradu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Vujović, Sreten (2007) „Urbanitet“. U: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur), *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 664.

- Vujović, Sreten (2012) „Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada“, *Sociologija*, Vol. LIV, No.1, str. 105–122.
- Vukelić, Jelisaveta and Petrović, Irena (2012) “Social capital as basis for collective action – the case of environmental activism in two towns in Serbia”, In: Predrag Cvetičanin, Ana Birešev (ed) *Social and Cultural Capital in Western Balkan societies*, Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, The Institute for philosophy and social theory of the University of Belgrade.
- Vuković-Ćalasan, M. D. (2013). *Politika multikulturalizma u vremenu globalizacije*. Beograd: Doktorska disertacija, FPN.
- Vuletić, Vladimir (2009) *Globalizacija*. Zavod za udžbenike: Beograd.
- Wacant, Loïc (2005) *Ghettos Everywhere? Rethinking Urban Poverty and Segregation in European Societies*:
www.aps.pt/cms/docs_prv/docs/DPR462c7de24bb00_1.pdf
- Walby, Sylvia (1990) *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Whitehead, Tony, L. (2000) *The Formation of the U.S. Racialized Urban Ghetto*, In: CuSAG Special Problems Working Paper Series in Urban Anthropology. Dostupno na:
<http://www.cusag.umd.edu/documents/workingpapers/rugone.pdf>
- Yee Koh, Sin (2010) *Migration Studies Unit Working Pappers*. Migration Studies Unit, London School of Economics and political Science.
- Young, Iris Marion „Politiy and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship“, In: Beiner, R. (ed) (1995) *Theorizing citizenship*. New York: State University of New York press, pp.175–209.
- Young, Merion Iris (2005) *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Zavadski, Silvester (1975) *Država blagostanja: Prilog kritici savremene buržoaske teorije države*. Beograd: Radnička štampa.

www.epistocracy.com

www.pewresearch.org

www.beskucnici.info

www.feantsa.org

www.endhomelessness.org

www.portalnovosti.com

www.citylab.com

www.theguardian.com

www.voxeurop.eu

www.b92.net

www.basel.int

www.jacobinmag.com

www.labourlist.org

www.newurbanism.org

www.smarthgrowth.org

www.utilitydive.com

<https://articulosparapensar.wordpress.com>

www.canadiandimension.com

BIOGRAFIJA

Jelena Božilović rođena je u Nišu 1984. godine. U istom gradu završila je osnovnu školu i gimnaziju društveno-jezičkog smera, nakon čega je upisala studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Diplomirala je 2008. godine. Tokom studija volontirala je u različitim lokalnim organizacijama za podršku dece i mladih.

Doktorske studije sociologije Jelena Božilović upisuje 2009. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Za asistenta na Departmanu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, izabrana je 2012. godine, gde i danas radi. Drži vežbe na sledećim predmetima: Antičke i srednjovekovne socijalne teorije, Moderne socijalne teorije, Sociologija politike, Politička kultura i kulturne pretpostavke savremene politike, Sociologija grada. Jelena Božilović bila je sekretarica na Departmanu za sociologiju. Aktivna je članica Srpskog sociološkog društva, gde je angažovana kao koordinatorica Sociološkog kluba u Nišu, kao i regionalna koordinatorica takmičenja učenika iz sociologije koje se organizuje na godišnjem nivou.

Jelena Božilović publikovala je radove u relevantnim časopisima, među kojima su Sociologija, Teme, Godišnjak za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, Kultura polisa, Facta universitatis i drugi.

Kao istraživačica učestvovala je na sledećim projektima:

„Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija“, Evropski pokret u Srbiji. Beograd, 2008.

Ka inkluziji romske dece iz naselja Crvena zvezda“, „Otvoreni klub“. Niš, 2010.

„Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, ISIFF. Beograd, 2010–2011.

„Centriranje – jačanje društvenih centara u jugoistočnoj Srbiji za rad sa decom i mladima“, „Indigo“. Niš, 2014.

„Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija“ (179074), projekat koji izvodi Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, uz podršku Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Beograd, 2012–.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Јелена Н. Божиловић

Број индекса 1С090012

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Урбано грађанство: концепт и пракса

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јелена Н. Божиловић

Број индекса 1С090012

Студијски програм Социологија

Наслов рада Урбано грађанство: концепт и пракса

Ментор др Мина Петровић, редовни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Урбано грађанство: концепт и пракса

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.